

E-ISSN 2786-622X

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А.С. МАКАРЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
ІСТОРІЇ, ПРАВА ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

КОНСЕНСУС CONSENSUS

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 2

2025

КОНСЕНСУС

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Головний редактор:

ВЛАДИЛЕНА СОКИРСЬКА

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Редакторська колегія:

МІЛЕНА АНГЕЛОВА

Новий Болгарський університет

ЕЛЛА БИСТРИЦЬКА

*Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка*

ОЛЬГА ГАЙДАЙ

*Чорноморський національний університет
імені Петра Могили*

ВІКТОР ГУДЗЬ

*Мелітопольський державний педагогічний
університет імені Богдана Хмельницького*

ВІКТОРІЯ ДОБРОВОЛЬСЬКА

Херсонська державна морська академія

ВІКТОР ДОКАШЕНКО

*Горлівський інститут іноземних мов
державного вищого навчального закладу
«Донбаський державний педагогічний
університет»*

АНДРІЙ ЖИВ'ЮК

*Приватний вищий навчальний заклад
«Міжнародний економіко-гуманітарний
університет імені академіка Степана
Дем'янчука»*

МАЛГОЖАТА КАРКОЧА

Лодзинський університет

ТЕТЯНА КУЗНЕЦЬ

*Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини*

ОЛЕНА КРУПЕНЯ

*Сумський державний педагогічний
університет імені А.С.Макаренка*

ЕМЗАР МАКАРАДЗЕ

Батумський державний університет

ДМИТРО НЕФЬОДОВ

*Миколаївський національний університет
імені В.О.Сухомлинського*

В'ЯЧЕСЛАВ ОЛПЦЬКИЙ

*Сумський державний педагогічний
університет імені А.С.Макаренка*

ЮЛЯ ПОДРІЗ

*Сумський державний педагогічний
університет імені А.С.Макаренка*

ТАМАЗ ПУТКАРАДЗЕ

Батумський державний університет

АНЖЕЙ СТРОЙНОВСЬКИЙ

*Гуманістично-природничий університет
імені Яна Длугоша в Ченстохові*

ІРИНА ТИХОНЕНКО

*Чорноморський національний університет
імені Петра Могили*

ВЯЧЕСЛАВ ЦВАТИЙ

*Київський національний університет імені
Тараса Шевченка*

ОЛЕКСАНДР ЧУЧАЛІН

*Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини*

Видання входить до «Переліку наукових фахових видань України» категорії «Б» (наказ МОНУ №185 від 20.02.2023).

АРХЕОЛОГІЯ

Городища скіфського часу в Посуллі
Оліцький В'ячеслав, Шеремет Олександр 7

Археологічні дослідження Городська (30–50 рр. 20 ст.)
Хададова Марина 19

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Газета «Діло» як джерело до вивчення парламентської діяльності Андрія Коса
Кліш Андрій, Зуляк Іван 29

Москвофільський рух як об'єкт радянського деструктивного впливу на
суспільно-політичну ситуацію у Західній Україні 20-х років 20 ст.
Щеглов Андрій 40

Промисловість та робітництво Української РСР у повоєнний період
(1946–1965 рр.): генеза історіософської концепції україноцентричної
історіографії
Нефьодов Дмитро 52

Зміни в сільському адміністративно-територіальному устрої та їх вплив
на умови життя населення (1990–2000-ні роки)
Падалка Сергій 60

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Тюркські племена на Кавказі в епоху Раннього Середньовіччя
Гусейнова Ірада Мехдігулу кизи, Терігеле Чжан 73

«Nazione Ruthena, Nazione Cosacca»: образ українців в Італії 16–17 ст.
Крупеня Ірина, Мурза Євген 89

Військові кантоністи російської армії в першій чверті 19 ст.
Ячменіхін Костянтин 101

Кавказький регіон у системі національного супротиву колоніальній
політиці Російської імперії в першій половині 19 ст.
Вікторія Михтуненко 112

«Польський шлях до свободи»: доля революціонера Віктора
Болеславовича Арендта (1843–1927 рр.)
ЧЕРКАСОВ ОЛЕКСАНДР, БІЛЧЕНКО ЛІДІЯ 131

Участь жінок у системі управління в Іспанії за часів режиму Ф. Франко
БАЧИНСЬКА ЮЛІЯ 142

Відображення Голокосту в данському кінематографі: художній та
документальний підходи
ПЕСТОВА ДАР'Я 154

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Санітарні аспекти водопостачання Полтави та Полтавської губернії у
другій половині 19 – на початку 20 століття: медичні знання,
нормативно-правове регулювання та соціально-економічні чинники
ПЕШКОВ ДМИТРО 165

Аналіз діяльності проректорів Глухівського педагогічного інституту за
реktorства Миколи Великолуга та Леоніда Гнатюка
ВАЛЮХ ОЛЕКСАНДР 183

Розвиток краєзнавчого туризму на Чернігівщині після 1991 року:
історичні передумови, трансформації та виклики
ЛОЗИЦЬКИЙ ОЛЕКСАНДР 201

Усноісторичні дослідження Чернігівщини та розвиток меморіального
туризму в умовах російсько-української війни
ЩЕРБИНА СВІТЛАНА 213

ARCHAEOLOGY

- Scythian–Time Fortune Site in Posulla
OLITSKYI VIACHESLAV, SHEREMET OLEKSANDR 7

- Archaeological Research in Gorodsk (1930–50s)
KHADADOVA MARYNA 19

UKRAINIAN HISTORY

- The Newspaper «Dilo» As a Source For Studying the Parliamentary Activity of
Andrii Kos
KLISH ANDRIY, ZULYAK IVAN 29

- The Moscophile Movement As a Target of Soviet Influence on the Socio-
Political Situation in Western Ukraine in the 1920s
SHCHEHLOV ANDRII 40

- Industry and Workforce of the Ukrainian SSR During the Postwar Years (1946–
1965): the Genesis of the Historiosophical Concept of Ukrainian-Centered
Historiography
NEFODOV DMYTRO 52

- Changes in the Rural Administrative–Territorial Structure and Their Impact
on the Living Conditions of the Population (1990s and 2000s)
PADALKA SERHII 60

WORLD'S HISTORY

- Turkic Tribes in the Caucasus During the Early Middle Ages
HUSEYNOVA IRADA MEHTIGULU QIZI, TERIGELE ZHANG 73

- «Nazione Ruthena, Nazione Cosacca»: the Image of Ukrainians in Italy in the
16th–17th Centuries
KRUPENYA IRYNA, MURZA YEVHEN 89

- Military Cantonists of the Russian Army in the First Quarter of the
19th Century
YACHMENIKHIN KOSTIANTYN 101

The Caucasus Region in the System of National Resistance to the Colonial Policy of the Russian Empire in the First Half of the 19th Century
MYKHTUNENKO VIKTORIIA 112

“Polish Road to Freedom”: the Fate of Revolutionary Viktor Boleslawowych Arendt (1843–1927)
CHERKASOV OLEKSANDR, BILICHENKO LIDIYA 131

Participation of Women in the Management System in Spain During the Regime of F. Franco
BACHYNSKA JULIA 142

The Depiction of the Holocaust in Danish Cinema: Fiction and Documentary Approaches
PESTOVA DARIA 154

HISTORICAL LOCAL RESEARCH

Sanitary Aspects of Water Supply in Poltava and Poltava Province in the Second Half of the 19th – Early 20th Century: Medical Knowledge, Legal Regulation and Socio-Economic Factors
PESHKOV DMYTRO 165

Analysis of the Activities of the Vice-Rectors of the Hlukhiv Pedagogical Institute Under the Rectorships of Mykola Velikolug and Leonid Gnatyuk
VALIUKH OLEKSANDR 183

Development of Local History Tourism in Chernihiv Region After 1991: Historical Background, Transformations and Challenges
LOZYTSKYI OLEKSANDR 201

Oral History Research in the Chernihiv Region and the Development of Memorial Tourism Amid the Ongoing Russian-Ukrainian War
SHCHERBYNA SVITLANA 213

археологія

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-02/007-018>

УДК (UDC) 902.2 : 930.85 «653/3»

SCYTHIAN-TIME FORTUNE SITE IN POSULLA

Viacheslav Olitskyi*

Oleksandr Sheremet**

Abstract

The purpose of the research is to generalise and systematise archaeological information about the Scythian-era settlements within the boundaries of Posul, to analyse their spatial location, structural features and cultural affiliation to clarify the role of these monuments in the socio-political processes of the Early Iron Age in Left-Bank Ukraine.

The research methodology is based on a combination of archaeological, typological and spatial analysis, considering the historical and cultural context, which allows for a comprehensive description of the Scythian settlements of Posul.

The scientific novelty of the article lies in the generalisation and systematisation of archaeological data, the isolation of the areas of fortified settlements with their inherent features, as well as in expanding ideas about the chronological boundaries and functional duration of the monuments in the context of the socio-political processes of the Early Iron Age in Left-Bank Ukraine.

Conclusions. Despite more than 100 years of study of the monuments of Posul, they cannot be considered to have been studied in detail. The northern group, namely Basivske, Svyrydivske, and Hlynske, can be viewed as the most studied among the hillforts of the Sula River basin. The most significant work was done on these monuments; their sizes and dating were established. Most of the hillforts, especially the southern group, particularly Lugovitske, Postav-Muka I, and Sukhonosivske, were only examined or studied episodically. This makes it impossible to have a comprehensive idea of the region's defensive points system. At the same time, the analysis of the spatial location of the monuments allows us to speak about the existence of two main areas – northern and southern – each of which had its specifics of settlement, features of landscape selection and organisation of fortifications. The dominant position among them is occupied by Basivske hillfort, which is distinguished by its size, complexity of fortifications, and the presence of accompanying burial complexes. Chronologically, most of the hillforts arose in the middle of the

---

* Candidate of Historical Sciences (Ph.D.), Docent, Head of the Department of History of Ukraine Sumy State Pedagogical University, named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: olitskyi@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

** first-year master's student of the Educational and Scientific Institute of History, Law and International Relations, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: sasha.sheremet2207@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1097-7332>

6th century BC, and their functioning mainly falls on the Scythian period, with the probable continuation of the use of individual sites in the Zarubynet period. This indicates the existence of settlement structures for a relatively long time and their adaptation to changes in the political and demographic situation.

Keywords: settlement, Posullia, early Iron Age, forest-steppe Left Bank, fortifications

ГОРОДИЩА СКИФСЬКОГО ЧАСУ В ПОСУЛЛІ

В'ячеслав Оліцький*

Олександр Шеремет**

Анотація

Метою статті є узагальнення та систематизація археологічної інформації про городища скіфського часу в межах Посулля, аналіз їхнього просторового розташування, конструктивних особливостей та культурної належності з метою уточнення ролі цих пам'яток у суспільно-політичних процесах доби раннього залізного віку на Лівобережній Україні.

Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні археологічного, типологічного та просторового аналізу з урахуванням історико-культурного контексту, що дозволяє комплексно охарактеризувати скіфські городища Посулля.

Наукова новизна статті полягає в узагальненні та систематизації археологічних даних, виокремленні ареалів укріплених поселень із притаманними їм особливостями, а також у розширенні уявлень про хронологічні межі та функціональну тривалість пам'яток у контексті суспільно-політичних процесів раннього залізного віку Лівобережної України.

Висновки. Незважаючи на більш ніж 100 річне вивчення пам'яток Посулля, не можна вважати їх детально вивченими. Найбільш дослідженими серед городищ басейну р. Сули можна вважати північну групу, а саме Басівське, Свиридівське, Глинське городища. На даних пам'ятках проводилася найбільша кількість робіт, встановлено їхні розміри та датування. Значна частина городищ, особливо південної групи, зокрема Луговицьке, Постав-Мука І, Сухоносівське, була лише оглянута або досліджувалася епізодично. Це унеможливило комплексне уявлення про систему оборонних пунктів у регіоні. Разом із тим, аналіз просторового розміщення пам'яток дозволяє говорити про існування двох основних ареалів – північного та південного – кожен із яких мав власну специфіку заселення, особливості ландшафтного вибору й організації укріплень. Домінантне положення серед них посідає Басівське городище, яке вирізняється розмірами, складністю фортифікацій і наявністю супровідних поховальних комплексів. Хронологічно більшість городищ виникають у середині 6 ст. до н.е., і функціонування їх переважно припадає на скіфську добу, з імовірним

* кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: olitskyi@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

** магістрант першого року навчання Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: sasha.sheremet2207@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1097-7332>

продовженням використання окремих пунктів у зарубинецький час. Це свідчить про доволі тривале існування поселенських структур, їхню адаптацію до змін у політичній та демографічній ситуації.

Ключові слова: городище, Посулля, ранній залізний вік, лісостепове Лівобережжя, фортифікаційні споруди

Цитування: Оліцький, В. & Шеремет, О. (2025). Городища скіфського часу в Посуллі. *Консенсус*, 2, 7–18. <https://doi.org/10.3110/consensus/2025-02/007-018>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/164>

Постановка проблеми. Проблематика дослідження скіфських городищ Посулля залишається надзвичайно актуальною з кількох причин – як наукових, так і прикладних. Передусім, територія Посулля була важливим транзитним і стратегічним регіоном у період раннього залізного віку, коли формувалися нові соціальні структури, відбувалося переселення племен, змінювалася господарська діяльність і характер заселення території. Поява укріплених поселень саме в середині 6 ст. до н.е. пов'язана з активізацією зовнішньої загрози та необхідністю оборони, що свідчить про складні етнополітичні процеси, які тоді відбувалися у Східній Європі.

Актуальність теми зростає також у контексті вивчення скіфської культури як одного з найяскравіших феноменів стародавньої історії України. У той час як значна увага науковців сконцентрована на південних степових центрах, менш досліджені північні та лісостепові ареали, до яких належить Посулля, залишаються поза належною увагою. Крім того, пам'ятки Посулля є важливим джерелом для реконструкції локальної топографії, структури поселенської мережі та демографічних процесів того часу. Не менш важливою є прикладна сторона актуальності – збереження археологічної спадщини, яка часто опиняється під загрозою знищення внаслідок господарської діяльності, природної ерозії, діяльності «чорних археологів», бойових дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення скіфських городищ у Посуллі має понад столітню історію, але, попри значну кількість розвідок і публікацій, це питання залишається недостатньо опрацьованим у сучасній українській археології. Перші згадки про пам'ятки в басейні р. Сули з'являються вже наприкінці 19 – на початку 20 ст. у працях Л.В. Падалки та М. Макаренка¹. Саме останній провів перші системні обстеження низки городищ, зокрема Басівського, Коржівського, Луговицького, та заклав джерельну базу для подальших досліджень. Ці роботи стали основою для укладання каталогу укріплених поселень Полтавської губернії.

---

¹ Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии: сборник топографических сведений. Полтава, 1917. 132 с.; Макаренко Н.Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 году. *ИАК*. 1907. Вып. 22. С. 38–90.

У міжвоєнний період важливу роль у вивченні регіону відіграв Роменський окружний краєзнавчий музей, зокрема під керівництвом М.Семенчика². Його експедиції 1920-х років дали змогу уточнити плани окремих городищ, зібрати керамічний матеріал та виявити курганні групи. У 1946 р. археологічні дослідження на території Посулля провела експедиція Інституту археології АН УРСР за участі В.Іллінської, Ф.Копилова й інших. Саме завдяки цим роботам було проведено стратиграфічні дослідження та визначено хронологічні межі функціонування городищ³.

У другій половині 20 ст. важливий внесок у дослідження скіфських пам'яток Лівобережжя зробили Ю.Болтрик, А.Моруженко та Б.Шрамко⁴. З 1990-х років інтенсивність досліджень Посулля дещо зросла завдяки роботі таких дослідників, як А.Гейко, Є.Осадчий, О.Коротя, В.В.Приймак⁵. Їхні публікації містять уточнення даних про площу, систему укріплень, виявлені знахідки та хронологію ряду городищ. Окремі археологічні розвідки проводилися в межах охоронної археології, зокрема в контексті обстежень перед проведенням господарських робіт. Серед останніх досліджень варто відзначити публікації Д.Гречка, Ю.Полідовича, Є.Величка, Є.Осадчого, О.Корютченка⁶, які зробили спробу узагальнити архівні матеріали та музейні колекції, пов'язані з курганними некрополями поблизу городищ. Значну увагу приділено вивченню кераміки, системі укріплень та просторовому аналізу розміщення пам'яток.

Метою статті є узагальнення та систематизація археологічної інформації про городища скіфського часу в межах Посулля, аналіз їхнього просторового розташування, конструктивних особливостей та культурної належності з метою уточнення ролі цих пам'яток у суспільно-політичних процесах доби раннього залізного віку на Лівобережній Україні.

Виклад основного матеріалу. Початок ранньої залізної доби на території Північного Причорномор'я був часом великих змін. Поява кочовиків у степах

² Семенчик М. Обслідування верхнього Посулля з експедиції 1927 року та 1928 р. *НА Роменського краєзнавчого музею*. 1929. 32 с.

³ Іллінська В. Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі (1946). АП УССР. 1949. Т. III. С. 139-147.

⁴ Болтрик Ю.В. Басовское городище – центр Посульського узла пам'ятників епохи раннього заліза. *Древности*. Харків: Бизнес Информ, 1995. С. 40-43; Моруженко А.А. Городища лесостепных племён Днепро-Донского междуречья VII-III вв. до н. э. *Советская археология*. 1985. № 1. С. 162-163.

⁵ Гейко А.В. Глинське городище скіфського часу в Посуллі. *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія. 1996. С. 242-243; Білозор В.П., Гейко А.В. Нові дослідження на Свиридівському городищі. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 2002. № 1. С. 75-77; Приймак В. Городища на р. Мнозі. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 1997. № 1-2. С. 64-66.

⁶ Гречко Д.С., Осадчий Є.М., Крютченко О.О. Нові дані про городища скіфського часу Посулля. *Феномен Більського городища*. 2020. С. 199-213; Полідович Ю.Б., Величко Є.О. Кургани скіфського часу поблизу с. Велик Будки в Посуллі: архівні дані та музейні колекції. *Археологія і давня історія України*. 2023. № 4 (49). С. 129-144; Гречко Д.С., Осадчий Є.М., Крютченко О.О. Нові дані про городища скіфського часу Посулля. *Феномен Більського городища*. 2020. С. 204-205.

докорінно змінила господарство та життя місцевого населення. У цей же час остаточно занепадають великі культурні об'єднання доби бронзи, а поява нової потужної військової сили спричинила рух населення та утворення нових суспільств. Близько середини 6 ст. до н. е. поселенська структура з'являється за межами Нижньої та Середньої Ворскли – на Сулі, Сеймі, Пслі, Верхній Ворсклі, Сіверському Дінці та Середньому Доні. Саме в цей час зводяться перші фортифікації в даному регіоні⁷.

Початок будівництва городищ в Посуллі припадає на середину 6 ст. до н.е., занепад більшості пам'яток датують кінцем скіфського часу (кінець 4 – початок 3 ст. до н.е.). Проте не виключено, що частина функціонувала і в 3-1 ст. до н.е. та використовувалася населенням зарубинецької культури. За системою заселення регіон поділяється на дві частини. Городища у верхній течії тягнуться правим берегом Сули із відходом по найбільших притоках – річках Терн і Ромен. Вони представлені всіма типами, розмірами та конструктивними рішеннями. Очевидним центром цієї території було городище-гігант Басівка. Іншу систему заселення спостерігаємо у середній течії річки. На невеликій території правого берега Сули та нижньої течії р. Удай тут сконцентровано 8 городищ, різних за площею та потужністю укріплень. Проте, через слабку їх дослідженість зараз складно сказати чи це пов'язано із різною хронологією пам'яток, чи з якимись іншими причинами⁸.

Пам'ятки Посулля дослідники правомірно розділили на два ареали – південний (поблизу Лубен) та північний (між Лохвицею та Великими Будками Роменського району). Першу групу із заходу замикають два городища у межиріччі Удаю та Многи (Постав-Мука та Сухоносівське). Поселення не мають потужного культурного шару, не можна виключати, що вони мали сезонний характер. Друга, північна, група з півдня замикається Глинським та Свиридівським городищами. Поблизу останніх виявлено ще одне укріплення – біля с. Коржі. Центральним пунктом даної групи є, безперечно, Басівське городище. Чітко простежується її східний кордон – р. Терн, права притока Сули, де розташовано одразу декілька укріплень (Великі Будки, Костянтинів, Засуля)⁹.

Басівське городище є найбільшим у Посуллі. Безпосередньо поруч з ним розташовані великі курганні некрополі – Оксютинецький, Басівський, Великобудківський і Вовківцевський, які свого часу нараховували по кількості насипів. Городище має потужну систему укріплень. Вона складається з трьох оточених ярами мисів плато, двох внутрішніх ярів з джерелами води та великої напільної ділянки. Активно заселеними були три мисоподібні виступи плато (Башта, Аршавське, Малий

⁷ Білинський О.О. Городища скіфського часу в дніпровському лівобережному лісостепу: загальна характеристика, каталог, типологія. *Археологія і давня історія України*. 2018. № 1 (26). С. 213–234.

⁸ Білинський О.О. Городища скіфського часу в дніпровському лівобережному лісостепу: загальна характеристика, каталог, типологія. *Археологія і давня історія України*. 2018. № 1 (26). С. 213–234.

⁹ Гречко Д.С., Осадчий Є.М., Крютченко О.О. Нові дані про городища скіфського часу Посулля. *Феномен Більського городища*. 2020. С. 199–213.

Городок), кожен з яких має самостійну систему укріплень. Городище виявлене М. Макаренком¹⁰, обстежувалося експедицією Роменського окружного краєзнавчого музею під керівництвом М. Семенчика¹¹, у 1946 р. досліджувалося В. Іллінською¹², на початку 1990-х рр. – Ю. Болтриком¹³.

Городище Коржі. Розташоване на південній околиці однойменного села. Займає мис, утворений схилом берегового плато правого берега р. Сула та двома ярами при впадінні в Сулу р. Рашівка. Висота над рівнем заплави становить 35 м. Виявлене М. Макаренком на початку 20 ст.¹⁴ Городище має форму неправильної трапеції. З південної, північної та східної сторони обмежене схилами ярів та надзапlavною терасою р. Сула, із західної – улоговиною. По краю останньої було прокладено вал. На момент обстеження збереглися два фрагменти оборонного насипу висотою до 1 м і шириною 15–17 м. Центральна частина ділянки валу розорана повністю. Валоподібний насип зафіксовано у південно-західній частині городища. Він проходить по краю яру. Його ширина – 2–3 м, висота – 0,5 м. Згідно опису М. Макаренка улоговина була додатково поглиблена. За класифікацією А. Моруженко пам'ятка відноситься до 2 типу мисових городищ, які захищені оборонними спорудами по всьому периметру¹⁵. Для уточнення датування та призначення об'єкта потрібні додаткові археологічні дослідження¹⁶.

Городище Великі Будки. Розташоване на східній околиці однойменного села. Займає мис правого берега р. Сула, поруч з місцем впадіння в останню р. Хмелівка. Висота над рівнем заплави становить 30 м. Балка розділяє городище на дві частини. Докладні обстеження та фіксація курганів поблизу с. Великі Будки (як, зрештою, й інших роменських курганів) були проведені у 1927 р. співробітниками Роменського краєзнавчого музею під керівництвом директора музею М. Семенчика. Тоді було зазначено, що кургани в даній місцевості знаходяться на ділянках, переважно охоплених валом. Вперше про цей вал згадує І. Линниченко, відзначаючи його як особливість місцевих курганних груп, охоплених оборонними спорудами. Хоча дивно, що про вал не пишуть інші археологи, які бували біля Великих Будків у останніх десятиліттях 19 ст. Відсутні відомості про нього й у М. Макаренка, який обстежував басейн Сули і, зокрема, детально описав Басівське городище,

¹⁰ Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии: сборник топографических сведений. Полтава, 1917. 132 с.

¹¹ Семенчик М. Обследовання верхнього Посулья з експедиції 1927 року та 1928 р. *НА Роменського краєзнавчого музею*. 1929. 32 с.

¹² Іллінська В. Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі (1946). АП УССР. 1949. Т. III. С. 139–147.

¹³ Болтрик Ю.В. Басовское городище – центр Посульского узла памятников эпохи раннего железа. Древности. Харьков: Бизнес Информ, 1995. С. 40–43.

¹⁴ Макаренко Н.Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 году. *ИАК*. 1907. Вып. 22. С. 38–90.

¹⁵ Моруженко А.А. Городища лесостепных племён Днепро-Донского междуречья VII–III вв. до н. э. *Советская археология*. 1985. № 1. С. 162–163.

¹⁶ Гречко Д.С., Осадчий Є.М., Крютченко О.О. Нові дані про городища скіфського часу Посулля. *Феномен Більського городища*. 2020. С. 200–201.

розташоване неподалік, уверх за течією р.Хмельівки. В.Іллінська, яка провела обстеження пам'ятки у 1946 р., відзначила відсутність тут культурних залишків та припустила різночасове походження курганів та оборонних споруд¹⁷. У 1967 р. Б.Шрамко у ході археологічних розвідок обстежив дану територію. Укріплену ділянку біля с. Великі Будки дослідник визначив як городище раннього залізного віку. Вченим було уточнено план пам'ятки та зібрано кераміку доби раннього заліза.

Городище має форму наближену до трапеції. Північна частина по периметру оточена валом шириною 6-8 м. Висота насипу із західної сторони становить 5-6 м. Північна та східна частина валу має ширину 13-15 м, висоту від 1 до 1,7 м. По північному краю балки прокладено рів (V-подібний у перетині) глибиною від 1,5 до 3 м і шириною 9-10 м. Його протяжність становить 40 м. Південна частина городища – трикутної форми. Зі східної, напільної, сторони захищена валом шириною 13-15 м і висотою до 2 м. По вершині насипу проходить траншея часів Другої світової війни. Більша частина валу зруйнована оранкою. Протяжність збереженої частини становить 100 м. Паралельно валу прокладено рів, нині майже повністю розораний. Його протяжність становить 345 м. Він виділяється темним заповненням на фоні оранки. Глибина рову не перевищує 1 м. Розміри північної частини городища – 730×560 м, південної – 560×350 м. Загальні розміри з урахуванням балки – 1000×650 м. Протяжність укріплень – 2 км 300 м. Загальна площа городища – 520726,76 м² або 52,0726 га. Укріплення мають численні пошкодження. У північній частині знесено 150 м валу. Південно-східна ділянка укріплень практично зруйнована оранкою. Західна частина валу має 9 розривів, ширина яких від 6 до 50 м. Ділянка, на якій розміщується городище, розорується¹⁸.

Городище Костянтинів. Займає західний край великого мису правого корінного берега р. Сула. Висота над рівнем заплави становить 40 м. Виявлене В.Ляскоронським. Вченим було знято план частини городища (замку польсько-литовської доби). У 1927 р. пам'ятку обстежила археологічна експедиція Роменського окружного краєзнавчого музею на чолі з М.Семенчиком. Було уточнено план городища, знятий В.Ляскоронським. У 2005 р. Є.Осадчим та О.Коротей обстежено пам'ятку. У ході досліджень виявлено укріплення скіфського й козацького часів. Городище розташоване на східній околиці села Костянтинів. Складається з трьох частин, які були сформовані у різні часи. До раннього залізного віку можна віднести укріплення центральної частини. Вони складаються з напільного валу та рову, зруйнованих у південній частині. Оборонний насип шириною 9-10 м, висотою 2,5-3 м. Рів шириною 7-8 м, глибиною 2-2,5 м. З північного боку фортеця захищена валом. Він проходить по краю схилу мису, повторюючи його конфігурацію. Ширина валу – 2 м, висота – 0,5-0,7 м. Рів у північній стороні проходить по краю мису та роздвоюється. У

¹⁷ Полідович Ю.Б., Величко Є.О. Кургани скіфського часу поблизу с. Великі Будки в Посуллі: архівні дані та музейні колекції. *Археологія і давня історія України*. 2023. № 4 (49). С. 129-144.

¹⁸ Гречко Д.С., Осадчий Є.М., Крютченко О.О. Нові дані про городища скіфського часу Посулля. *Феномен Більського городища*. 2020. С. 204-205.

результаті цього відрізається похила ділянка схилу. У північно-західній частині фортеці рів піднімається вище, відмежовуючи фортецю від стрілки мису. Розміри цієї частини городища – 300×270×100 м. Орієнтовна площа майданчика становить 4,9 га. Культурні нашарування городища відносяться до скіфської лісостепової культури та козацької доби¹⁹.

Глинське городище. Знаходиться за 1 км на захід від с. Глинськ, поблизу ґрунтової дороги на с. Хоминці, на мисоподібному останці, що має форму неправильної трапеції, утвореному балками, що впадають у р. Локню, в ур. «Біля гамазею». Біля західного краю городища по дну однієї з балок протікає струмок. В східній частині воно руйнується ерозією, тут повністю або частково знищений рів, а місцями й вал; в південній частині при прокладанні нової дороги до с. Хоминці був підрізаний наполовину рів, у результаті чого місцями видно сліди згорілого дерева від оборонних споруд; у західній частині знищується водною ерозією, а в північно-західній пошкоджене глибоким ярмом, який зараз задернований. Через городище проходить лінія електропередач та підземна телефонна лінія. Площа городища – близько 14 га. З усіх сторін воно обгороджене валом та ровом. Була виміряна довжина валу, яка становить 1567 м. Висота валу з внутрішньої сторони – біля 2 м, із зовнішньої 5–8 м, ширина основи 16–18 м. Він збільшений за рахунок ескарпу. Збереглися сліди заплилого рову глибиною до 0,5 м. Передбачуваний в'їзд на городище знаходився з південного боку. Тут висота валу складає 5 м. В центрі західної частини городища існує ще один розрив укріпленої лінії. Територія городища розорюється, культурний шар пошкоджений на глибину 30–40 см. На відстані 10 м від валу є сліди заглибини, звідкіль брали ґрунт для його насипання. Розпливчатий насип внутрішньої частини валу перекриває культурний шар смугою до 8–10 м, максимальна її товщина 40–50 см. Вона досить багата на знахідки. В центрі городища місцями видно великі шматки обмазки з відбитками прутів ліщини; можливо, це сліди жител. Тут зустрічається найбільше уламків посуду скіфського часу, античних амфор, кістки, виробів з каменю, а також в незначній кількості пізньосередньовічна і сучасна гончарна кераміка²⁰. У пізніші часи на поселенні проживало зарубинецьке та черняхівське населення, яке залишило після себе фрагменти ліпного та гончарного посуду – горщики, миски, миски-вази тощо, та уламки амфор римського часу. Місцеві вироби мають сірий, чорний, сіро-чорний колір, в половини з них шерехата поверхня, інші лисковані. Глина добре відмулена, іноді з домішкою піску. Вінця профільовані, на шийці, плічках і тулубі зустрічається орнамент у вигляді візних ліній і пружок.

Свиридівське городище. Розташоване на крутому правому березі р. Сули, на північній та північно-східній околицях с. Свиридівки Лубенського району Полтавської області. Городище мисове, складається з двох частин великої південної,

¹⁹ Гречко Д.С., Осадчий Є.М., Крютченко О.О. Нові дані про городища скіфського часу Посулля. *Феномен Більського городища*. 2020. С. 205–206.

²⁰ Гейко А.В. Глинське городище скіфського часу в Посуллі. *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія. 1996. С. 242–243.

що носить назву Городище та малої північної – Дитинця. Перша має підтрикутну у плані форму. Її площа біля 4 га (340–250 м). Східна сторона укріплення підходить до кругих урвищ корінного берега р. Сули. Західна виходить до глибокого байраку. Урвища північної, західної та східної сторін утворюють невелике узвишся, дещо нижче (на 2–3 м) від рівня самого городища. Тут знаходиться менше укріплення повністю покрите лісом. Воно також має підтрикутку форму і витягнуте в довжину приблизно на 100 м. Найширша його сторона сягає 40–75 м, а вузька, що розташована біля городища всього 15–20 м. На території власне городища вже давно розташовані громадські городи. Колись, на східній частині навіть була одна садиба, від якої зараз залишилися виразні сліди фундаменту, шматки цегли та обпаленої глини. Територія городища горбкувата, у східній частині, що прилягає до валу є деяке пониження, викликане мабуть зсувами урвища та змивами ґрунту з площадки городища. У ході досліджень встановлено, що досить чітко давньоруський і скіфської доби горизонти не розділяються. Пізні ями опущені у шар скіфського часу і перемішали знахідки. Тому матеріали 6–3 ст. до н.е. зустрічаються на поверхні городища. Також знайдено невиразні уламки посуду епохи бронзи та роменської культури²¹.

Сухоносівське городище знаходиться на лівому березі річки Удай, за 3 км на південний захід від села Сухоносівка. Дане городище складається з головного укріплення, великого та малого перегородь. Краї городища поросли лісом. Площа головного укріплення близько 16 га (400×400 м). Із півночі воно відокремлене від плато двома рядами валів заввишки понад 3–4 м та ровом глибиною до 2 м. Від долини р. Удай оборонна лінія складається з валу близько 1,0–1,5 м висотою, котрий простежується зі сторони р. Удай, на південній ділянці городища, бо, очевидно, був знищений унаслідок ерозійних процесів. Із інших сторін головного укріплення оборонна лінія також складалася з валу та ескарпу. Останній досягав до 5–10 м у висоту. Велике перегороддя, площею близько 2,5 га (220×120 м), прикривало головне укріплення з північної сторони, від плато. Воно оточене валом висотою до 3 м і заплелим ровом. Мале перегороддя розташоване на гороподібному виступі-стрілці, у південно-східному куті городища. На сьогодні його укріплена лінія слабко виражена. Площа перегороддя – до 1 га (120×80 м). Висота валів досягає близько 1 м, глибина рову – 0,5 м, а ширина – 2 м. На поверхні пам'ятки зустрічаються матеріали скіфського часу: фрагменти глиняного посуду (6–4 ст. до н.е.), прясельця, кістки тварин тощо. При ранніх дослідженнях городища зустрічалися фрагменти амфор, що свідчить про торгівлю скіфів з греками причорноморських колоній. Виробів з металу у результаті діяльності сучасних грабіжників виявлено мало. Виділяються фрагменти залізного ножа з горбатою спинкою, бронзової шпильки²².

²¹ Білозор В.П., Гейко А.В. Нові дослідження на Свиридівському городищі. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 2002. № 1. С. 75–77.

²² Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Чорнухинський район. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. С. 171.

Перші дослідження городища «Вали» біля с. Сухоносівка відносяться до кінця 19 ст. У 1895 р. професор М. Авенаріус розпочав досліджувати дану пам'ятку, але з невідомих причин робота не була завершена. У 1903 р. ця археологічна пам'ятка досліджувалася Л. Падалкою, пізніше, в 1946 р. – вченими археологами Ф. Копиловим та В. Ільїнською в ході Посульської археологічної експедиції інституту археології АН УРСР. Найновіші дослідження на городищі було проведено у 2005 р. експедицією Національного музею-заповідника українського гончарства та Інститутом керамології під керівництвом А. Гейка²³.

Археологічний комплекс у складі городища, селища і решток курганного некрополю, що знаходиться у лісовому масиві на високому відрозі правого берега р. Многа, відомий як *Луговицьке городище* (кін. 6–4 ст. до н.е.), розташоване за 1,25 км на північний схід від с. Луговики. Вперше було обстежене Л. Падалкою у 1903 р. Про нього опубліковано дані в роботі М. Макаренка «Городища и курганы Полтавской губернии». Оглядалося О. Сухобоковим і В. Приймаком у 1981–1982 рр., І. Мельниковою у 1988 р., на початку 1990-х рр. – Ю. Болтриком і А. Гейком²⁴. Під час роботи на Чорнухинщині загону Охоронної археологічної експедиції центру археології у 1994 р. В. Приймак оглянув Луговицьке городище. Археолог відзначив вдаль розташування цього та Сухоносівського городища підкреслюючи їхню стратегічну роль на мапі регіону²⁵.

Городище Постава-Мука I займає ділянку трьох майданчиків відрогу, що височіє над заплавою річки Удай на висоту близько 30 м. З усіх боків воно оточене ярами. Зберігся дугоподібно вигнутий вал та рів. По центру прорізаний в'їзд на городище. Майданчик городища нерівний, на ньому можна виділити 3 частини. Одна з них знаходиться на закінченні відрогу, найбільш виразна, – розмірами близько 100×60 м. Об'єкт оглядав В. Приймаком у 1994 р., але ні потужність, ні характер культурного шару городища не визначалися. На основі розміру та характеру укріплень археолог припустив приналежність городища до решток укріплень доби раннього залізного віку²⁶.

Висновки. Незважаючи на більш ніж 100 річне вивчення пам'яток Посулля, не можна вважати їх детально вивченими. Найбільш дослідженими серед городищ басейну р. Сули можна вважати північну групу, а саме Басівське, Свиридівське, Глинське городища. На даних пам'ятках проводилася найбільша кількість робіт, встановлено їхні розміри та датування. Значна частина городищ, особливо південної групи, зокрема Луговицьке, Постава-Мука I, Сухоносівське, була лише оглянута або досліджувалася епізодично. Це унеможливило комплексне уявлення про систему

²³ Гейко А.В. Археологічні дослідження Сухоносівського городища. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 2008. № 2. С. 26.

²⁴ Будда М. Край Григорія Сковороди: Історичний нарис. Гадяч: видавництво «Гадяч», 2013. С. 208.

²⁵ Приймак В. Городища на р. Мнозі. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 1997. № 1–2. С. 64–66.

²⁶ Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Чорнухинський район. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. 351 с.

оборонних пунктів у регіоні. Разом із тим, аналіз просторового розміщення пам'яток дозволяє говорити про існування двох основних ареалів – північного та південного – кожен із яких мав власну специфіку заселення, особливості ландшафтного вибору й організації укріплень. Домінантне положення серед них посідає Басівське городище, яке вирізняється розмірами, складністю фортифікацій і наявністю супровідних поховальних комплексів. Хронологічно більшість городищ виникають у середині 6 ст. до н.е., і функціонування їх переважно припадає на скіфську добу, з імовірним продовженням використання окремих пунктів у зарубинецький час. Це свідчить про доволі тривале існування поселенських структур, їхню адаптацію до змін у політичній та демографічній ситуації.

У перспективі необхідно зосередити зусилля на проведенні комплексних археологічних досліджень маловивчених городищ, впровадженні сучасних методик (аерофотозйомка, геофізична розвідка, стратиграфічний аналіз), а також актуалізації пам'яток у контексті охорони культурної спадщини. Тільки у такий спосіб можна перейти від описового етапу вивчення до аналітичного рівня осмислення скіфської спадщини Посулля як складової частини вивчення загальних історичних процесів, що відбувалися за доби раннього залізного віку в українському лісостеповому Лівобережжі.

REFERENCES

- Bilozor, V. & Heiko, A. (2002). Novi doslidzhennia na Svyrydivskomu horodyshchi [New research at the Svyrydiv settlement]. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, 74–77 [in Ukrainian].
- Bilynskiy, O. (2018). Horodyshcha skifskoho chasu v dniprovskomu livoberezhnomu lisostepu: zahalna kharakterystyka, katalog, typolohiia [Scythian-era settlement sites in the Dnieper left-bank forest-steppe: general characteristics, catalog, typology]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (26), 213–234 [in Ukrainian].
- Boltrik, Yu. (1995). Basovskoe gorodishche – tsentr Posul'skogo uzla pamyatnikov epokhi rannego zheleza. Drevnosti. [Basovskoye settlement is the center of the Posulsky knot of monuments of the early Iron Age. Antiquities]. Kharkov: Biznes Inform [in Russian].
- Bulda, M. (2013). Krai Hryhoriia Skovorody: Istorychni narys [The Land of Hryhoriy Skovoroda: A Historical Sketch]. Hadiach: vydavnytstvo «Hadiach» [in Ukrainian].
- Heiko, A. (1996). Hlynske horodyshche skifskoho chasu v Posulli [The Scythian-era clay settlement in Posulle]. *Bil'ske horodyshche v konteksti vycchennia pamiatok rannoho zaliznoho viku Yevropy*. Poltava: Arkheolohiia, 242–249 [in Ukrainian].
- Heiko, A. (2000). Horodyshche rannoho zaliznoho viku poblyzu s. Hlynsk [Early Iron Age settlement near the village of Hlynsk]. *Arkheolohiia*, 3, 149–153 [in Ukrainian].
- Heiko, A. (2008). Arkheolohichni doslidzhennia Sukhonosivskoho horodyshcha [Archaeological research of the Sukhonosiivskyi settlement]. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, 26–30 [in Ukrainian].
- Hrechko, D., Osadchyi, Ye. & Kriutchenko, O. (2020) Novi dani pro horodyshcha skifskoho chasu Posullia [New data on the Scythian-era settlements of Posullia]. *Fenomen Bil'skoho horodyshcha*, 199–213 [in Ukrainian].

- Illinska, V. (1949). Rozvidka pamiatok skifskoho chasu na Posulli (1946). [Exploration of monuments of the Scythian period on Posulle (1946)]. AP USSR. T. III, 139–147 [in Ukrainian].
- Makarenko, N. (1907). Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniyakh v Poltavskoi gubernii v 1906 godu. [Report on archaeological research in Poltava province in 1906] [in Russian].
- Moruzhenko, A. (1985). Gorodishcha lesostepnykh plemyon Dnepro-Donskogo mezhdurechya VII–III vv. do n.e. [Settlements of forest-steppe tribes of the Dnieper-Don interfluvium of the 7th–3rd centuries BC]. *Sovetskaya arkheologiya*, 162–163 [in Russian].
- Polidovych, Yu. & Velychko, Ye. (2023). Kurhany skifskoho chasu poblyzu s. Velyki Budky v Posulli: arkhivni dani ta muzeini koleksii [Scythian-era burial mounds near the village of Velyki Budky in Posulle: archival data and museum collections]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (49), 129–144 [in Ukrainian].
- Pryimak, V. (1997). Horodyscha na r. Mnozi [Hillforts on the Mnoga River]. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1–2, 128 [in Ukrainian].
- Semenchuk, M. (1929). Obsluduvannia verkhnoho Posulia z ekspeditsii 1927 roku ta 1928 r. [Survey of the upper Posulle from the 1927 and 1928 expeditions]. NA Romenskoho kraieznavchoho muzeiu [in Ukrainian].
- Zvid (2017). Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy: Poltavska oblast. Chornukhynskyi raion [Collection of historical and cultural monuments of Ukraine: Poltava region. Chornukhynskyi district]. Poltava: TOV «ASMI» [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-02/019-028>

УДК (UDC) 902.03 : 930 «19»

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN GORODSK (1930–50S)

Maryna Khadadova*

Abstract

The article highlights the history of archaeological research of the multi-layered settlement of Gorodsk, an eponymous monument of the late Trypillian culture and a monument of the Ansient Rus period during the 1930s–50s.

The purpose of the article: to highlight the stages of archaeological study of Gorodsk during the 1930s–50s. **The methodological** basis of the study is the principle of scientificity and systematicity, methods of analysis, synthesis, generalization.

Scientific novelty: for the first time, information on the study of archaeological monuments of Gorodsk during the 1930s–1950s. And the modern study of materials from the monument were analyzed and systematized.

Conclusions. Archaeological study of monuments on the territory of the village of Gorodsk began at the end of the 19th century, but large-scale archaeological research was first carried out in 1936, when employees of the Polissya Historical and Technical Expedition of the Institute of Mines and Mineralogy of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR conducted reconnaissance excavations at all three hillforts. During the reconnaissance excavations of 1936, chronicle information about the destruction of the hillfort by Prince Danylo Galicia was confirmed, in particular due to the presence of human skeletons in the burnt cages. At the second hillfort, Chervona Gora, the remains of an Eneolithic settlement were found, which became the first known Late Trypillian settlement located on the banks of the Teteriv River. Further research allowed us to trace the layout of the settlement, two types of housing construction, and study its material culture. Later, the Gorodsk Late Trypillian settlement became an eponymous monument that illustrated certain local features and was considered by researchers as the final stage of the existence of the Trypillian culture. The study of the Ansient Rus stage of the monument's functioning continued in 1940. Excavations were mainly carried out at the so-called Small settlement, which was finally fully explored in 1958. According to researchers, the Small settlement was a separate fortified part of the chronicle city where artisans lived. In the subsequent period, as a result of the study of excavation materials, in particular ceramics, two cultural and chronological horizons were distinguished – Ancient Rus and post-Horde. This indicated that life on the settlement did not completely cease after 1257.

Keywords: settlement, settlement, Eneolithic, eponymous monument, semi-dugout

---

* senior teacher at the Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, Ukraine. E-mail: marinahadadova@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6807-7069>

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДСЬКА (30–50 РР. 20 СТ.)

Марина Хададова*

Анотація

Мета статті. У статті висвітлюється історія археологічних досліджень багаточисельного городища Городська, епонімної пам'ятки пізньотрипільської культури та пам'ятки давньоруського часу протягом 30–50-х рр. 20 ст. висвітлити етапи археологічного вивчення Городська протягом 30–50-х рр. 20 ст. **Методологічною основою** дослідження виступають принцип науковості та системності, методи аналізу, синтезу, узагальнення.

Наукова новизна: вперше проаналізовано та систематизовано інформацію про дослідження археологічних пам'яток Городська протягом 30–50-х рр. 20 ст. та сучасне вивчення матеріалів з пам'ятки.

Висновки. Археологічне вивчення пам'яток на території с. Городське розпочалося ще в кінці 19 ст., але масштабні археологічні дослідження вперше були проведені в 1936 р., коли співробітники Поліської історико-технічної експедиції ІМК АН УРСР провели розвідкові розкопки на всіх трьох городищах. В ході розвідкових розкопок 1936 р. були підтверджені літописні відомості про знищення городища князем Данилом Галицьким, зокрема через наявність в обгорілих клітках людських кістяків. На другому городищі Червона Гора були знайдені рештки поселення енеолітичного часу, яке стає першим відомим пізньотрипільським поселенням, розташованим на берегах р. Тетерів. Подальші дослідження дозволили простежити планування поселення, два види житлобудування, вивчити його матеріальну культуру. В подальшому городське пізньотрипільське поселення стає епонімною пам'яткою, що ілюструвала певні локальні особливості і розглядалась дослідниками як завершальна стадія існування трипільської культури. Вивчення давньоруського етапу функціонування пам'ятки продовжилось в 1940 р. Розкопки переважно проводились на так званому Малому городищі, яке, в результаті було повністю досліджене в 1958 р. На думку дослідників, Мале городище було окремою укріпленою частиною літописного міста де проживали ремісники. В подальший період у результаті вивчення матеріалів з розкопок, зокрема кераміки, були виділені два культурно-хронологічні горизонти – давньоруський і післяординський. Це свідчило про те, що життя на городищі після 1257 р. не припинилося повністю.

Ключові слова: городище, поселення, енеоліт, епонімна пам'ятка, напівземлянка

Цитування: Хададова, М. (2025). Археологічні дослідження Городська (30–50 рр. 20 ст.). *Консенсус*, 2, 19–28. <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-02/019-028>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/165>

* старший викладач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка, Житомир, Україна. Е-mail: marinahadadova@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6807-7069>

Постановка проблеми. Археологічні дослідження пам'ятки давньоруського часу в Городську проводились в 30–50-х рр. 20 ст. У ході досліджень виявлявся ряд археологічних об'єктів 9–13 ст., а також культурний шар енеолітичного часу, що містив рештки поселення пізньотрипільського часу. З 1958 р. пам'ятка більше не досліджувалась, але матеріали, отримані під час розкопок, вивчаються і аналізуються сучасними науковцями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хід археологічних досліджень в Городську в 30–50-х рр. 20 ст. в свій час докладно висвітлювався у відповідних наукових виданнях. Серед досліджень і публікацій останнього часу варто згадати праці К. Капустіна. Його статті присвячені переосмисленню хронології давньоруських пам'яток Городська, характеристиці комплексів післямонгольського часу, виявлених серед матеріалів розкопок. Ряд статей К. Капустіна також присвячені вивченню археологічних матеріалів із давньоруського Городська, а саме кераміці, виробам із заліза. Характеристиці виробів із скла присвячена стаття, написана у співавторстві з О. Журухіною. Виробам із кістки і рогу, що походять із Городська, присвячене дослідження М. Сергеевої.

Питання досліджень пізньотрипільського поселення на території Городська періодично з'являється в наукових публікаціях дотичної тематики, але лише в огляді історії досліджень пізньотрипільських пам'яток. Безпосередньо самій пам'ятці пізньотрипільського часу присвячена праця М.Ю. Відейка та М.М. Відейка, де увага приділена і історії археологічного вивчення пам'ятки.

Виклад основного матеріалу. Археологічне вивчення пам'яток с. Городськ Коростишівського р-ну Житомирської області розпочалось ще в кінці 19 ст. Згадки про огляд решток давніх укріплень та могильників на території села зустрічаються в працях Л. Похилевича, І. Фундукля, В. Антоновича. Інтерес до вказаних пам'яток пояснювався літописною згадкою про місто Городеск, яке було знищене в ході каральної експедиції князя Данила Галицького в 1257 р.

Але археологічні дослідження на трьох відомих городищах Городського розпочались у 1936 р. та тривали з невеликими перервами до 1958 р. Метою досліджень, в першу чергу, були саме городища, що містили матеріали ранньофеодального періоду. Але в ході вивчення культурного шару пам'ятки, окрім давньоруських матеріалів, були виявлені об'єкти епохи енеоліту, а саме рештки пізньотрипільського поселення.

Дослідження в с. Городську проводились археологічною групою Поліської історико-технічної експедиції Інституту історії матеріальної культури АН УРСР. Метою діяльності експедиції було дослідження історії дофеодальної та феодальної металургії заліза (9–19 ст.) на Правобережному і Лівобережному Поліссі. Для

виявлення об'єктів, пов'язаних з металургійним виробництвом провели розвідкові розкопки на всіх трьох городищах Городська¹.

Археологічну групу очолювали Т.Мовчанівський та В.Петров. Під їх керівництвом проведені масштабні розвідки та розкопані об'єкти давньоруського та пізньотрипільського часу. В результаті розвідок було з'ясовано, що на території села на лівому березі р.Тетерів на високих розташовано три городища. Найкраще збереглось городище в центрі села, відоме під місцевою назвою «Вал», або «Велике». За метрів 500 від нього на схід знаходилося друге городище «Червона гора» площею 4 га, розташоване на підвищенні. З північно-західного боку від нього, через яр розташовувалось третє, невелике за розміром городище, щодо нього в подальшому використовувалась назва «Мале городище»².

Зважаючи на наявність потужних укріплень та зручне розташування першого городища, члени експедиції припустили, що саме воно було центром літописного Городська, його дитинцем. У 1936 р. вивчалася фортифікаційна система городища та його внутрішнє облаштування. Завдяки розкопкам було встановлено, що житлові приміщення – кліті, знаходились лише біля валу, на краю плато. Дерев'яні обгорілі зруби розташовувались вздовж валу суцільною лінією. Центр лишався не забудованим. У клітях знаходилися не лише побутові предмети давньоруського часу, але й людські кістяки. Таким чином розкопки підтверджували свідчення літописів про зруйнування міста та знищення його мешканців в 1257 р.³

Одночасно відбувались дослідження на другому городищі «Червона Гора». Була закладена розвідкова траншея по західному схилу вздовж краю мису, де зробили розкоп площею 200 кв. м. Там виявили два культурні шари – давньоруський та шар, що містив фрагменти розписної кераміки трипільського типу. В процесі розчистки другого шару зафіксували незначні рештки жител. Облаштування жител та характер їх положення на площадці дослідники простежили по розташуванню вогнищ – ліплених з глини черинів круглої форми, розташованих на твердій поверхні. Це є ознакою наземних споруд. Завдяки спостереженням щодо їх розміщення встановили планування і межі поселення. Споруди простежувались по краю площадки високого мису в три ряди. Середина лишалася вільною від забудови. На думку В. Петрова вона використовувалась для утримання худоби. Саме тваринництво на думку дослідника і було основою господарства жителів родового поселення. Це припущення підтверджувалось також великою кількістю знайдених кісток свійських тварин. Серед інших знахідок – велика кількість крем'яних виробів місцевого виробництва та шліфовані кам'яні знаряддя. Керамічні вироби в основному фрагментовані. Але

¹ Телічко В.П. Поліська експедиція Інституту історії матеріальної культури. *Вісті Академії наук УРСР*. 1936. № 9. С. 43.

² Гончаров В.К. Розкопки древнього Городська. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1952. Т. 3. С. 183-184.

³ Гончаров В.К. Розкопки древнього Городська. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1952. Т. 3. С. 184.

для більшості фрагментів були знайдені аналогії, зокрема з керамікою усаївських пам'яток Північного Причорномор'я⁴.

Слід зазначити, що до досліджень в с. Городську пам'ятки трипільської культури на р. Тетерів були невідомі і не фігурували на існуючих на той момент археологічних картах І. Гімнера та Т. Пассек. Але на початковому етапі досліджень В. Петров не розглядав городське поселення як типову і характерну пам'ятку пізнього трипілья. На його думку це було енеолітичне поселення, де простежуються впливи пізньотрипільської культури на місцеве населення⁵.

Розкопки пізньотрипільського поселення на Червоній Горі продовжилися в 1937 році. Тоді з метою уточнення розташування та поширення культурного шару в різних місцях городища були закладені невеликі розвідкові розкопки, які прив'язували до розкопів 1936 р. У ході досліджень було виявлено прошарки, що містили обпалену глину з відбитками дерев'яних прутів, які слугували матеріалом для будівництва. Зокрема це стало можливим простежити на прикладі склепистої пічної споруди, каркас якої складався з колотих дерев'яних плах, стовпів та плетеного з лози плоту⁶.

В процесі вивчення об'єктів в ході розкопок були зафіксовані не лише наземні будівлі, а й напівземлянки, які складались із окремих камер та містили вогнищеві та господарські ями. Спосіб облаштування цих жител вказував на трипільські традиції житлобудування. Сам факт наявності на одному поселенні двох різних форм будівництва дослідники пояснити не змогли. Тим більше що споруди існували одночасно, в їх межах знаходився однаковий інвентар, побудовані були із однакових матеріалів.

Отриманий протягом польового сезону матеріал складався із великої кількості крем'яних і кам'яних знарядь, великої кількості фрагментованої кераміки. Зокрема сумарні знахідки кераміки за два польових сезони дозволили її класифікувати. Виділити три групи, сформовані за структурою глини, на підставі наявності різних домішок, в залежності від ступеню та характеру обпалу виділялись окремі підгрупи та серії⁷.

В 1939–1940 рр. дослідження пізньотрипільської пам'ятки проводились під керівництвом М. Макаревича та за участі співробітників Житомирського історичного музею. Відомо що було закладено три розкопки між тими, що були зроблені у 1936–37 рр. Таким чином ділянка площею 212 кв. м. була повністю розкопана і вивчена. Але про ці дослідження дуже мало інформації – три сторінки машинописного тексту авторства М. Макаревича. Перша публікація знахідок була зроблена в монографії Т. Пассек у 1949 р. До речі, під час дослідження

⁴ Петров В.П. Поселення в Городську (розвідкові розкопки 1936 р.). *Трипільська культура*. Київ: АН УРСР. 1940. Т. 1. С. 343–355.

⁵ Там само. С. 340.

⁶ Кричевський Є.Ю. Поселення в Городську (розвідкові розкопки 1937 р.). *Трипільська культура*. Київ: АН УРСР. 1940. Т. 1. С. 383–388.

⁷ Там само. С. 389–393.

пізньотрипільського поселення між житлами виявили рештки залізоплавильних горнів. В ході розчистки розвалу виділили три окремих зразка, що відрізнялись конструкцією і розмірами. Серед розвалу знаходилися уламки сопел циліндричних та призматичних форм із вогнетривкої глини з домішками крупнозернистого піску⁸.

Дослідження городського пізньотрипільського поселення поклало початок активному виявленню та вивченню подібних пам'яток на теренах Волині. Накопичений матеріал дозволив виділити окрему городську, або городсько-волинську групу пізньотрипільських пам'яток, яким притаманна культурна самобутність та певні локальні особливості, виділені М. Шмаглієм:

- наземні житла з глинобитними печами та глиняною підлогою та жител напівземлянкового типу з відкритими вогнищами;
- особливості керамічного виробництва – покриття внутрішньої та зовнішньої поверхонь кераміки червоною фарбою, особливий склад керамічного тіста;
- переважання мотузкового орнаменту;
- кам'яні клиновидні сокири і ножі;
- прясельця глиняні з самобутньою орнаментациєю;
- антропоморфна пластика з особливими рисами⁹.

Було визначено, що поселення городського типу поширені в південній зоні Волинського Полісся, в басейнах річок Тетерів, Случ, Роставиця, на лесово-чорноземних плато у важкодоступних місцях. Накопичений науковий матеріал дозволив скоригувати уявлення про господарство пізньотрипільського населення. Було доведено його землеробський характер. Також було встановлено, що культура цих племен брала свій початок у розвинутому трипільлі та являла наступний етап його розвитку в нових умовах¹⁰.

На сьогодні Городськ це епонімна пам'ятка, час існування якої згідно ізотопних дат друга половина – остання чверть 4 тис. до н.е. Але її дослідження відбувались більше восьмидесяти років тому. Досліджена була лише частина пам'ятки, що не дає можливості повноцінно ввести її в науковий обіг¹¹.

У 40-х рр. 20 ст. активно досліджувались і давньоруські об'єкти с. Городська. В 1940 р. розвідувальні розкопки на Малому городищі проводила А. Дмитрієвська, яка знов повернулася до досліджень у 1946 р. Протягом польового сезону було досліджено шість жител землянкового типу, одна металообробна майстерня, одна культова споруда, місця розташування п'яти великих і 13 малих вогнищ. Майже у всіх землянках були зафіксовані сходи, вирізані в материку, а також рештки кам'яних або глиняних печей. З житлами пов'язані господарські ями. Культурний шар містив

⁸ Макаревич М.Л. Раскопки древнерусских железоплавильных горнов 9–11 вв. в Городске. *КСИА*. 1959. Вып. 8. С. 173–174.

⁹ Шмаглій М.М. Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури. *Археологія*. 1966. Т. 20. С. 36–37.

¹⁰ Там само. С. 35.

¹¹ Відейко М.Ю., Відейко М.М. Поселення трипільської культури у Городську. Житомир, 2016. С. 18.

багато речових знахідок 10–12 ст., серед яких наймасовіші – фрагменти кераміки «великокнязівського періоду»¹². Пізніше, вивчаючи матеріали розкопок 1946 р. на Малому городищі, дослідники виділили комплекс матеріалів другої половини 13–14 ст.¹³

В ході досліджень в 1946 р. А. Дмитрієвська виявила сліди більш давнього культурного шару ранньослов'янського часу, але не були чітко стратифіковані шари, з яких походили відповідні матеріали. Тому дослідження на городищі були продовжені в 1947 р. за участі В. Гончарова та М. Брайчевського. У ході розкопок на південно-західному краї городища були зафіксовані рештки чотирьох жител, трьох зернових ям, однієї сміттевої ями та споруди невідомого призначення. Отримані результати дозволили розрізнити три будівельні періоди, і, відповідно три періоди існування городища протягом 9–13 ст.¹⁴

Одночасно відбувались розкопки на городищі №1 на схилі північного валу впритул до розкопів 1936 р. На площі 150 кв. м. були досліджені житлові кліті, при цьому дослідники дійшли висновку, що на даній ділянці побудова жител відбувалася одночасно з копанням рову і спорудженням валу¹⁵.

Останній етап досліджень Малого городища припадає на 1955, 1957–1958 рр. У 1955 р. проводились дослідження центральної частини городища площею 545 кв. м., де знаходились рештки шести напівземлянок та чотирнадцять різних ям. З об'єктів походили фрагменти кераміки, аналогічної кераміці із Києва та Вишгорода і датованої 12–13 ст.¹⁶

Всього за три роки було розкопано 1572 кв. м території, на якій зафіксовано залишки 11 жител, 35 об'єктів господарського призначення, рештки одного залізоплавильного горна¹⁷. А в цілому Мале городище було досліджено повністю. На його території виявлені залишки 23 жител, наземних і напівземлянок, 4 ремісничі та 16 господарських споруд, 57 ям різного призначення. Накопичений матеріал дозволив зробити висновки про облаштування Малого городища, а також всього середньовічного міста в цілому¹⁸.

Мале городище було забудоване напівземлянками та кількома наземними будівлями, які служили житлами, а іноді і майстернями. Всі житла крім одного були однокамерними. Одна напівземлянка виявилась двохкамерною. Були зафіксовані

¹² Дмитрієвська А. Звіт Городської експедиції 1946 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1949. Т. 1. С. 47.

¹³ Капустін К. Комплекси післямонгольського часу з Городська (за матеріалами 1946 р.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 108–110.

¹⁴ Брайчевський М.Ю. Розкопки на третьому Городському городищі. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1952. Т. 3. С. 187–191.

¹⁵ Гончаров В.К. Розкопки древнього Городська. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1952. Т. 3. С. 185.

¹⁶ Выезжев Р.И. Раскопки в Городске 1955 г. *КСИА*. 1957. Вып. 7. С. 104.

¹⁷ Капустін К. Об'єкти другої половини 13–14 ст. з Городська (за матеріалами розкопок 1955–1958 рр.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2013. Вип. 22. Ч. 1. С. 34.

¹⁸ Виезжев Р.И. Будівлі «Малого городища» 10–13 ст. в с. Городську. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1962. Т. 12. С. 131–154.

шість випадків, коли всередині жилих приміщень розташовувались зернові ями. Між житлами та ремісничими майстернями розташовувались окремі господарські будівлі та ями різного призначення, літні вогнища. В північній частині також виявлені рештки залізоплавильного горна. Р. Виезжев також припускав, що у південній частині могла знаходитись невелика церква, з якою був пов'язаний знайдений дзвін 11-12 ст. На думку дослідників Мале городище являло собою окрему укріплену ремісничу частину літописного міста, в той час як велике городище Вали вірогідно було військово-адміністративним центром¹⁹.

Після 1958 р. розкопки на городищі не проводились. Але дослідники неодноразово звертались до отриманих раніше матеріалів із Городська. Їх вивчення дозволило точніше датувати пам'ятку, змінити стале уявлення про її загибель. Так довгі роки існувала думка про те, що життя на городищі припинилося в 1257 р. після знищення міста військами князя Данила Галицького, і відновилося лише в 15-16 ст.²⁰ Отже і матеріали, отримані в результаті багаторічних розкопок, також датували часом, верхня межа якого – середина 13 ст. Лише в кінці 1980-х, на початку 1990-х в процесі вивчення кераміки для середньовічних знахідок були виділені два культурно-хронологічні горизонти – давньоруський та післяординський. Тобто життя на городищі не переривалося, як вважали раніше²¹.

13-14 ст. датується не лише кераміка з городищ Городська, але й вироби із заліза. Найбільше було виявлено фрагментів залізних ножів – 34 одиниці. Вони подібні до давньоруських. Серед інших знахідок ножиці, циліндричні та нутряні замки та ключі, наральники, фрагменти серпів, рибальські снасті, ремісничі інструменти. представлені також вироби військового призначення – наконечник списа та пласкі черешкові наконечники стріл 13-14 ст., спорядження і вершника та бойового коня. Якість металу та технологія вироблення давньоруського часу та після монгольського подібні, хоча в деяких випадках у виробів 13-14 ст. спостерігається погіршення якості заліза та спрощення технології виготовлення²².

Систематизація та аналіз археологічних колекцій на сьогодні є одним із напрямків наукових досліджень. Колекції знахідок різних років із розкопок в Городському також вивчаються, зокрема з метою перегляду або уточнення хронології. Окрім вже згаданих керамічних комплексів та виробів із заліза опрацьовуються і інші групи знахідок. Наприклад, колекція виробів із скла нараховує більше 2 000 одиниць. Переважно це посуд і прикраси.

Рештки посуду представлені 1000 фрагментами, серед яких зразки світло-жовтого прозорого скла 11-13 ст. імпортного походження. 14 ст. датується фрагмент

¹⁹ Виезжев Р.І. Будівлі «Малого городища» 10-13 ст. в с. Городську. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1962. Т. 12. С. 152-154.

²⁰ Гончаров В.К. Розкопки древнього Городська. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1952. Т. 3. С. 183.

²¹ Капустін К. Комплекси післямонгольського часу з Городська (за матеріалами 1946 р.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 109.

²² Капустін К.М. Асортимент залізних виробів середини 13-14 ст. з «Малого» Городського городища. *Археологія*. 2013. № 3. С. 100-106.

імпортної скляної посудини із розписом емаллю та золотом. Серед прикрас переважають скляні браслети, цілі і фрагментовані, які в більшості походять із розкопок на Малому городищі. Вони виготовлені із прозорого та непрозорого скла, різних форм і кольорів. Є імпортного (візантійського) та місцевого виробництва. Більшість подібних знахідок походить із об'єктів золотоординського часу. В меншій кількості представлені намистини та каблучки²³.

У меншій кількості в колекціях з розкопок в Городську представлені вироби із кістки та рогу. В цей перелік входять готові вироби, заготовки і сировина зі слідами обробки. 12–13 ст. датуються двобічний кістяний гребінь, що походить із розкопок Р. Виєзжева 1958 р., наконечник стріли конічної форми із досліджень 1940 р., фрагмент стрижневої застібки й ін. Вироби 13–14 ст. представлені наконечником стріли, кістяним напівсферичним гудзиком, деталями набірних руків'їв ножів з рогу²⁴.

Отже, не зважаючи на те, що археологічні дослідження Городська городища відбувалися ще в 30–50–ті рр. 20 ст. пам'ятка не втратила своєї актуальності.

Висновки. Археологічне вивчення пам'яток на території с. Городськ розпочалось ще в кінці 19 ст., але масштабні археологічні дослідження вперше були проведені в 1936 р., коли співробітники Поліської історико-технічної експедиції ІМК АН УРСР провели розвідкові розкопки на всіх трьох городищах.

У ході розвідкових розкопок 1936 р. були підтверджені літописні відомості про знищення городища князем Данилом Галицьким, зокрема через наявність в обгорілих клітках людських кістяків. На другому городищі Червона Гора були знайдені рештки поселення енеолітичного часу, яке стає першим відомим пізньотрипільським поселенням, розташованим на берегах р. Тетерів.

Подальші дослідження дозволили простежити планування поселення, два види житло будівництва, вивчити його матеріальну культуру. В подальшому городське пізньотрипільське поселення стає епонімною пам'яткою, що ілюструвала певні локальні особливості і розглядалась дослідниками як завершальна стадія існування трипільської культури.

Вивчення давньоруського етапу функціонування пам'ятки продовжилось в 1940 р. Розкопки переважно проводились на так званому Малому городищі, яке, в результаті було повністю досліджене в 1958 р. На думку дослідників, Мале городище було окремою укріпленою частиною літописного міста де проживали ремісники.

У подальший період в результаті вивчення матеріалів з розкопок, зокрема кераміки, були виділені два культурно-хронологічні горизонти – давньоруський та післяординський. Це свідчило про те, що життя на городищі після 1257 р. не припинилося повністю.

²³ Капустін К.М., Журухіна О.Ю. Скляні вироби Городська (за матеріалами досліджень 1940–1950 рр.). *Археологія і давня історія України*. 2016. Вип. 1. С. 105–106.

²⁴ Сергеева М.С. Вироби з кістки та рогу з Малого городського городища. *Археологія і давня історія України*. 2020. Вип. 1 (34). С. 192–196.

REFERENCES

- Braychevs'kyy, M.Yu. (1952). Rozkopky na tret'omu Horods'komu horodyshchi [Excavations at the third Gorodsk settlement]. *Arkheolohichni pam'yatky URSR*, 3, 187–196 [in Ukrainian].
- Dmitriyevs'ka, A. (1949). Zvit Horods'koyi ekspedytsiyi 1946 r. [Report of the Gorodsk expedition 1946]. *Arkheolohichni pam'yatky URSR*, 1, 47–49 [in Ukrainian].
- Honcharov, V.K. (1952). Rozkopky drevn'oho Horods'ka [Excavations of ancient Gorodsk]. *Arkheolohichni pam'yatky URSR*, 3, 47–49 [in Ukrainian].
- Kapustin, K. (2012). Kompleksy pislyamonhol's'koho chasu z Horods'ka (za materialamy 1946 r.) [Complexes of the post-Mongol period from Gorodsk (based on materials from 1946)]. *Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukrayini*, 21(1), 108–113 [in Ukrainian].
- Kapustin, K. (2013). Ob'yekty druhoi polovyny 13–14 st. z Horods'ka (za materialamy rozkopok 1955–1958 rr.) [Objects of the second half of the 13th–14th centuries from Gorodsk (based on materials from excavations from 1955–1958)]. *Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukrayini*, 22(1), 34–41 [in Ukrainian].
- Kapustin, K.M. (2013). Asortyment zaliznykh vyrobiv seredyny 13–14 st. z «Maloho» Horods'koho horodyshcha [Assortment of iron products of the middle of the 13th–14th centuries from the «Small» Gorodsk settlement]. *Arkheolohiya*, 3, 100–108 [in Ukrainian].
- Kapustin, K.M. & Zhurukhina, O.Yu. (2016). Sklyani vyroby Horods'ka (za materialamy doslidzhen' 1940–1950 rr.) [Glass products from Gorodsk (based on materials from research from 1940–1950)]. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*, 1, 104–109 [in Ukrainian].
- Krychevs'kyy, Ye.Yu. (1940). Poselennya v Horods'ku (rozvidkovi rozkopky 1937 r.) [Settlement in Gorodsk (exploratory excavations 1937)]. *Trypil's'ka kul'tura*, 1, 383–451 [in Ukrainian].
- Makarevych, M.L. (1959). Raskopky drevnerusskykh zhelezoplavnykh hornov 9–11 vv. v Horodske [Excavations of ancient Russian iron-smelting furnaces of the 9th–11th centuries in Gorodsk]. *KSYA*, 8, 173–174 [in Ukrainian].
- Petrov, V.P. (1940). Poselennya v Horods'ku (rozvidkovi rozkopky 1936 r.) [Settlement in Gorodsk (exploratory excavations 1936)]. *Trypil's'ka kul'tura*, 1, 339–382 [in Ukrainian].
- Serheieva, M.S. (2020). Vyroby z kistky ta rohu z Maloho horodskoho horodyshcha [Bone and horn products from the Malý Gorodsk settlement]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (34), 191–201 [in Ukrainian].
- Shmahlii, M.M. (1966). Horods'ko-volyns'kyy variant pizn'otrypil's'koyi kul'tury [The Gorodsk-Volyn variant of the late Trypillian culture]. *Arkheolohiya*, 20, 15–37 [in Ukrainian].
- Telichko, V.P. (1936). Polis'ka ekspedytsiya Instytutu istoriyi material'noyi kul'tury [Polesie expedition of the Institute of the History of Material Culture]. *Visti Akademiyi nauk URSR*, 9, 36–40 [in Ukrainian].
- Videyko, M.Yu. & Videyko, M.M. (2016). *Poselennya trypil's'koyi kul'tury u Horods'ku* [Settlement of the Trypillian culture in Gorodsk]. Zhytomyr [in Ukrainian].
- Vyyezzev, R.I. (1957). Raskopky v Horodske 1955 h. [Excavations in Gorodsk 1955]. *KSYA*, 7, 104–105 [in Ukrainian].
- Vyyezzev, R.I. (1962). Budivli «Maloho horodyshcha» 10–13 st. v s. Horods'ku [Buildings of the «Small settlement» of the 10th–13th centuries in the village of Gorodsk]. *Arkheolohichni pam'yatky URSR*, 12, 131–154 [in Ukrainian].

Історія України

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-02/029-039>

УДК (UDC) 325.457 (=161.2) (436) : 329.73 (477.83/.86) «1900/1907»

THE NEWSPAPER «DILO» AS A SOURCE FOR STUDYING THE PARLIAMENTARY ACTIVITY OF ANDRII KOS

Andriy Klish*

Ivan Zulyak**

Abstract

The purpose of the research is to analyze the Ukrainian daily newspaper Dilo as a source for researching the parliamentary activity of Andrii Kos – one of the leading Ukrainian deputies to the Imperial Council of Austria-Hungary at the turn of the 19th and 20th centuries. The focus is on identifying the role of the publication in informing the public about the activities of Ukrainian parliamentarians, particularly Kos, as well as reconstructing his political stance through journalistic, analytical, and stenographic materials.

The research methodology is grounded in the principles of historicism, narrative analysis, and source criticism. The primary source base consists of «Dilo» publications from 1897 to 1903, which recorded Kos's speeches, parliamentary inquiries, commentaries, and interpretations of his work. The study employs content analysis of parliamentary materials and thematic classification of Kos's statements regarding pressing social, national, and legal issues. Additional archival sources, memoirs, and historiographical literature are used to critically cross-reference the data.

The scientific novelty. For the first time in Ukrainian historiography, Dilo is analyzed as a coherent and systematic body of sources for reconstructing the political portrait of a specific Ukrainian parliamentarian within the Austro-Hungarian legislative system. The study identifies the specifics of how information was presented in the newspaper, the editorial board's ideological stance on Kos's key political initiatives, and the role of the press as an instrument for shaping public opinion and political culture in Halychyna.

Conclusions. The «Dilo» newspaper emerges not only as a source of factual information but also as an active participant in the political process – a voice of the national-democratic wing of the Ukrainian movement in Austria-Hungary. Its publications allow for the reconstruction of both the substantive aspects of Andrii Kos's parliamentary activity and the mechanisms of political

---

* Doctor of historical sciences, Professor of the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine. E-mail: klish_1980@tnpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6074-6064>

** Doctor of historical sciences, Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine. E-mail: zulyak@tnpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3758-2019>

communication between the deputy and the electorate. The analysis highlights key themes of his work, such as the defense of the Ukrainian language in the judiciary, criticism of fiscal policies affecting the peasantry, opposition to censorship, and advocacy against the feudal-era propinacja system. In public discourse, Andrii Kos appears both as a representative of socially marginalized groups and as an advocate for broader national emancipation of Ukrainians within the multiethnic empire. The results of this study may be useful for further research on the role of the press as a source of political history, as well as in developing topics related to the history of parliamentarianism and national representation of Ukrainians in the 19th and 20th centuries.

Keywords: Vienna Parliament, Andrii Kos, Ukrainian deputies, newspaper «Dilo», Halychyna, Austro-Hungary

ГАЗЕТА «ДІЛО»

ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АНДРІЯ КОСА

Андрій Кліш*

Іван Зуляк**

Анотація

Метою статті є аналіз української щоденної газети «Діло» як джерела до вивчення парламентської діяльності Андрія Коса – одного з провідних українських депутатів Державної ради Австро-Угорської монархії на межі 19-20 ст. У фокусі – виявлення ролі видання в інформуванні громадськості про діяльність українських парламентарів, зокрема Коса, а також реконструкція політичної позиції останнього через публіцистичні, аналітичні та стенографічні матеріали.

Методологія дослідження базується на принципах історизму, наративного аналізу та джерелознавчого методу. Основним джерельним масивом є публікації газети «Діло» за 1897–1903 роки, в яких зафіксовано виступи, депутатські запити, коментарі та інтерпретації діяльності А. Коса. У роботі здійснено контент-аналіз парламентських матеріалів і тематичну класифікацію заяв Коса щодо актуальних соціальних, національних і правових питань. Паралельно використано допоміжні архівні джерела, мемуарну та історіографічну літературу для критичного зіставлення інформації.

Наукова новизна. Уперше у вітчизняній історіографії газету «Діло» проаналізовано як цілісний та системний масив для реконструкції конкретного політичного портрета українського парламентаря в австро-угорській законодавчій системі. Виявлено специфіку подачі інформації у виданні, ідеологічне позиціонування редакції щодо ключових політичних

---

* доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету, Тернопіль, Україна.

E-mail: klish_1980@tnpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6074-6064>

** доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету, Тернопіль, Україна. E-mail: zulyak@tnpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3758-2019>

ініціатив А. Коса, а також роль газети як інструменту формування громадської думки та національної політичної культури в Галичині.

Висновки. Газета «Діло» постає не лише як джерело фактологічної інформації, але й як активний учасник політичного процесу – рупор національно-демократичного крила українського руху в Австро-Угорщині. Її публікації дають змогу відтворити як змістовий аспект парламентської діяльності Андрія Коса, так і механізми політичної комунікації між депутатом і виборцями. Аналіз матеріалів видання дозволяє висвітлити такі ключові теми його діяльності, як захист української мови в судочинстві, критика фіскальної політики щодо селянства, боротьба з цензурою та виступи проти пропінаційного права. У публічному дискурсі Андрій Кос постає як речник соціально маргіналізованих верств і водночас – як учасник ширшої боротьби за національну емансипацію українців у межах багатонаціональної імперії. Отримані результати можуть бути використані для подальших досліджень ролі преси як джерела політичної історії, а також для розробки тем з історії парламентаризму та національного представництва українців у 19-20 ст.

Ключові слова: Віденський парламент, Андрій Кос, українські депутати, часопис «Діло», Галичина, Австро-Угорщина

Цитування: Кліш, А. & Зуляк, І. (2025). Газета «Діло» як джерело до вивчення парламентської діяльності Андрія Коса. *Консенсус*, 2, 29–39. <https://doi.org/10.3110/consensus/2025-02/029-039>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/166>

Problem statement. In the second half of the 19th and early 20th centuries, the Ukrainian press played a crucial role in shaping national consciousness, political culture, and the mobilization of civil society in Halychyna. A particularly prominent role in this process was played by the daily newspaper «Dilo», which for decades remained the leading printed organ of the Ukrainian national movement and an important channel of political communication between voters and their representatives in the Vienna Parliament.

One of the active figures regularly featured in «Dilo» was Andrii Kos – a Ukrainian deputy of the Vienna Parliament, public figure, and lawyer. His parliamentary work encompassed a wide range of issues, including social inequality, tax policy, the condition of the Ukrainian peasantry, and interethnic relations within the multiethnic environment of the monarchy. Reports, transcripts, analytical commentary, and journalistic materials dedicated to A. Kos's speeches and initiatives provide a valuable source base for reconstructing the political context of his activity.

Andrii Kos (1860-1918) was a Ukrainian socio-political figure, lawyer, Doctor of Law, and a deputy of the Imperial Council of Austria-Hungary (1901-1907). He received his education at the Lviv Academic Gymnasium and the law faculties of Lviv and Vienna Universities. After earning his doctoral degree in 1889, he actively practiced law, particularly in Lviv and Kalush, where he also engaged in extensive civic work. In Parliament, Kos was a member of the National Democratic faction within the «Ruthenian Club», consistently advocating for the interests of the Ukrainian peasantry, national-cultural autonomy, and social justice. He was a co-editor of the «Ruthenische Revue»

journal in Vienna, one of the founders of «Ukrainske Dilo», and the initiator of the Peasants' Bank in Kalush. His work extended into both political and cultural-educational spheres, including active participation in the «Prosvita» society.

Analysis of recent research and publications. The declared issue has not been systematically or comprehensively studied by scholars. Nevertheless, it is important to acknowledge the works of H. Binder¹, A. Baran², M. Kaziuk and O. Huchak³, K. Kurylyshyn⁴, I. Monolatii⁵ and Yu. Plekhan⁶. However, the problem identified in this article has been scarcely analyzed, which constitutes the scholarly novelty of this study.

The primary source used in the research is the newspaper «Dilo», which consistently covered the activities of Ukrainian deputies, including Andrii Kos, in the Vienna Parliament. The materials of this publication provide detailed information about their political activity, interaction with fellow parliamentarians and voters, as well as the public's response to their work.

The aim of this article is to analyze the parliamentary activity of Andrii Kos in the Vienna Parliament based on the materials of «Dilo», and to define the main directions of his political engagement. The research seeks to highlight Kos's role in parliamentary debates, their impact on legislative processes, and the defense of Ukrainian national rights within the multiethnic context of the Austro-Hungarian Empire.

Presentation of the main material. As a result of parliamentary elections in the Kalush-Dolyna-Zhydachiv-Bibrka-Stryi-Turka constituency, the winning candidate was Andrii Kos, who secured 466 votes – 38 more than his main opponent, Raiowski, who garnered 428 votes. Thus, Kos achieved an overall victory, winning in four out of six sub-districts, indicating a relatively even distribution of electoral support throughout the constituency.

An analysis of the voting results in individual administrative units reveals Kos's wins in Kalush (+51 votes), Dolyna (+37), Zhydachiv (+17), and Bibrka (+11), while he was defeated in Stryi (-31) and Turka (-47). Raiowski showed his strongest result in Turka, receiving 83

---

¹ Binder H. Galizien in Wien: Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik. Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, 29. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaft en, 2005. 741 p.

² Баран А.В. Діяльність депутатів-українців в австрійському парламенті (1897–1918 рр.): історико-правове дослідження: дис... кандидата юридичних наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2013. 229 с.

³ Казюк М., Гучак О. Діяльність українських депутатів у Віденському парламенті наприкінці ХІХ ст. (за матеріалами часопису «Діло»). *Актуальні питання у сучасній науці* (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Державне управління», Серія «Техніка», Серія «Історія та археологія»). 2024. Випуск № 8 (26). С. 1169–1182. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-8\(26\)-1169-1182](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-8(26)-1169-1182)

⁴ Курилишин К. Часопис «Діло» (Львів, 1880–1939 рр.): матеріали до бібліографістики. Дрогобич: Коло, 2018. Т. 4: 1900–1904 рр. 824 с.

⁵ Монолатій І.С. Політична участь етнічних акторів пізньогабсбурзьких Галичини і Буковини. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2012. 432 с.

⁶ Плекан Ю. Перший досвід парламентаризму: українці – депутати австрійського парламенту та галицького крайового сейму (1848–1918). Довідник. Івано-Франківськ: Видавець Третяк І.Я, 2012. 140 с.

votes to Kos's 36-more than double his opponent's count. This suggests a localized concentration of electoral support for Raiowski, in contrast to the broader geographic distribution of Kos's supporters.

Thus, Kos managed to maintain a stable electoral advantage in the majority of sub-districts, demonstrating broad regional support despite losses in Stryi and Turka. Unlike Kos, Raiowski achieved noticeable success only in select local areas. This imbalance in the geography of support points to Kos's strategic advantage, as his candidacy was marked by a more balanced coverage of the electoral space, which proved to be a decisive factor in his victory⁷.

During the electoral process, an incident was recorded in which six votes cast in support of the Ukrainian candidate Andrii Kos were formally annulled on procedural grounds. Electoral commissions deemed these ballots invalid because the candidate's name was written as «Андрей», whereas the official legal form, as required by electoral law, was «Андрый»⁸. This case illustrates the rigid formalism of the electoral procedure and the use of technical criteria to influence the voting outcome, which, in turn, could have been significant in the context of a competitive election.

During the parliamentary debates on February 14, 1901, which focused on the address to the emperor, Andrii Kos delivered a speech in which he clearly articulated the national question as a central and urgent issue for the Ukrainian population within the Austro-Hungarian monarchy. In his address, Kos emphasized that the political, cultural, and socio-economic status of Ukrainians in Halychyna was largely discriminatory compared to other nationalities in the empire. He strongly urged recognition of the urgency of the Ukrainian question as a matter of national importance, requiring systematic and fair resolution by the central authorities.

In particular, Kos drew attention to legal inequality, restrictions on voting rights, underrepresentation of Ukrainians in political institutions, and the chronic neglect of their educational and cultural rights.

Particularly sharp was Andrii Kos's criticism of the government policies of former Prime Minister Kazimierz Badeni, which he interpreted as a deliberate strategy to suppress democratic transformations and legitimize systemic inequality. In his speech, Kos accused the government of sabotaging the constitutional process, discrediting the electoral mechanism, and restricting civil liberties, particularly the freedom of political expression. In this context, A. Kos's address was not only a parliamentary protest but also a striking manifestation of the political radicalism of the Ukrainian representation, reflecting the growing disillusionment with the imperial institutions' ability to safeguard the basic social and national rights of the Ukrainian population⁹. Thus, his speech represented not only an

---

⁷ В курія // Дьло Ч. 271 24 (1) грудня 1900. С. 1.

⁸ По выборах зъ В куріи // Дьло. 1900. Ч. 272. 24 (1) грудня. С. 1.

⁹ Бесѣда посла д-ра А. Коса при дебатъ адресовѣй // Дьло. 1901. Ч. 32. 10 (23) лютого. С. 1; Бесѣда посла д-ра А. Коса при дебатъ адресовѣй // Дьло. 1901. Ч. 33. 12 (25) лютого. С. 1-2.

act of political defiance but also a sign of the growing national consciousness among the Ukrainian intelligentsia at the turn of the century.

In a lengthy parliamentary speech that lasted approximately three hours, Deputy Kos delivered a well-substantiated critique of the government's initiative to raise the excise tax rate on alcoholic beverages. In his position, the parliamentarian focused on the socio-economic consequences of the proposed fiscal policy, characterizing it as one that would intensify the financial burden on the most vulnerable segments of the population while indirectly supporting the interests of economically privileged groups.

Kos consistently argued that the implementation of such fiscal measures would have a pronounced socio-stratification effect: rather than contributing to economic balance, they would deepen existing social inequalities. Specifically, he emphasized that raising the excise tax on alcohol would lead to an increase in the retail price of primarily low-cost alcoholic beverages, particularly vodka, which remained relatively affordable for economically disadvantaged populations. In his view, this would result in the main financial burden of the reform falling on socially vulnerable groups—namely, the rural population, low-paid workers, and small-scale laborers.

At the same time, the impact of the proposed changes on consumers of more expensive and imported alcoholic beverages—namely, the more affluent social strata—would be minimal or negligible. Based on this, Kos concluded that such a fiscal policy contradicted the principles of social justice and contributed to further socio-economic stratification in society.

In his speech, A. Kos offered a critical analysis of the financial and economic policies pursued by the Galician Provincial Bank and the credit cooperative. His focus was on the limited effectiveness of these institutions in providing social protection for the underprivileged peasantry – a key productive segment of the Ukrainian population in Halychyna at the time.

Particularly concerning for the parliamentarian was the initiative to introduce a rent tax, which he viewed as a mechanism for shifting the tax burden onto small borrowers and debtors. According to A. Kos, in the context of sustained financial privileges for large landowners, such a taxation system effectively undermined the principles of social justice. In his arguments, he consistently demonstrated that the proposed legislation had a distinctly class-based character, as it encouraged capital concentration in the hands of the economic elite while further marginalizing the most vulnerable groups within the rural population¹⁰.

A. Kos's position was not only indicative of his deep understanding of socio-economic processes but also reflected his commitment to shaping a more equitable tax policy within the framework of parliamentary activity. Thus, his speech had both economic

---

¹⁰ Виступъ посла д-ра Коса въ податковій комісії // Дѣло. 1901. Ч. 50. 3 (16) марта. С. 1-2; Промова посла д-ра Коса при дебати надъ зміною рентового податку // Дѣло. 1901. Ч. 62. 17 (30) марта. С. 2; Промова посла д-ра Коса при дебати надъ зміною рентового податку // Дѣло. 1901. Ч. 63. 19 марта (1 цвѣтня). С. 2.

and social resonance, raising critical questions about balancing the interests of the elites and the broader population in the process of financial regulation.

Continuing his critical address, A. Kos also raised the issue of the persistence of archaic institutions in the production and distribution of alcoholic products – specifically, remnants of feudal origin such as the right of propinacja (propination), which remained in force in the territories of Halychyna and Bukovyna. Although the formal abolition of this institution had been established by the laws of December 30, 1875, and December 8, 1877 – providing for the termination of propination rights as of December 29, 1877 – in practice, Polish landowners continued to exercise their monopoly over the establishment of distilleries and taverns. Kos emphasized several systemic flaws in the aforementioned legislative acts, particularly their limited duration (25 years) and the continuing economic dependency of the peasantry on the local aristocracy.

Beyond the legal aspects, Kos's speech took on an overtly political tone. In particular, he accused Czech parliamentarians of colluding with the Polish nobility in supporting reforms to alcohol taxation. This statement generated considerable resonance and quickly evolved into rhetoric of an anti-Slavic nature, revealing an alignment with pan-Germanist positions. The speech provoked a wave of protest, including among Ukrainian deputies, who – despite political differences – expressed solidarity with their Czech colleagues in response to the nationalistic invectives. In view of the repeated deviations from the agenda and the growing tensions in the chamber, the presiding officer was ultimately compelled to revoke Kos's right to speak. The incident became a notable example of interethnic conflict within the context of late 19th-century parliamentary debate¹¹.

The issue of the right of propinacja was finally resolved through the Regional Law «On Measures Regarding the Termination of the Right of Propinacja», adopted on December 20, 1905. This law introduced a mandatory annual fee of 7,000,000 crowns for entrepreneurs in Halychyna engaged in public catering and the sale of alcoholic and low-alcohol beverages. Additionally, it stipulated a separate payment for beer sales until 1912. The law regulated the mechanism for collecting and utilizing these funds, representing a significant step toward overcoming the monopolistic influence of Polish landowners in this sector. Undoubtedly, this legislation settled the issue of propinacja by establishing consistent annual levies on alcohol vendors, thereby contributing to the elimination of socio-economic inequality in this field.

In his speech delivered on March 3, 1902, in the Imperial Council, A. Kos focused primarily on the socio-economic conditions of the Ukrainian population in Halychyna, particularly in the context of rising unemployment, intensifying emigration, legal uncertainty, and repressive administrative practices. His arguments were grounded in the principles of social and national equality, which, in his view, were not being upheld by the current state policies. In this sense, A. Kos's address serves as a vivid example of public

---

¹¹ 3 парламентарної ниви // Руслан. Ч. 100. 4 (17) мая 1901. С. 2.

discourse that shaped the political consciousness of the intelligentsia and called for the active defense of national rights within the multiethnic Austro-Hungarian monarchy.

A central theme of the speech was criticism of the Austro-Hungarian monarchy's administrative policy toward the Ukrainian population. Kos emphasized the systemic exclusion of Ukrainians from state institutions and the discriminatory practices in education and public administration. In his rhetoric, the bureaucratic apparatus emerges as an instrument of cultural assimilation and political repression, undermining Ukrainians' right to participate actively in state-building processes¹².

A significant portion of the speech was devoted to the issue of civil rights and liberties, especially electoral rights. Kos strongly advocated for active public participation in the electoral process, which he viewed as a tool of democratic oversight over the authorities. In this regard, his speech reflects the evolution of Ukrainian political thought, which sought to integrate the national idea into the broader context of empire-wide democratic transformation.

During the harvest season of 1902, mass peasant strikes erupted across Eastern Halychyna. The primary cause was the dire material conditions of hired agricultural laborers, particularly the extremely low wages paid on manor estates. Men employed in fieldwork received between 30 and 60 sotyks per day, while women earned only 20 to 30 sotyks, despite workdays often lasting up to 18 hours. An additional economic burden on peasant households was the necessity for workers to supply their own food while laboring in the fields, which significantly increased everyday household expenses¹³.

The discussion of the agricultural strike during a session of the Austro-Hungarian Imperial Council took on the tone of sharp national-political confrontation, reflecting the deep social and ethnic divisions in the region. The speech delivered by Member of Parliament A. Kos made a notable contribution to the debate, as he raised one of its central issues—the reliability of the official information used as the basis for government decisions concerning the strike.

In his statements, A. Kos emphasized the biased nature of the sources from which reports of allegedly high income levels among the striking peasants had been drawn. He particularly underscored that such information did not come from the strikers themselves or from independent observers, but rather from county prefects, who based their reports on statements from large landowners. These landowners, Kos argued, had a direct interest in maintaining the existing socio-economic order and in discrediting the strike movement¹⁴.

---

¹² Бесіда п. д-ра Коса виголошена в державній раді д. 3 марта 1902 при спеціальній дебати бюджетовій про політичну управу Галичини // Дьло. Ч. 43. 22 лютого (7 марта) 1902. С. 1; Бесіда п. д-ра Коса виголошена в державній раді д. 3 марта 1902 при спеціальній дебати бюджетовій про політичну управу Галичини // Дьло. Ч. 44. 23 лютого (8 марта) 1902. С. 1.

¹³ Ільницький В.І., Старка В.В. Страйки сільського населення Східної Галичини 1902–1903 років як засіб боротьби за економічні та політичні права. *Новітня доба*. 2021. Вип. 9. С. 8–9.

¹⁴ З державної ради // Діло. Ч. 235. 18. (31.) жовтня 1902. С. 1.

Thus, A. Kos presented well-reasoned arguments that questioned the objectivity of the state's assessment of the strike events, pointing to the systemic one-sidedness of the administrative narrative. His speech reflected not only the political tensions surrounding the strike but also an attempt to initiate a broader discussion about the mechanisms of legitimizing power during times of social conflict.

On June 2, 1902, A. Kos submitted an official inquiry regarding the confiscation of an issue of the «Dilo», which had occurred following the publication of an article titled «The Denial of Provincial Subsidy to Prosvita»¹⁵. In his inquiry, Kos raised concerns about the legality of the administration's actions in restricting press freedom and the public reporting of decisions made by provincial authorities. He viewed this incident as an act of censorship aimed at suppressing the Ukrainian press and preventing open criticism of policies affecting Ukrainian educational and cultural institutions.

Kos also submitted a parliamentary inquiry concerning the confiscation of issues of the Ukrainian newspapers «Dilo» and «Svoboda»¹⁶. These administrative actions were related to the publication of articles that, in the opinion of the censorship authorities, carried politically threatening or subversive content. In his inquiry, Kos questioned the abuse of administrative censorship mechanisms targeting the Ukrainian press, emphasizing violations of the principles of freedom of speech and the right of the public to access information. This episode serves as evidence of a broader issue – the systemic restriction of the Ukrainian information space within the Austro-Hungarian monarchy – as well as a testament to the efforts of Ukrainian representatives to defend the national media environment.

One of the important directions in Andrii Kos's parliamentary activity was the defense of the rights of the Ukrainian language in public and administrative spheres. Notably, he initiated a parliamentary inquiry concerning the official use of the Ukrainian language in the judiciary of Eastern Halychyna¹⁷. This inquiry aimed to address the situation in which the predominantly Ukrainian-speaking population was compelled to interact with court institutions operating exclusively in Polish or German. Kos's initiative reflects the broader discourse surrounding the struggle for language rights and cultural autonomy for Ukrainians within the multiethnic Austro-Hungarian monarchy.

One of the key forms of political communication between parliamentarians and their electorate in the early 20th century was the public meeting, which served as a platform to discuss both local socio-economic issues and matters of national and international significance. On October 13, 1902, such a meeting took place in the town of Kalush, attended by members of the Austro-Hungarian Imperial Council Yuliian Romanchuk and Andrii Kos.

In his speech, A. Kos focused on the critical condition of the Ukrainian peasantry, noting that around two-thirds of peasants had effectively lost their land rights and had become an agricultural proletariat. The parliamentarian emphasized that the protection of

¹⁵ Справа «Просвіти» в парламенті // Діло. Ч. 120. 30 мая (12 червня) 1902. С. 1-2.

¹⁶ Письма з Відня // Діло. Ч. 44. 24 лютого (9 марта) 1903. С. 1.

¹⁷ Рада державна // Діло. Ч. 25. 1 (14) лютого 1903. С. 1-2.

the economic and social rights of the peasantry was a top priority of his work in the Viennese parliament. He paid particular attention to the topic of agricultural strikes in Halychyna, stressing that unlike in Austria-Hungary, strike action in most European countries was not banned, but recognized as a legitimate form of social protest. Kos concluded his speech with an emotional appeal to the peasants not to abandon strike action, characterizing it as an effective tool for defending their rights¹⁸.

Conclusions. The study of materials from the newspaper «Dilo» revealed its significant value as a source for reconstructing the parliamentary activities of Andrii Kos – one of the prominent Ukrainian deputies to the Imperial Council of Austria-Hungary at the turn of the 19th and 20th centuries. An analysis of the publications demonstrated that «Dilo» not only regularly and thoroughly covered A. Kos's speeches, initiatives, and political positions, but also shaped public perception of his work among Ukrainian readers.

The newspaper functioned as an informational, analytical, and ideological platform through which Andrii Kos's activities took on a public dimension. Reports from parliamentary sessions, reprints of transcripts, political commentary, and editorial articles allow researchers not only to reconstruct specific aspects of his parliamentary engagement, but also to trace changes in rhetoric, argumentative strategies, and the degree of influence external political factors had on the positions of Ukrainian parliamentarians.

Thus, «Dilo» serves as a valuable – albeit ideologically tinged – source that combines both documentary and journalistic qualities and is an important tool for scholars studying Ukrainian political life within Austria-Hungary. The study of this source opens new perspectives for further research, particularly regarding the interrelation between the press, public opinion, and political representation of Ukrainians in a multinational imperial context.

REFERENCES

- Binder, H. (2005). Galizien in Wien: Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik. Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, 29. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften [in German].
- Baran, A. (2013). V. Diialnist deputativ-ukraintsiv v avstriiskomu parlamenti (1897-1918 rr.): istoriko-pravove doslidzhennia [Activities of Ukrainian deputies in the Austrian Parliament (1897-1918): historical and legal research]: dys... kandydta yurydychnykh nauk: 12.00.01 – teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia politychnykh i pravovykh uchen / Natsionalnyi universytet «Lvivska politehnika». Lviv [in Ukrainian].
- Kaziuk, M. & Huchak, O. (2024). Diialnist ukrainskykh deputativ u Videnskomu parlamenti naprykintsi XIX st. (za materialamy chasopysu «Dilo») [Activities of Ukrainian deputies in the Vienna Parliament at the end of the 19th century (based on materials from the magazine «Dilo»)]. *Aktualni pytannia u suchasni nautsi (Seriia «Pedahohika», Seriia «Pravo», Seriia Ekonomika», Seriia «Derzhavne upravlinnia», Seriia «Tekhnika», Seriia «Istoriia ta arkhelohiia»)*. 8 (26), 1169-1182. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-8\(26\)-1169-1182](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-8(26)-1169-1182) [in Ukrainian].

¹⁸ Посли Романчук і д-р Кос перед виборцями // Діло. Ч. 224. 5(18) жовтня 1902. С. 1.

- Kurylyshyn, K. (2018). Chasopys «Dilo» (Lviv, 1880-1939 rr.): materialy do biobibliohrafistyky [Journal «Dilo» (Lviv, 1880-1939): materials for biobibliography] / NAN Ukrainy, Lviv. nats. nauk. b-ka im. V. Stefanyka. Drohobych: Kolo. T. 4: 1900-1904 [in Ukrainian].
- Monolatii, I.S. (2012) Politychna uchast etnichnykh aktoriv piznohabsburzhkykh Halychyny i Bukovyny [Political participation of ethnic actors of late Habsburg Halychyna and Bukovyna]. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV [in Ukrainian].
- Plekan, Yu. (2012) Pershyi dosvid parlamentarizmu: ukraintsi – deputaty avstriiskoho parlamentu ta halytskoho kraiovoho seimu (1848-1918) [The first experience of parliamentarism: Ukrainians – deputies of the Austrian Parliament and the Galician Regional Diet (1848-1918)]. Dovidnyk. Ivano-Frankivsk: Vydavets Tretiak I.Ya [in Ukrainian].
- Ilnytskyi, V.I. & Starka, V.V. (2021) Straiky silskoho naseleennia Skhidnoi Halychyny 1902-1903 rokiv yak zasib borotby za ekonomichni ta politychni prava. [Strikes of the rural population of Eastern Halychyna in 1902-1903 as a means of fighting for economic and political rights]. *Novitnia doba*, 9, 3-16 [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-02/040-051>

УДК (UDC) [94 (477.83/.86) : 323.13] «1920/1929»

THE MOSCOPHILE MOVEMENT AS A TARGET OF SOVIET INFLUENCE ON THE SOCIO-POLITICAL SITUATION IN WESTERN UKRAINE IN THE 1920S

Andrii Shchekhlov*

Abstract

The purpose of the study is comprehensive analysis of how Soviet diplomatic structures instrumentalized a segment of the Russophile movement in Eastern Galicia to form the left-radical party “Sel-Rob” as a legal political base for subversive activities in Western Ukraine. This influence was directed both against the institutions of the Polish state and the diverse ideological currents of the Ukrainian national movement.

The methodological framework of the study is based on the principles of objectivity, reliability, historicism, scientific rigor, and consideration of alternative perspectives. This approach makes it possible to single out a specific segment of the Russophile movement as an object of Soviet influence in interwar Poland, to characterize its ideological foundations, political platform, and organizational structure as the basis for the formation and noticeable influence of the legal political party “Sel-rob” on the socio-political situation in Western Ukraine in the 1920s. The party was formed through the unification of the left-radical party “Narodna Volia” with the “Peasants’ Union” party under the active organizational efforts of Soviet diplomacy in Warsaw.

The scientific novelty lies in the identification and analysis of a previously underexplored mechanism of Soviet influence through the creation and support of a far-left legal political entity intended to destabilize the socio-political landscape of Western Ukraine in the 1920s.

Conclusions. After the incorporation of most of the Western Ukrainian ethnic lands into the restored Polish state, socio-political processes unfolded under new geopolitical conditions. These changes, among other factors, influenced the institutional and political transformation of the Moskvophile (Russophile) movement in Eastern Galicia, Chełm Land, and Podlachia during the 1920s. The splits, separations, and emergence of new legal political entities within the reestablished Polish state did not escape the attention of Soviet diplomats and the USSR’s special services, who sought to exploit these processes of socio-political structuring both to exert a destabilizing influence on Polish state institutions and to oppose the legal Ukrainian national movement while also curbing the influence of Russian émigré structures with anti-Bolshevik orientations. It is worth noting that contradictions within the leadership of the newly formed “Sel-rob” party became increasingly irreconcilable, and on September 11, 1927, the majority of former “Narodna Volia” members announced the formation of “Selrob-Left”, which in the following years played a key role in spreading Soviet influence in Western Ukraine.

Keywords: Moscovophile movement, Soviet diplomacy, “Sel-Rob”, “Narodna Volia”, Eastern Galicia, Western Ukraine, The Second Polish Republic, hybrid warfare, political subversion, Ukrainian national movement

---

* PhD in History, Doctoral Student, Hetman Petro Sahaidachny National Army Academy, Lviv, Ukraine.

E-mail: deepinfaith2202@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6484-0864>

МОСКВОФІЛЬСЬКИЙ РУХ ЯК ОБ'ЄКТ РАДЯНСЬКОГО ДЕСТРУКТИВНОГО ВПЛИВУ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНУ СИТУАЦІЮ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ 20-Х РОКІВ 20 СТ.**Андрій Щеглов*****Анотація**

Мета роботи полягає у комплексному аналізі використання радянськими дипломатичними структурами частини москвофільського руху Східної Галичини для формування ліворадикальної партії «Сель-роб» як легальної політичної бази деструктивного впливу в Західній Україні, як проти інституцій Польської держави, так представників українського національного руху різного ідеологічного спрямування.

Методологічна база дослідження ґрунтується на принципах об'єктивності, достовірності, історизму, науковості та альтернативності, що дозволяє виділити окремий сегмент москвофільського руху як об'єкт радянського впливу у міжвоєнній Польщі, охарактеризувати його ідеологічні засади, політичну платформу, організаційну структуру як основу для формування й помітного впливу на суспільно-політичну ситуацію у Західній Україні 20-х рр. 20 ст. легальної політичної партії «Сель-роб», утвореної шляхом об'єднання ліворадикальної партії «Народна воля» із партією «Селянський союз» за чільних організаційних зусиль радянської дипломатії у Варшаві.

Наукова новизна полягає у виявленні й аналізі раніше малодослідженого механізму радянського впливу через створення та підтримку ультралівого легального політичного утворення, призначеного для дестабілізації соціально-політичного ландшафту Західної України у 1920-х роках.

У **висновках** автор виходить з наступних результатів дослідження. Після включення більшої частини західних українських етнічних земель до складу відновленої Польської держави суспільно-політичні процеси розгорталися у нових геополітичних умовах, що серед іншого, вплинуло на інституційно-політичну трансформацію москвофільського (русофільського) руху в Східній Галичині, Холмщині та Підляшші 20-х рр. минулого століття. Розколи, виокремлення й початки діяльності нових легальних суб'єктів політичної діяльності у відновленій Польській державі не могли залишитися поза увагою радянських дипломатів та спеціальних служб СРСР, які прагнули використати процеси суспільно-політичної структуризації одночасно, як для деструктивного впливу на інституції Польської держави, так для опонування легальному українському національному руху й обмеження впливу російських емігрантських структур антибільшовицького спрямування. Варто вказати, що суперечності між керівництвом новоутвореної партії «Сель-роб» ставали все більш неподоланими та 11 вересня 1927 р. більшість членів колишньої «Народної волі» оголосили про створення «Сельроб-лівіці», яка в наступні роки відігравала чільну роль у поширенні радянського впливу в Західній Україні.

Ключові слова: Західна Україна, Друга Річ Посполита, СРСР, москвофільство, партія «Народна воля», партія «Сельроб»

Цитування: Щеглов, А. (2025). Москвофільський рух як об'єкт радянського деструктивного впливу на суспільно-політичну ситуацію у Західній Україні 20-х років 20 ст. *Консенсус*, 2, 40–51.
<https://doi.org/10.31110/consensus/2025-02/040-051>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/167>

* кандидат історичних наук, докторант, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, Львів, Україна. E-mail: deepinfaith2202@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6484-0864>

Introduction. The issue of external influence on the socio-political development of Western Ukraine within the restored Polish state is not only a theoretical problem involving the generalization of relevant historiography with the inclusion of new archival materials, but also has practical significance for analyzing the aggressive policy of the Russian Federation in the context of the implementation of President V. Putin's revisionist foreign policy course in the first quarter of the 21st century. Modern historical science, in the context of the Russo-Ukrainian war, not only requires the generalization and systematization of previous research, but also needs to focus on new interpretations of the Russophile movement as an object of Soviet subversive influence on the socio-political situation in Western Ukraine during the 1920s.

Analysis of Recent Research and Sources. The historiography of the study includes both general publications of contemporary Ukrainian historical scholarship and specialized studies by domestic researchers such as O. Vlasiuk¹, R. Husak², L. Matiushko³, V. Misko⁴, M. Pyrih⁵ and I. Soliar⁶ which focus on the reasons for the unification, the political program, and the early activities of the legal Western Ukrainian political party "Sel-rob". At the same time, the place and role in these processes of one branch of the interwar Russophile movement – represented by the figures of the left-radical party "Narodna Volia" and guided by Soviet diplomatic efforts – are mentioned only in passing. In our view, this aspect requires a separate historical analysis, considering the nature and evolution of the hybrid methods of political influence employed by Soviet Russia, the Soviet Union, and the Russian Federation against the Ukrainian national movement in general, and in Western Ukraine during the interwar period in particular.

The source base of the study consists of archival documents introduced into scholarly circulation for the first time from the Central State Archive of Public Associations of Ukraine, the Central State Historical Archive in Lviv, and the State Archive of Lviv Region.

Research Results. The political and ideological spectrum of the Western Ukrainian lands incorporated into the reestablished Polish state was marked by distinct historical and cultural characteristics, which acquired new significance in the context of the

---

¹ Власюк О. Діяльність українського соціалістичного об'єднання «Селянський союз» у 1924–1930 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. 2011. Вип. 17. С. 149–162.

² Гусак Р. Ліворадикальний рух Східної Галичини та Західної Волині міжвоєнного періоду. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія. Історія*. 2014. Вип. 2, Ч. 3. С. 51–56.

³ Матюшко Л. Політико-національна ідеологія галицьких москвофілів у міжвоєнний період. *«Гілея: науковий вісник». Збірник наукових праць*. 2017. Вип. 124. С. 66–69.

⁴ Місько В. Комуністична експансія на терени Польської держави (перша половина 1920-х рр.). *«Україна – Європа – Світ». Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2016. Вип. 18. С. 131–138.

⁵ Пиріг М. Становлення та організаційні принципи діяльності «Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання» («Сельроб») у 1926–1928 роках. *Мандрівець*. 2013. № 4. С. 31–37.

⁶ Соляр І. «Сельроб» від створення до розколу (1926–1927 рр.). *Галичина*. 2006–2007. № 12–13. С. 126–132.

emerging geopolitical realities. Notably, one of the key currents was the Moscovophile socio-political and cultural-educational movement, which inevitably drew the attention of Soviet Russian diplomats and intelligence services, as part of their policy aimed both at weakening Poland and countering the Ukrainian national movement as well as Russian anti-Bolshevik structures in its eastern territories.

The Moscovophile political party known as the Galician-Ruthenian People's Organization (HRNO), established in 1919, cautiously supported the concept of Galician-Ukrainian statehood. Its representatives believed that, following the Treaty of Saint-Germain, Galicians had not become citizens of Poland, as the Polish government had received only a mandate for military occupation⁷.

After the annexation of Eastern Galicia in 1923, the Galician-Ruthenian People's Organization disintegrated⁸. Conservatively minded wealthy peasants and members of the intelligentsia declared the establishment of the Ruthenian People's Organization (RPO)⁹. The left wing of the Galician-Ruthenian People's Organization gradually took shape as the People's Will Party (PWP)¹⁰.

Ivan Kostetskyi was elected honorary chairman of the Ruthenian People's Organization, which declared its "favorable attitude" toward the Polish state and the "loyal fulfillment of duties by the Ruthenian people as citizens of Poland", although in practice it was led by Volodymyr Trush¹¹.

Among the strategic objectives of the RNO's activities was the promotion of the idea of regional autonomy for the Ruthenian lands within the Second Polish Republic¹².

The Ruthenian People's Organization was proclaimed a national party, the purpose of which was to defend and protect the national and popular interests of the local Ruthenian population. The main ideological and programmatic task was considered to be the improvement of the social and economic conditions of peasants and clerisy¹³.

Moscovophile leaders defined cultural-educational and social-enlightenment work as effective means of implementing their political program. Delegates from the RNO participated in the Ruthenian Congress dedicated to public education, which took place from March 22 to 25, 1925, in Warsaw. H. Malets called on the participants to actively fight for a Ruthenian school for the Ruthenian population in Poland, based on the belief that,

---

⁷ Матюшко Л. Політико-національна ідеологія галицьких москвофілів у міжвоєнний період. *«Гілея: науковий вісник»*. Збірник наукових праць. 2017. Вип. 124. С. 67.

⁸ Васюта І. Перегрупування в західноукраїнському національному русі в перші роки після анексії Східної Галичини (1923–1926). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1999. Вип. 34. С. 353.

⁹ Васюта І. *Галицько-Волинське село між світовими війнами*. Львів. 2010. С. 423.

¹⁰ Васюта І. Перегрупування в західноукраїнському національному русі в перші роки після анексії Східної Галичини (1923–1926). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1999. Вип. 34. С. 353.

¹¹ Ibidem. С. 353.

¹² Матюшко Л. Політико-національна ідеологія галицьких москвофілів у міжвоєнний період... С. 67.

¹³ Матюшко Л. Етнічна самоідентифікація українців Східної Галичини у міжвоєнний період: феномен галицького москвофільства. *Суспільні трансформації і безпека: людина, держава, соціум: матеріали доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції* (17 червня 2016 р.). Львів: Львівський інститут МАУП, 2016. С. 21.

like Volhynia, Polissia, the Chełm region, and White Ruthenia, Eastern Galicia with Lemkivshchyna had always been, and still were, Russian lands inhabited by part of the great Russian people, united by origin, culture, and “tribal madness”¹⁴.

The Moscovophiles referred to their political organization as democratic, considering it one that promoted the free and full expression of all the creative potential of the people¹⁵.

In the interwar period, the Moscovophile movement enjoyed, although not as powerful, support from a certain segment of the Greek Catholic clergy, the secular intelligentsia, and representatives of the business circles. This was enough to influence several tens of thousands of Galician peasants with an active civic stance. In turn, this allowed them to claim support from several hundred thousand more traditional peasants. For example, in the mid-1920s, the circulation of one of the most influential Moscovophile publications, the monthly “Science” of the Society of Mikhail Kachkovsky, was 3,000 copies. Another Moscovophile publication, “Russian Voice”, had a smaller circulation of 1,200 copies¹⁶.

Interwar Moscovophilism, having lost its influential pre-war position in the Galician political scene, and being fundamentally conservative, sought to adapt and adjust to the new realities of the time¹⁷. Therefore, the Moscovophiles sought support from Polish governmental circles and closely collaborated with the Russian minority and Russian émigrés in Poland¹⁸. Such pro-governmental policy allowed, to a certain extent, the implementation of their cultural, economic, and political plans. However, the latter were only possible with the support of the official Polish authorities. Moscovophiles almost always entered into coalitions with pro-government political forces¹⁹.

However, later the Ruthenian People’s Organization split into two minor groups – the right-wing and more compliant ones – the “Ruthenian Agrarian Party” (RAP) and the “Ruthenian Peasant Organization” (RPO)²⁰.

In the atmosphere of growing Sovietophile sentiments and communist propaganda, in 1924, a left-wing radical group split from the Moscovophile Galician-Ruthenian Organization, led by K. Valnytskyi, which proclaimed itself the Socialist Peasant Party “People’s Will”²¹. An extraordinary supplement to the newspaper “Volya

¹⁴ Матюшко Л. Політико-національна ідеологія галицьких москвофілів у міжвоєнний період... С. 67.

¹⁵ Матюшко Л. Етнічна самоідентифікація українців Східної Галичини у міжвоєнний період... С. 21.

¹⁶ Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГО України). Ф. 6. Центральний Комітет Комуністичної партії Західної України Оп. 2. Спр. 222. *Докладная записка о тяжелом положении украинского населения в Польше*. Арк. 28.

¹⁷ Михальський Ю., Сова А. Москвофіли та український національний рух у Галичині в кінці XIX – на початку XX століття: погляд крізь призму сучасності. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: гуманітарні науки*. 2010. Вип. 9. С. 13.

¹⁸ Матюшко Л. Політико-національна ідеологія галицьких москвофілів у міжвоєнний період... С. 67.

¹⁹ Михальський Ю., Сова А. Москвофіли та український національний рух у Галичині... С. 13.

²⁰ Матюшко Л. Етнічна самоідентифікація українців Східної Галичини у міжвоєнний період... С. 21.

²¹ Кутуток М. *Галичина: сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.)*. Івано-Франківськ, 1993. С. 176.

Naroda” from October 24, 1926, features a thesis that particularly stands out: “Only socialism will break the chains of national bondage”²². Therefore, it is not surprising that, at this time, the leaders of “People’s Will” became the object of interest for the diplomatic and special services of the USSR, which sought to use the slogans of national liberation and social justice for subversive activities against the Polish state in the ethnically Ukrainian lands of Western Ukraine.

Seeking to expand its influence and acting on instructions from Moscow, the Communist Party of Western Ukraine (KPWU) planned to create a peasant organization that would encompass all of Western Ukraine in its activities.

At the beginning of 1926, communists noticed a shift towards a socialist radical direction in the two “previously half-hearted and unclear groups” such as the “Peasant Union” and “People’s Will”, which managed to increase their influence over the peasantry and the working class²³.

The intermediary role between the true initiators of the unification (the Executive Committee of the Comintern, the governments of the USSR and the Ukrainian SSR) and its direct participants (“Peasant Union”, “People’s Will”, and the Communist Party of Western Ukraine) was performed by the advisor to the Soviet diplomatic mission in Warsaw, M. Lebedynets. Between 1925 and 1927, he reported several times a month to Kharkiv about the political situation in Western Ukraine and the unification processes within the communist movement in Poland²⁴.

From July 7 to 11, 1926, M. Lebedynets held meetings with representatives of the Central Committee of the Communist Party of Western Ukraine (KPWU), the “Peasant Union” and “People’s Will”. During these meetings, the name of the new political force was agreed upon – “The Ukrainian Peasant and Workers’ Socialist Union”²⁵.

During the discussion on the need for unification with the “Peasant Union” the main argument in favor of creating a new party was the criticism of the KPWU, which was accused of inefficiency, as its members were widely imprisoned²⁶.

This position was merely an official cover, as the further activities of the party were coordinated with the KPWU. The main goal of creating “Selrob” was to cover those areas of political life that were inaccessible to the communists. Specifically, the status of deputies in the Sejm gave the party’s members the opportunity to freely hold assemblies,

---

²² Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІА у м. Львові). Ф. 351 Українське селянсько-робітничє соціалістичне об’єднання («Сель-Роб», м. Львів. Оп. 1. Спр. 99. *Вирізки статей, заміток із газети «Наше Слово» про діяльність партії «Сель-робу», 1926–1932 рр.* Арк. 20.

²³ Пиріг М. Становлення та організаційні принципи діяльності «Українського селянсько-робітничого соціалістичного об’єднання» («Сельроб») у 1926–1928 роках. *Мандрівець*. 2013. № 4. С. 60.

²⁴ Власюк О. Діяльність українського соціалістичного об’єднання «Селянський союз» у 1924–1930 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. 2011. Вип. 17. С. 157.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Державний архів Львівської області (ДАЛО). Ф. 121. Львівська воєводська команда державної поліції. Оп. 2. Спр. 112. *Справа спостереження за зїздом партії «Народна воля» та «Українського селянського союзу», що відбувся у Львові, з питання їхнього об’єднання в «Українське селянсько-робітничє об’єднання» та списки делегатів*. 1926 р. Арк. 1.

meetings, and congresses to activate propaganda among workers and peasants. This unification also allowed for expanding the electorate, as, unlike “People’s Will”, which traditionally, for communist-oriented organizations, focused on the working class, the “Peasant Union” directed its efforts towards the peasantry²⁷.

The final unification of both parties was postponed until the fall of 1926. Before this, several joint meetings were held to coordinate positions and reach a compromise – on September 12–13 in Lviv, September 26 in Gdańsk, and finally, on October 3 in Warsaw, the date of the unification congress was set – October 10, 1926²⁸.

So, the issue of creating the new organization was discussed at a meeting in Lviv on September 19, 1926, in the premises of the General Secretariat of the “People’s Will” party. The meeting was attended by 18 people, including M. Zayats, K. Pelekhatyi, and K. Valnytskyi²⁹.

During the meetings with the Soviet “curator” Lebedynets, the organizational foundations of the unification were agreed upon. It was decided that the future united party would be led by a central committee consisting of 9 or 11 members (on the basis of an equal number of representatives from both parties, 3 or 4 from each, two representatives from the Communist Party of Western Ukraine (KPWU), and one from the youth wing of the party). The “Volnarodivtsi” immediately agreed to the inclusion of two representatives from the communists in the Central Committee, while the “Selsouzyvtsi” did not give a final answer yet. It was then decided to nominate S. Makivka (from the “Peasant Union”) as the head of the Central Committee, K. Valnytskyi (from the “People’s Will”) as his deputy, and a representative from the KPWU was to be the secretary. The nominees for the united Central Committee from the first party were S. Makivka, M. Chuchmai, and S. Kozytskyi, while from the second party, they were K. Valnytskyi, K. Pelekhatyi, and M. Zayats. It was also decided that the press organs of both parties (“Nashe Zhyttia” and “Volya Narodu”) would change their names, and a representative from the KPWU would be included in their editorial boards³⁰.

The KPWU was confident in its success and focused on establishing leadership over the new force. The main task before the communists was to ensure the existence of the unification not as “a legal organization of a united revolutionary front, led by the communist party”³¹.

The unification process continued on October 3, 1926, in Warsaw, where a sort of conference of the “People’s Will” took place with representatives from the “Peasant Union” during which it was emphasized that the goal of creating the new party was to

²⁷ Пиріг М. Становлення та організаційні принципи діяльності «Українського селянсько-робітничого соціалістичного об’єднання» («Сельроб») у 1926–1928 роках. *Мандрівець*. 2013. № 4. С. 61

²⁸ Власюк О. Діяльність українського соціалістичного об’єднання «Селянський союз» у 1924–1930 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. 2011. Вип. 17. С. 159.

²⁹ Пиріг М. *Український лівоорадикальний рух у Польщі (1919–1929 рр.)*: дис... канд. іст. н.; спец.: 07.00.01 – історія України, Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів 2016. С. 61.

³⁰ Власюк О. Діяльність українського соціалістичного об’єднання «Селянський союз»... С. 158.

³¹ Пиріг М. *Український лівоорадикальний рух у Польщі (1919–1929 рр.)*... С. 62.

avoid both the mistakes made by the communist deputies in the Sejm due to their principled position and the mistakes in local activities³².

On October 10, 1926, a new congress was scheduled in Lviv to finalize the unification process, with about 50 members of the “Peasant Union” from Volhynia, Holmschyna, and Polissya, and 50 members of the “People’s Will” party from Galicia expected to attend³³.

On that day, in the small hall of the Lviv Music Society named after Lysenko, the united congress of the “Peasant Union” and the People’s Will Party took place. The congress was attended by 55 delegates from the “Peasant Union” from the Volyn, Polissya, and Lublin Voivodeships (the districts of Brest, Volodymyr-Volynskiy, Włodawa, Horokhiv, Hrubieszów, Dubno, Drohichyn, Kobryn, Kremenets, Lutsk, Luboml, Ostroh, Rivne, and Kholm), 4 delegates from three Galician districts (Brody, Berezhno, and Stanislav), and 6 Sejm deputies (A. Bratun, P. Vasylchuk, S. Kozytskyi, S. Makivka, S. Nazaruk, and M. Chuchmai). From the People’s Will Party, 92 delegates arrived, of which 76 were from Eastern Galicia, 7 from Volhynia, Holmschyna, and Polissya, 3 delegates represented the student youth, and 6 were members of the Central Committee of the People’s Will Party. The congress voted for the unification of the two parties and adopted a resolution stating that all local committees of the People’s Will Party and the “Peasant Union” would be renamed as the “Selrob” committees³⁴. The declaration of unification was announced on behalf of the “Peasant Union” by M. Chuchmai, and on behalf of the “People’s Will” by K. Valnyskyi³⁵.

It should be noted separately that 5 delegates from the “Peasant Union”, led by Sejm deputy S. Nazaruk, opposed the majority and voted against the unification. This group, representing the Volodymyr-Volynskiy district organization of the “Peasant Union”, expressed its desire to cooperate with the Ukrainian Peasant and Workers’ Party. Soon after the founding congress of “Selrob”, in December 1926, a group of Sejm deputies – leaders of the previous “Peasant Union”, headed by P. Vasylchuk, also left the organization. Together with members from the Kholm and Volodymyr-Volynskiy organizations of “Selrob”, he revived the “Peasant Union” with a new press organ – the newspaper “Peasant Path”. However, the revived organization turned out to be much weaker than its predecessor, as its branches were mainly located on both banks of the Western Bug River³⁶.

Despite what seemed like the clarification of many positions, there remained many political differences and mutual distrust between the two parties. It seems that from the very beginning, the merger of such different, essentially antagonistic, political forces was

³² ДАЛО. Ф. 121. Львівська воєводська команда державної поліції. Оп. 2. Спр. 112. *Справа спостереження за з’їздом партій «Народна воля» та «Українського селянського союзу», що відбувся у Львові, з питання їхнього об’єднання в «Українське селянсько-робітничє об’єднання» та списки делегатів*. Арк. 2.

³³ Ibidem. Арк. 6.

³⁴ Власюк О. Діяльність українського соціалістичного об’єднання «Селянський союз»... С. 159.

³⁵ Пиріг М. *Український ліворадикальний рух у Польщі (1919-1929 рр.)*... С. 62.

³⁶ Власюк О. Діяльність українського соціалістичного об’єднання «Селянський союз»... С. 159-160.

doomed to failure. After all, the “Peasant Union” in its programmatic documents declared its struggle for the slogans of independence and the unity of Ukraine, while the radical wing of the Moscow-philies from the People’s Will Party (PVP) denied the very existence of the Ukrainian people, considering its language one of the dialects of Russian. In its programmatic documents, it was stated that “Russian socialists of Eastern Galicia reject the aspirations to create new independent nations from the tribes of the Russian people”, and that there was no need to depart from the Russian language³⁷.

The definition of “Galician-Russian population”, which they used to refer to the Galicians, was condemned and rejected by the leadership of the Communist Party of Western Ukraine (KPU), which also considered the denial of the Ukrainian nation to be erroneous. Under the influence of the Communist Party of Western Ukraine, the leadership of the People’s Will Party (PVP) was forced to break away from the most radical Russian nationalists and even began publishing their periodical in the Ukrainian language. The party’s program included a provision on its vision for solving the national question: “In the current conditions, in solving the fundamental political-state relations of nations (independence, federation, the right to separation), the People’s Will Party considers the application of the principle of self-determination as the only means”³⁸.

For the Moscow-oriented “Volnarodivtsi” it was extremely sensitive that the word “Ukrainian” would be used in the name of the new union. Representatives of the People’s Will Party accused the “Selyansky Soyuz” of nationalism, while at the same time criticizing the “Volnarodivtsi” for their national nihilism³⁹.

The statute of the organization was adopted on November 26, 1926, and the program, after long discussions, was finalized only in February of the following year. The discussions lasted throughout January 1927⁴⁰. Two drafts were presented, authored by M. Chuchmay and K. Valnytsky. The first version attempted to combine the programs of the “People’s Will” and the “Peasant Union”, avoiding conflictual issues and shortcomings. As a result, it was decided to develop an entirely new draft, which was eventually approved⁴¹.

In particular, the program emphasized that the organization, as a result of the merger, had created “one new party of Ukrainian peasants, workers, and the working intelligentsia, thereby strengthening a unified front of the working masses against the united front of the bourgeoisie”⁴².

One of the fundamental theses of the new party was an appealing statement for its supporters, asserting that “the “Sel-Rob Party” considers the national question in Poland one of the main problems of the policy of the peasant and working masses”⁴³.

---

³⁷ Ibidem. C. 158.

³⁸ Ibidem. C. 158–159.

³⁹ Ibidem. C. 159.

⁴⁰ Пиріг М. *Український ліво-радикальний рух у Польщі (1919–1929 рр.)*... С. 62.

⁴¹ Пиріг М., Становлення та організаційні принципи діяльності «Українського селянсько-робітничого соціалістичного об’єднання» («Сельроб») у 1926–1928 роках. *Мандрівець*. 2013. № 4. С. 32.

⁴² ЦДДА у Львові. Ф. 351, оп. 1, спр. 1. Арк. 15.

⁴³ Ibidem.

However, another programmatic position that should not be overlooked is that “the Sely-Rob Party fights for the replacement of standing armies with a system of people’s militias”⁴⁴, which was essentially aimed at weakening the defense capability of the Polish state against the backdrop of the growing military strength of the Red Army.

In the activities of “Sel-rob”, traditionally for organizations with a left-radical orientation, the position was taken on the radical struggle of Ukrainian peasants and workers “for socialism, the establishment of a working people’s order, where there would be social, political, and national equality for all people”. It was guaranteed that the social and national interests of Ukrainian peasantry would not suffer, with the provision of ensuring the peasants’ right to participate in political and civil life, which “belongs to them in view of their number and labor”⁴⁵.

The new party had the most influence in Volhynia and the Khomshchyna. Supporters of “Selyrob”, like most political parties, considered traditional “village gatherings” their main method of struggle, which, under certain circumstances, could escalate into strike actions⁴⁶.

The creation of the party network was delayed significantly, as in some areas, “Sel-rob” members had to overcome substantial, not just financial, problems. For example, local representatives of “Selyrob-left” reported to M. Zayets that by the beginning of 1928, they were unable to organize a cell in the village of Bortnyky, as the peasants considered the party “Moscow-oriented”, and their sympathies were with other political forces⁴⁷.

In early February 1927, the so-called former “Narodovoltsiv” demanded an expansion of the Central Committee, as despite agreements made during the merger, they were in the minority⁴⁸. However, their remarks regarding the inclusion of more representatives from peasants, workers, and youth were not supported⁴⁹.

By mid-1927, the contradictions within the party leadership became insurmountable, and on September 11, the majority of former members of the “People’s Will” announced the creation of the “Selyrob-left”⁵⁰.

The analyzed societal and political processes were not only organizationally inspired by Soviet diplomatic and intelligence agencies, but were also accompanied by corresponding illegal financing. Specifically, historian V. Misko is convinced that it is difficult to establish the exact scale of funding for the left-wing radical movement in

---

⁴⁴ Ibidem. Арк. 15.

⁴⁵ Пиріг М. *Український ліворадикальний рух у Польщі (1919–1929 рр.)*... С. 62.

⁴⁶ Гусак Р. Ліворадикальний рух Східної Галичини та Західної Волині міжвоєнного періоду. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія. Історія*. 2014. Вип. 2, ч. 3. С. 52.

⁴⁷ Пиріг М., Становлення та організаційні принципи діяльності «Українського селянсько-робітничого соціалістичного об’єднання» («Сельроб») у 1926–1928 роках. *Мандрівець*. 2013. № 4. С. 35.

⁴⁸ ЦДА у м. Львові. Ф. 351, оп.1, спр. 3 *Обіжники 1929*. Арк. 1–3.

⁴⁹ Пиріг М., Становлення та організаційні принципи діяльності «Українського селянсько-робітничого соціалістичного об’єднання» («Сельроб») у 1926–1928 роках. *Мандрівець*. 2013. № 4. С. 36.

⁵⁰ Ibidem.

Western Ukraine. However, it is indisputable that a significant portion of this funding came directly from the Bolshevik government through party structures or indirectly via international communist organizations. Some evidence points to the financing of political and public organizations in Western Ukraine that sympathized with the left-wing radical ideology and were positioned on a pro-Soviet platform⁵¹.

Conclusions. After the inclusion of most of the ethnic Western Ukrainian lands into the newly restored Polish state, the socio-political processes unfolded in new geopolitical conditions, which, among other things, influenced the institutional-political transformation of the Moscovophile (Russophile) movement in Eastern Galicia, Volhynia, and Podlasie during the 1920s. The splits, the emergence of new legal political actors in the restored Polish state could not escape the attention of Soviet diplomats and the USSR's special services, who sought to exploit these societal-political structuring processes both to undermine the institutions of the Polish state and to oppose the legal Ukrainian national movement while limiting the influence of Russian émigré anti-Bolshevik structures.

Despite Soviet influence in the formation of a new influential political force, there remained many political disagreements and mutual distrust between the former parties "Peasant Union" and "People's Will". From the outset, the merger of these fundamentally different, essentially antagonistic political forces was doomed to failure. The contradictions between the leadership of the newly formed "Sel-rob" party became increasingly insurmountable, and on September 11, 1927, the majority of members of the former "People's Will" announced the creation of "Selrob-Left", which in the following years played a leading role in the spread of Soviet influence in Western Ukraine.

A promising direction for further studies, in our opinion, could be a comprehensive analysis of the Soviet tools of influence on the socio-political situation in Western Ukraine in the second half of the 1920s.

REFERENCES

- DALO – Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti [State Archive of Lviv Oblast].
Fedevych, K. (2009). *Halyts'ki ukraintsi u Pol'shchi. 1920–1929 rr.* [Galician Ukrainians in Poland, 1920–1929]. Kyiv [in Ukrainian].
Husak, R. (2014). *Livoradykal'nyi rukh Skhidnoi Halychyny ta Zakhidnoi Volyni mizhvoiennoho periodu* [The Left-Radical Movement of Eastern Galicia and Western Volhynia in the Interwar Period]. *Naukovi zapysky Ternopils'koho NPU im. V. Hnatiuka. Serii: Istorii*, 2 (3), 51–56 [in Ukrainian].
Kuhutiak, M. (1993). *Halychyna: storinky istorii* [Galicia: Pages of History]. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].

---

⁵¹ Мисько В. Комуністична експансія на терени Польської держави (перша половина 1920-х рр.). «Україна – Європа – Світ». Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2016. Вип. 18. С. 135.

- Malyk, Ia., Vol, B., Krasivskyi, O., Trofymovych, V., & Chupryna, V. (1998). *Istoriia suspil'nykh rukhiv i politychnykh partii Ukrainy (XIX-XX st.)* [History of Social Movements and Political Parties of Ukraine (19th-20th centuries)]. Lviv [in Ukrainian].
- Matiushko, L. (2017). Polityko-natsional'na ideolohiia halyts'kykh moskvofiliv u mizhvoiennyi period [Political and National Ideology of Galician Russophiles in the Interwar Period]. *Hileia: Naukovyi visnyk*, 124, 66-69 [in Ukrainian].
- Matiushko, L. (2016). *Etnichna samoidentyfikatsiia ukraintsiv Skhidnoi Halychyny u mizhvoiennyi period...* [Ethnic Self-Identification of Ukrainians in Eastern Galicia in the Interwar Period...]. In *Suspil'ni transformatsii i bezpeka...* (pp. 20-23). Lviv: Lviv Institute MAU [in Ukrainian].
- Misko, V. (2016). Komunistychna ekspansiia na terytorii Pol'skoi derzhavy... [Communist Expansion into the Territory of the Polish State...]. *Ukraina – Yevropa – Svit: Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny*, 18, 131-138 [in Ukrainian].
- Mykhals'kyi, Yu., & Sova, A. (2010). Moskvofily ta ukrains'kyi natsional'nyi rukh u Halychyni... [Moscophiles and the Ukrainian National Movement in Galicia...]. *Visnyk Lvivs'koi komertsiinoi akademii. Seriia: Humanitarni nauky*, 9, 10-14 [in Ukrainian].
- Pyrh, M. (2013). *Stanovlennia ta orhanizatsiini pryntsyipy diial'nosti "Selrob"...* [Formation and Organizational Principles of the "Selrob"...]. *Mandrivets'*, (4), 31-37 [in Ukrainian].
- Pyrh, M. (2016). *Ukrains'kyi livoradykal'nyi rukh u Pol'shchi (1919-1929 rr.)* [Ukrainian Left-Radical Movement in Poland (1919-1929)] (PhD dissertation). Lviv National University [in Ukrainian].
- Soliar, I. (2006-2007). "Selrob" vid stvorennia do rozkolu (1926-1927 rr.) ["Selrob" from Formation to Split (1926-1927)]. *Halychyna*, 12-13, 126-132 [in Ukrainian].
- TDAHO Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies].
- TsDIA u m. Lvovi – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u misti Lvovi [Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv].
- Vasiuta, I. (1999). Perehruppuvannia v zakhidnoukrains'komu natsional'nomu rusi... [Reorganization in the Western Ukrainian National Movement...]. *Visnyk Lvivs'koho universytetu. Seriia istorychna*, 34, 341-354 [in Ukrainian].
- Vasiuta, I. (2010). *Halytsko-Volynske selo mizh svitovymy viinamy* [The Galicia-Volhynia Village Between the World Wars]. Lviv [in Ukrainian].
- Vlasiuk, O. (2011). Diial'nist' ukrains'koho sotsialistychnoho ob'iednannia "Selians'kyi soiuz"... [Activities of the Ukrainian Socialist Association "Peasant Union"...]. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu "Ostrozka akademiia". Istorychni nauky*, 17, 149-162 [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-02/052-059>

УДК (UDC) 930.1 (477)-058.243 «1946-1965»

INDUSTRY AND WORKFORCE OF THE UKRAINIAN SSR DURING THE POSTWAR YEARS (1946-1965): THE GENESIS OF THE HISTORIOSOPHICAL CONCEPT OF UKRAINIAN-CENTERED HISTORIOGRAPHY

Dmytro Nefodov*

Abstract

The article highlights the key milestones in the formation of the historiosophical concept of Ukraine-centered historiography of the 1990s in the context of the study of industrial development and workforce in the Ukrainian SSR during the postwar years (1946-1965). It has been noted that the significant and positive changes in the theoretical, methodological, conceptual and historiosophical fields of Ukrainian history, which began in the perestroika period, were further developed during the 1990s. Furthermore, it is worth mentioning that the unexpectedly powerful impetus for a thorough reconsideration of Ukraine's entire history as well as the postwar twentieth century and the role of Ukrainian workforce and industry during this time was not the result of the internal logic of the historical science development.

The transformation of national historiography was notably propelled by a robust external political motivation in 1991, which, along with the groundwork that had been laid, initiated a thorough reconsideration of the field. The development of an independent national historical science has led to numerous conceptual and fundamental questions for its scholars. These questions focus on the perspectives and contexts from which Ukrainian history should be the studied and written (and frequently rewritten). For the sake of real, not just paper, independence and, at the same time, for integration into the world historical community, a course of Ukraine-centeredness was chosen on the basis of theoretical and methodological principles generally accepted by the world scientific community and modern methods and technologies of historical epistemology. In the context of renewal, the only possible solution was to find comprehensive, integrated approaches to the object of study and to combine the methodological and methodical principles of historical knowledge, proven through years of practical application, with new ones.

The main conclusion of the early 1990s was the understanding that researchers should focus on people (humanity, communities, social groups), that is, the history of the Ukrainian postwar industry and workforce should be studied from a historical and anthropocentric perspectives.

Keywords: historiography, enterprise, postwar reconstruction, industry, workforce, Ukrainian SSR

---

* Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the History Department, Admiral Makarov National University of Shipbuilding, Mykolaiv, Ukraine. E-mail: nefyodovdv@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1992-7271>

**ПРОМИСЛОВІСТЬ ТА РОБІТНИЦТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР
У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1946–1965 РР.):
ГЕНЕЗА ІСТОРІОСОФСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНОЦЕНТРИЧНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Дмитро Нефьодов*

Анотація

Стаття присвячена висвітленню ключових віх становлення історіософської концепції україноцентричної історіографії 1990-х рр. в контексті дослідження промислового розвитку та робітництва УРСР у повоєнний період (1946–1965). Зазначено, що розпочаті в перебудовчу добу помітні й позитивні зрушення в теоретико-методологічній, концептуальній та історіософській областях історії України отримали активне продовження в 1990-ті рр. Водночас слід зазначити, що неочікувано потужний поштовх до радикального переосмислення як усієї історії України, так і повоєнного двадцятиріччя і місця українського робітництва та промисловості в цей період став наслідком не внутрішньої логіки розвитку безпосередньо історичної науки.

Оновлення поступу вітчизняного історіописання зазнало потужного зовнішнього політичного імпульсу 1991 р., який, у сполученні з підготовленим ґрунтом, сприяв започаткуванню радикального переосмислення вітчизняного історіописання. З'ясовано, що формування незалежної вітчизняної історичної науки поставило перед її представниками ряд концептуальних, фундаментальних, засадничих питань: з яких позицій та в якому контексті, під яким кутом зору слід вивчати і писати (а часто – і переписувати) українську історію. Задля реального, а не паперового унезалежнення та водночас для інтеграції в світову історичну спільноту обрано курс на україноцентризм на загальноприйнятих світовим науковим товариством теоретико-методологічних засадах і сучасних методиках і технологіях історичної ґносеології. В умовах оновлення єдино можливим стало рішення про необхідність віднайдення комплексних інтегральних підходів до об'єкта дослідження та поєднання вже опанованих й апробованих багаторічною практикою методологічних і методичних засад історичного пізнання з новими.

Головним умовиводом початку 1990-х рр. стало розуміння того, що в фокусі уваги дослідників має перебувати людина (людність, спільноти, соціальні групи), тобто вивчати історію української повоєнної промисловості та робітництва слід з історико-антропоцентричних позицій.

Ключові слова: історіографія, підприємство, повоєнна відбудова, промисловість, робітництво, УРСР

Цитування: Нефьодов, Д. (2025). Промисловість та робітництво Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.): генеза історіософської концепції україноцентричної історіографії. *Консенсус*, 2, 52–59. <https://doi.org/10.3110/consensus/2025-02/052-059>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/168>

* Доктор історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова, Миколаїв, Україна. Е-mail: nefyodovdv@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1992-7271>

Problem Statement. Ukraine's independence, the well-known events of the early 1990s, the development of a democratic society and the final victory of pluralism of opinions resulted the abandonment of the principle of party affiliation in the scientific community and the possibility of multi-vector development for social science. The development of the latest theoretical and methodological foundations, cognitive tools, the formation of Ukraine-centered thematic areas, and the accumulation of factual material contributed to the formation of national historiography.

The significant and beneficial developments in the theoretical, methodological, conceptual, and historiosophical fields of Ukrainian history that began in the perestroika era were actively continued in the 1990s. Nonetheless, it is crucial to acknowledge that the unexpectedly strong motivation for a thorough reconsideration of Ukraine's entire history, particularly concerning its workforce and industry in the postwar twentieth century, was not merely a product of the internal dynamics of historical scholarship. The renewal of national historiography was significantly influenced by a powerful external political catalyst in 1991, which, along with the groundwork laid prior, initiated a radical reconsideration of national historiography.

Following the collapse of the USSR and the rise of an independent Ukraine, national historical research attained a sovereign status. The restructuring of academic institutions occurred smoothly, with staff retention in both higher education and research institutions, resulting in no significant material or ethical upheaval. At the same time, the ban on the Communist Party resulted in the elimination of the Soviet-era historical-party component of historical knowledge, which allowed Ukrainian historical science to progress on a democratic basis. The lack of lustration and politically motivated personnel conflicts contributed to the preservation of human resources. Furthermore, most national scholars accepted the notion of Ukrainian statehood and the independence of historical research.

Analysis of recent research and publications. The studies by O. Dodonov, O. Surhai, Ya. Hrytsak, and D. Nefodov include various aspects that are indirectly related to the subject matter of our research.

Considering the degree of influence of theoretical and methodological achievements and historiosophical insights of the past on historiography, and what is more on the specific historical issues, **the article aims** to highlight the genesis of the historiosophical concept of Ukrainian-centered historiography of the 1990s in the context of industrial development and workforce study in the Ukrainian SSR during the postwar years (1946-1965).

Presentation of the basic material. Historiosophical contributions of L. Zashkilniak, Ya. Kalakura, S. Kulchytskyi, L. Taran, O. Reient, and I. Kolesnyk have been of paramount importance in the evolution and establishment of independent Ukrainian historiography, particularly in addressing significant theoretical and methodological concerns.

L. Zashkilniak claims that the modern national historiographic process is developing largely under the influence of the methodological positions of romanticism and positivism developed in the nineteenth century/ With regard to the social purpose of historical knowledge, this methodology, despite its claims to objectivity and impartiality, serves specific political and ideological needs that force one to perceive the past and produce knowledge with a predetermined result. The scholar emphasizes that world historiography, from which Ukrainian scholarship was isolated for a long time, has gone through the period of “modernity” associated with attempts to impartially examine historical processes in their socio-cultural diversity and has taken a decisive step towards “postmodernity” over the past quarter century. The main significance of postmodernism is an attempt to free oneself from the dictates of a predetermined vision of the past from the standpoint of an ideologized present, based on which the past was approached selectively, choosing from it what seemed worthy of attention, but distorted the past reality, imposing an inappropriate reflection on it. The work proves that the modern world historical science requires a new vision of the past, when it is not about the “external history” of objects, but about the “internal history” of subjects, that is, about the direct history of “man” syncretistically connected with the accumulation and use of the achievements of his genius. Man, personality, individuality become the alpha and omega of history¹.

Assessing the development of modern Ukrainian historiography, T. Popova pays special attention to the study of the processes of its institutionalization, understanding this term as the formation of its cognitive system, infrastructure and system of relations with society, which together acquires a complete form at the disciplinary stage of development of this branch of historical knowledge. In the process of cognitive institutionalization, a consensus is formed on the main segments of historiographical knowledge as components of the cognitive system of historiography: the definition of historiographical issues, the corpus of historiographical sources and methods of working with them, the formation of the theory and methodology of historiographical research, and the creation of historiographical concepts. The concept of social institutionalization is predominantly reflected at the infrastructural level, where the organization of historiographical science is visible in both material and non-material dimensions. Materially, this encompasses the formation of a historiographical community and a network of institutions, including academic departments, commissions, chairs, and specialized dissertation councils. Furthermore, historiography has been institutionalized as an academic discipline within the professional training of historians, supported by the emergence of historiographical publications. Non-materially, it pertains to the development of a framework of norms that guide historians’ research practices².

¹ Зашкільняк Л. Інтелектуальна історія: спроба конвенції (деякі методологічні міркування). *Ейдос*. 2005. № 1. С. 32.

² Попова Т. Об институализации историографии. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Зб. наук. праць. Вип. 3. Київ, 1999. С. 64–65.

Emphasizing the significance of humanitarian aspects in Ukrainian science, O. Reient is of the opinion that since Ukraine's independence, there has been a widespread misunderstanding among both the public and government officials. This misunderstanding posits that only scientific disciplines yielding direct economic outcomes deserve support, while the humanities are viewed merely as contributors to value systems, societal needs, and the moral and legal environment of the state. The status of the humanities in the country is notably influenced by the diminishing distinction between fundamental and applied research; moreover, the social relevance of humanitarian research surpasses that of natural and exact scientific researches. We support the researcher's viewpoint that modern historical science must not overlook its processes of self-justification and self-identification, as doing so could lead to its own inhibition and a drift towards quasi-science³.

L. Taran accentuates the necessity of preventing the young national science from regressing into provincialism. The scholar highlights that a crucial goal for Ukrainian and global historiography is to surpass positivism and Marxism, paving the way for methodological pluralism. This evolution will allow for a novel interpretation of Ukraine's historical development both as a whole and its specific components⁴.

According to O. Yas, a contemporary person is at the crossroads of "different, competing, complementary, sometimes kaleidoscopic information environments", and this fact leads to deep immersion in virtual space, a continuous pursuit of information⁵. The warning of the famous Ukrainian historiographer Ya. Kalakura is in line with this message, as he notes that the complex and contradictory process of returning historical science to its natural functions during the transition and transformation of Ukrainian society from Soviet totalitarianism to democracy encounters not only a general crisis in all spheres of public life, including science, education and culture, but also resistance from conservative forces, carriers of the old ideology. A kind of quintessence of Ya. Kalakura's work is the conclusion that the priority for contemporary Ukrainian historians is to create a scientific history of the Ukrainian people in the context of the civilizational dimension, which professes humanistic, anthropological, synergistic and axiological approaches⁶.

In a similar vein, A. Ziakun infers that the effective selection and extensive application of diverse methodological tools can prevent the straightforward substitution of Marxism with any other ideology, thereby avoiding its subsequent absolutization⁷.

---

³ Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу. *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 20.

⁴ Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблема кризи сучасної історичної науки. *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 30–39; 1999. № 1. С. 85–91.

⁵ Ясь О. Якою має бути сучасна українська історіографія. *Ейдос*. 2015. № 8. С. 359.

⁶ Калакура Я. Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні*. Зб. наук. праць. Вип. 24. Київ, 2014. С. 24.

⁷ Зякун А. Українська історична наука 90-х років ХХ століття: пошук нових методологічних координат. *Світогляд – Філософія – Релігія*: Зб. наук. пр. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. № 1. С. 55.

In accordance with V. Bondar, the transition of many national historians from Soviet and imperial narratives to a national framework can be likened to a “weathervane” reorientation. However, this change has produced rather basic elements within the national historiographical canon, marked by ritualistic appeals to patriotism, a simplistic black-and-white moral perspective, and a superficial transition from the Soviet model of “socialist construction” to a national model promoting “Ukrainian statehood”⁸.

A significant work in the theoretical and methodological field of national historiography is I. Kolesnyk’s “Ukrainian Historiography: Conceptual History” which, according to the author, aimed to “recreate the conceptual history of historiography as a theoretical and historical exploration of historical science in the Ukrainian context”⁹. The researcher’s insights about the difficult transition of historiography from colloquialism to a theoretical concept, from the practices of historical writing, description and criticism of events, history-science to its transformation into a special field, a reflective discipline, and the self-awareness of science are relevant and accurate. The paper addresses the necessity for clarifying terminology and providing explanations regarding the concept of ‘historiography’. This need is underscored by the 2006 methodological seminar titled “New Ukrainian Historiography: Images, Methods, Directions,” where researcher H. Kasianov identified various challenges facing contemporary historiography. Among these challenges, he highlighted issues related to terminology, the quality of scholarly texts, the conversion of theories into practical applications, the education of specialists, and the neglect of the gap between the author and their text, which can lead to overly personal debates¹⁰.

In the collective monograph titled “Disciplinary Dimensions of Ukrainian Historiography,” the authors explore the impact of globalization and informatization on the competitiveness of historical knowledge, which has consequently transformed the status and responsibilities of historiography. Revealing a wide range of problems regarding the formation of national historiography, V. Bondar rightly notes that the modern world sees historians not as impartial commentators or coders of the greatness of a particular culture, nation or class, but rather as translators and mediators, as well as social therapists who help society “assimilate” episodes from the past, while Ukrainian historians only to some extent fit into this relatively new role for them¹¹.

Despite non-significant shortcomings, assessing the conceptual development of the latest national historiography, K. Hlomoza noted such positive developments as expanding access to the full range of works by national and foreign authors, the

⁸ Бондар В. Сучасна українська історіографія: підсумки і виклики. *Історіографічні дослідження в Україні* / Гол. редкол. В.А. Смолій; відп. ред. О.А. Удод. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2014. Вип. 25. С. 98.

⁹ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 24.

¹⁰ Матеріали методологічного семінару «Нова українська історіографія: образи, методи, напрями», Київ, 17 січня 2006 р. *Ейдос*. 2006. Вип 2. Ч. 1. С. 14.

¹¹ Дисциплінарні виміри української історіографії: Колективна монографія / Відп. ред. та керівник авт. колективу О.А. Удод. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2015. С. 276.

disappearance of the division between national and diaspora science, strengthening contacts with foreign experts, the introduction of a large number of sources into scientific circulation, increased attention to regional and microhistory, the tendency to “professionalize” historical science, and immunity to quasi-patriotic rhetoric¹².

We agree that historiography had and still has a special status in terms of methodological reorientation of national historical science and, along with scientific, cognitive, and educational functions, is gaining wide significance, becoming a means of shaping the people’s historical and national-state consciousness¹³. Contemporary historians use the achievements of Western methodology, in particular intellectual history, cultural anthropology, microhistory, social and economic history, history of mentalities and everyday life, psychohistory, gender history, history of ideas, and oral history.

Contemporary researchers have proven that the ideological course of the postwar era seriously deformed the socio-political life of Ukrainian society, which, in turn, led to a loss of knowledge about the real state and needs of society. The ideology of compulsion caused internal protest and distrust of critically minded citizens; some of whom turned to living by double standards¹⁴.

Conclusions. The formation of an independent national historical science posed a number of conceptual, fundamental, and basic questions to its representatives: from what positions and in what context, from what angle, Ukrainian history should be studied and written (and often rewritten). For the sake of real, not just paper, independence and, at the same time, for integration into the global historical community, a course of Ukraine-centeredness was chosen on the basis of theoretical and methodological principles generally accepted by the world scientific community and modern methods and technologies of historical epistemology. In the context of renewal, the only possible solution was to find comprehensive, integrated approaches to the object of study and to combine the methodological and methodical foundations of historical knowledge already studied and tested over many years of practice with new ones. A key conclusion drawn in the early 1990s was the recognition that researchers should prioritize the study of individuals – encompassing humanity, communities, and social groups – indicating that the history of Ukrainian post-war industry and workforce ought to be examined through a historical and anthropocentric lens.

REFERENCES

- Bondar, V. (2014). Suchasna ukrainska istoriografii: pidsumky i vyklyky. [Modern Ukrainian historiography: results and challenges]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini. Zb. nauk. Prats, 25*. 95–113 [in Ukrainian].

¹² Гломозда К.Ю. Стан української історіографії та визначення її ролі в сучасному суспільстві. *Магістеріум. Історичні студії*. Київ, 2004. Вип. 17. С. 89.

¹³ Дисциплінарні виміри української історіографії: Колективна монографія / Відп. ред. та керівник авт. колективу О.А. Удод. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2015. С. 137.

¹⁴ Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В.Ф. Солдатенко (кер.) та ін. Київ. Парламентське вид-во, 2009. С. 416.

- Udod, O.A. (Ed.). (2015). *Dystsyplinarni vymiry ukrainskoi istoriohrafii: Kolektyvna monohrafiia* [*Disciplinary dimensions of Ukrainian historiography: Collective monograph*]. Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine [in Ukrainian].
- Hlomoza, K.Yu. (2004). Stan ukrainskoi istoriohrafii ta vyznachennia yii roli v suchasnomu suspilstvi [The state of Ukrainian historiography and the definition of its role in modern society]. *Mahisterium. Istorychni studii*, 17, 81–91 [in Ukrainian].
- Kalakura, Ya. (2014). Tsyvilizatsiini oriientyry novitnoi ukrainskoi istoriohrafii [Civilizational guidelines of modern Ukrainian historiography]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini: Zbirnyk naukovykh prats*, 24, 23–37 [in Ukrainian].
- Kolesnyk, I. (2013). *Ukrainska istoriohrafii: Kontseptualna istoriia* [Ukrainian historiography: Conceptual history]. Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine [in Ukrainian].
- Materialy metodolohichnoho seminaru “Nova ukrainska istoriohrafii: obrazy, metody, napriamy” [Materials of the methodological seminar “New Ukrainian historiography: Images, methods, directions”]. (2006, January 17). *Eidos*, 2 (1), 9–16 [in Ukrainian].
- Popova, T. (1999). Ob ynstytualyzatsii ystoriografii [On the institutionalization of historiography]. *Spetsialni istorychni dystsypliny: Pytannia teorii ta metodyky: Zbirnyk naukovykh prats*, 3, 54–68 [in Ukrainian].
- Reient, O.P. (1999). Suchasna istorychna nauka v Ukraini: shliakhy postupu [Modern historical science in Ukraine: Ways forward]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 3–22 [in Ukrainian].
- Suspilno-politychni transformatsii v Ukraini: vid zadumiv do realii [Socio-political transformations in Ukraine: From ideas to realities]. (2009). *V.F. Soldatenko* (Ker.) ta in. Parliamentary Publishing House [in Ukrainian].
- Taran, L.V. (1999). Providni tendentsii svitovoi istoriohrafii v XX st. ta problema kryzy suchasnoi istorychnoi nauky [Leading trends in world historiography in the 20th century and the problem of the crisis of modern historical science]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 85–91 [in Ukrainian].
- Yas, O. (2015). Yakoiu maie buty suchasna ukrainska istoriohrafii [What should modern Ukrainian historiography be like]. *Eidos*, 8, 359–365 [in Ukrainian].
- Zashkilniak, L. (2005). Intelektualna istoriia: sprobha konventsii (deiaki metodolohichni mirkuvannia) [Intellectual history: An attempt at a convention (Some methodological considerations)]. *Eidos*, 1, 28–35 [in Ukrainian].
- Ziakun, A. (2011). Ukrainska istorychna nauka 90-kh rokiv XX stolittia: poshuk novykh metodolohichnykh koordynat [Ukrainian historical science in the 1990s: The search for new methodological coordinates]. *Svitohliad – Filosofiia – Relihiia: Zbirnyk naukovykh prats*, 1, 50–58 [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-02/060-072>

УДК (UDC) 94 (477) «1990/2000» : 352.07

CHANGES IN THE RURAL ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL STRUCTURE AND THEIR IMPACT ON THE LIVING CONDITIONS OF THE POPULATION (1990S AND 2000S)

Serhii Padalka*

Abstract

The article aims to clarify the nature of changes in the rural administrative-territorial structure and their impact on the living conditions of the population. Its **methodology** is based on the principles of historicism, systematicity, and verification. The scholar employed problem and chronological, retrospective, and geopolitical methods.

The research novelty comes from expanding our understanding of changes in the social structure of Ukrainian society after 1991, clarifying the impact of changes in the administrative-territorial structure on the living conditions of the rural population, and advocating the idea that the Ukrainian countryside has acquired a number of new spatial characteristics, saw changes in the number of settlements and their functional orientation and available types of economic activity. The issue has been studied by Ya. Fedorenko, T. Melnychuk, M. Ihnatenko, L. Kovpak, and O. Androshchuk. Our effort to reconstruct various aspects of the impact of changes in the administrative-territorial structure on the everyday life of the population was facilitated by the works of economists V. Prokopa and O. Pavliv, as well as published source materials.

The main results of the study: the author has identified the general trends in the number of villages and their impact on the living conditions of the rural population. He paid particular attention to the essential aspects of social practices in large, medium and small villages and showed some elements of self-organization of the life of the population of villages that were classified by the state authorities as depressive.

Keywords: countryside, population, territory, production, living conditions, migration, spirituality, tourism

---

* Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Leading Research Fellow, Department of Contemporary History and Politics, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

E-mail: seriogap@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8478-5332>

ЗМІНИ В СІЛЬСЬКОМУ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ УСТРОЇ ТА ЇХ ВПЛИВ НА УМОВИ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ (1990–2000-НІ РОКИ)

Сергій Падалка*

Анотація

Мета статті полягає у з'ясуванні характеру змін в сільському адміністративно-територіальному устрої та їх впливу на життєві умови населення.

Методологія базується на принципах історизму, системності, верифікації. Задіяно проблемно-хронологічний, ретроспективний, геополітичний методи.

Наукова новизна полягає в розширенні розуміння змін у соціальній структурі українського суспільства після 1991 року, з'ясуванні впливу на життєві умови сільського населення змін в адміністративно-територіальному устрої, обстоюванні думки, що українське село набуло низки нових просторових характеристик, зазнало трансформацій у чисельному складі і функціональній спрямованості та наявних видах господарської діяльності. Наукове опрацювання проблеми знайшло відображення в роботах Я. Федоренко, Т. Мельничук, М. Ігнатенко, Л. Ковпак, О. Андрощука. Сприяли реконструкції різних аспектів впливу змін в адміністративно-територіальному устрої на повсякдення населення роботи економістів В. Прокопи, О. Павліва, а також опубліковані джерельні матеріали.

Основні результати дослідження: встановлені загальні тенденції змін чисельності сіл та їх вплив на життєві умови сільського населення. Особлива увага звернута на сутнісні аспекти соціальних практик у великих, середніх і дрібних селах, показані окремі елементи самоорганізації життя населення сіл, що відносилися державними органами до розряду неперспективних.

Ключові слова: село, населення, територія, виробництво, умови життя, міграція, духовність, туризм

Цитування: Падалка, С. (2025). Зміни в сільському адміністративно-територіальному устрої та їх вплив на умови життя населення (1990–2000-ні роки). *Консенсус*, 2, 60–72.
<https://doi.org/10.3110/consensus/2025-02/060-072>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/169>

Постановка проблеми. Зміни, що відбулися в українському селі після розпаду СРСР, супроводжувалися глибокими трансформаціями як в адміністративно-територіальному устрої, так і в умовах життя сільського населення. Перехід від планової економіки до ринкових відносин спричинив руйнування традиційних форм господарювання, зокрема ліквідацію колгоспів і радгоспів, що були основою соціальної і економічної стабільності в багатьох регіонах. Це, у свою чергу, призвело до занепаду інфраструктури, скорочення кількості сіл, деградації соціального

---

* доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник, завідувач сектору новітньої історії та політики, Інститут історії України НАН України, Київ, Україна. Е-mail: seriogap@ukr.net.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8478-5332>

середовища та демографічної кризи. Водночас процеси децентралізації та адміністративно-територіальної реформи 2015–2020 років, що мали на меті підвищення економічної спроможності громад, посилили просторові та соціальні розриви між великими, середніми та малими селами. У деяких регіонах спостерігалось укрупнення сільських населених пунктів або їх зникнення з карти України, а в інших – відновлення та реєстрація сіл, що раніше були зняті з обліку. Це зумовлює потребу у науковому осмисленні закономірностей і наслідків цих процесів.

На тлі загальної урбанізації, трудової міграції та зростання диспропорцій між регіонами питання життєздатності села, його здатності до самозбереження, адаптації до нових соціально-економічних умов і збереження ідентичності набуває особливої актуальності. Зважаючи на масштаб і глибину змін, які відбувалися упродовж 1990–2000-х років, постає необхідність комплексного історичного дослідження, яке б дозволило проаналізувати, як саме трансформації адміністративно-територіального устрою вплинули на умови життя сільського населення, просторову організацію сіл, трудову міграцію, соціальну інфраструктуру та перспективи розвитку сільських територій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукове опрацювання проблеми знайшло відображення в роботах Я. Федоренко, Т. Мельничук, М. Ігнатенко, Л. Ковпак, О. Андрощука. Сприяли реконструкції різних аспектів впливу змін в адміністративно-територіальному устрої на повсякдення населення роботи економістів В. Прокопи, О. Павліва.

Мета статті полягає у з'ясуванні характеру змін в сільському адміністративно-територіальному устрої та їх впливу на життєві умови населення.

Виклад основного матеріалу. В 1991 р. до адміністративно-територіального устрою України входило 28 845 сіл. Частка їх у загальній чисельності населених пунктів становила 95%. Це були села, що мали свою давню історію формування, свій розмір території і чисельність населення. За розмірами території вони поділялися на великі, середні і малі, а за чисельністю людності на перспективні і неперспективні. Близько 80% сіл відносилися до сільськогосподарських, їх економічною основою функціонування залишалося сільське господарство. Уособлення образу радянськості сіл залишалася виробнича інфраструктура колишніх колгоспів і радгоспів, архітектура об'єктів соціально-побутових, культурних установ, адміністративних будівель.

В спадок від попередньої радянської епохи також перейшла всеохопна криза села. Для більшості сіл України поширеними явищами ставали безробіття, скорочення чисельності населення, занепад соціально-побутового обслуговування тощо. Ухвалення в 1990 р. Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села й агропромислового комплексу народного господарства України» стало свідченням того, що органи державної влади розуміли ту обстановку, що село стрімко втрачало можливості розвитку та соціально-економічну самодостатність. Дане рішення стало свідченням популізму влади. Було очевидним, що за умов

загальної фінансово-економічної кризи відродження потенціалу села ставало неможливим. Багато радянських сіл втратили перспективу розвитку. Тенденція розселяння спричинила розмивання сільського життєвого середовища. Більшість сіл втрачали потенціал самозбереження.

На початку 1990-х років набув невпинності соціально-економічний занепад малих сіл України. Здебільшого це були села, які в радянські часи відносилися до категорії «бригадних», де колгоспи і радгоспи утримували ферми, розміщували дрібні машинно-тракторні двори, об'єкти агросервісного обслуговування. На 1991 р. в Україні таких сіл було 5,1 тис. або 18% загальної чисельності¹. Дані населені пункти виявились найбільш вразливими до соціально-економічних негараздів. Саме в них стрімко розвивалася трудова міграція, а тому їх найчастіше спіткала деградація і вимирання.

У 1990-і роки зазнавали також змін і традиційні виробничі і трудові зв'язки між селами. Ліквідація колгоспів і радгоспів, як економічної основи функціонування сіл, зумовила порушення усталених територіальних контактів і зв'язків між селами, а також селами, що виконували роль центральних садіб господарств і бригад. До складу новопосталих фермерських господарств входило переважно одне село. Внаслідок цього, відбувалося в таких селах посилення зв'язків з центрами районів, селищами та невеликими містами. Саме до них мігрувало населення сіл, де закривалися об'єкти соціальної інфраструктури, звужувалися можливості працевлаштуватись.

Значний вплив на умови життя сільського населення справляли зміни у загальній чисельності сіл. Після 1991 р. збереглася і набувала стихійних рис започаткована в 1980-і роки тенденція до її меншання. Якщо в 1991 р., як зазначено вище, було 28 845 сіл, то в 2012 р. їх вже налічувалося 28 441, або на 404 сіл менше². Дана динаміка набувала поглиблення і в наступні роки. У середньому щороку з карти України зникало від 30 до 40 сіл. Села припиняли своє існування з різних причин. Найбільший вплив мали адміністративні втручання органів влади, які були найчастіше направлені на збільшення території міст за рахунок земель сільрад, включення сіл у межі міст, об'єднання двох і більше сіл тощо.

Водночас територія України залишалася вкритою густою сіткою сіл. Зберігалися традиційні регіональні особливості їх розміщення. Так, найбільш густо стосовно один одного, розміщувались села на території Полтавської, Сумської, Хмельницької, Рівненської, Чернігівської, Волинської областей.

Більш розкиданими в регіональному плані були села в Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій областях, що зумовлювалось наявністю значного числа великих промислових міст.

¹ Сільський сектор України на межі тисячоліть. К., 2000. С. 21.

² Статистичний щорічник України за 2012 рік: статистичний збірник / під ред. О.Г. Осауленка. К., 2012. С. 24; Сільський сектор України на межі тисячоліть. К., 2000. С. 21.

Зростання чисельності сіл відбувалося також внаслідок відновлення органами влади реєстрації існуючих сіл, раніше знятих з обліку. Це були здебільшого села, які в 1980-і роки з різних причин, в тому числі ліквідації т.зв. перспективних сіл та їх приєднання до багатолюдніших населених пунктів. Протягом 1989-1998 рр. такого роду «територіальну самостійність» отримали 237 сіл³.

В 1990-і роки практика розукрупнення та держреєстру сіл набувала найбільшого поширення на Тернопільщині і Львівщині, передусім у зв'язку з необхідністю встановлення нового землеустрою населених пунктів. На 1998 р. у даних областях на держобліку було поновлено 65 і 61 сіл⁴. В інших областях зберігалися лише поодинокі випадки розукрупнення сіл. Хоча з точки зору перспектив розвитку села, розукрупнення мало низку позитивних моментів, оскільки в новопосталому селі відкривалися додаткові можливості розвитку. Сільради таких сіл набували права формувати свій бюджет, розвивати власне комунальне господарство тощо. З іншого боку, мав місце і негатив, оскільки розукрупнені села потребували додаткового розширення управлінського апарату та видатків на його утримання. На 2004 р. на одну сільраду припадало 2,78 села і 1485 осіб сільського населення⁵. Проте дані випадки були рідкісними. В умовах України, по мірі загострення кризи сільського способу життя, розширення сільської мережі за рахунок появи нових сіл було нереальним, скоріше поставало завдання збереження наявної чинної мережі сіл.

Незначного поповнення загальна чисельність сіл зазнала внаслідок переведення сіл, яким свого часу було надано статусу селищ міського типу, до розряду сіл дана категорія була знята. Протягом 1991-1998 рр. такі трансформації відбулися з 21 селом⁶.

Зменшення числа сіл відбувалося також і внаслідок адміністративного об'єднання малолюдних сіл, їх укрупнення. В 1995 р. Дніпропетровська облрада об'єднала села – Долина, Карла Лібкнехта і Чумаки Чумаківської сільради в один населений пункт – село Чумаки⁷.

Після 1991 р. також набувала суттєвого розширення попередня радянська практика зменшення чисельності сіл. Найбільше сіл з карти України зникало через адміністративні втручання органів влади та змін, що вносилися ними до адміністративно-територіального поділу. Фактично ніколи не припинялося зняття сіл з адмінобліку. За 1989-1998 рр. з держреєстрації було знято 240 і приєднано до інших населених пунктів 100 сіл⁸. Зняття сіл з адмінобліку найчастіше відбувалося в регіонах України, що відносилися до т.зв. «промислового поясу», де активно розвивалися урбанізаційні процеси, відбувалося укрупнення індустріальних міст за

³ Сільський сектор України на межі тисячоліть. К., 2000. С. 358.

⁴ Там само.

⁵ Мостовий М.Л. Соціально-економічний розвиток сільських територій. *Економіка АПК*, 2006. № 2. С. 136.

⁶ Сільський сектор України на межі тисячоліть. К., 2000. С. 359.

⁷ Бруснецова А.А. Аналіз змін кількості сільських поселень Дніпропетровської області. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії. Збірник наукових праць*. Вип. 22. С. 25-29.

⁸ Сільський сектор України на межі тисячоліть. К., 2000. С. 362.

рахунок прилеглих сіл. Протягом початку 1990-х років у Харківській області було знято з адмінобліку та приєднало до більших населених пунктів 26 сіл⁹.

Іноді причиною зняття сіл з адмінобліку ставала екологічна ситуація. Так у 1997 р. село Рудиче Рахманівської селищної ради Криворізького району Дніпропетровської області, навколо оточене відводами окисних руд Південного гірничо-збагачувального комбінату було визнане непридатним для проживання і зняте з обліку¹⁰. Варто зазначити, що не всі села, зняті з обліку припиняли своє існування, більшість їх поглиналася розташованими поблизу містами і селищами та перетворювалися на мікрорайони міст.

В Україні через об'єднання з іншими населеними пунктами або включення у межі міст і селищ зникло 107 сіл. Найбільше сіл внаслідок цього зникло з карти в Львівській (47), Харківській (33) областях¹¹. Свого роду рекордними у знятті з обліку сіл став 2000 р. З 86 сіл знятих цього року з обліку, у 78 це відбулося через відсутність в них мешканців, тобто вимирання¹².

Зняття органами влади з обліку сіл, через відсутність у них жителів (через вимирання) мало регіональну особливість. Протягом 1991–2012 рр. найбільше сіл було знято з обліку з цих причин у Київській (94), Полтавській (55), Житомирській (45), Сумській (45), Харківській (42), Чернігівській (40). Тоді, як через відсутність жителів, жодне село не було знято з обліку в Івано–Франківській, Тернопільській областях¹³.

Зміни в чисельності сіл були викликані також і адміністративно-територіальною реформою 2015–2020 рр., завданням якої було формування громад, з метою їхньої економічної і соціальної спроможності. Вона зачепила глибинні трансформації у адміністративно-територіальному поділі України і сіл зокрема. Перетворення стосувалися передусім збільшення територій міст за рахунок земель сільських рад, включення сіл у межі міст, об'єднання двох і більше сіл. За даними інформаційного порталу Об'єднання територіальних громад України на 2016 р. в Тернопільській області було створено 36 ОТГ, Дніпропетровській – 34, Житомирській – 32, Чернівецькій – 18. Почали діяти 414 ОТГ, з яких – 9 міських, 122 – селищних, 233 – сільських¹⁴. Реформа також задекларувала зміни, які стосувалися модернізації соціальної інфраструктури та соціальних об'єктів сіл, формування нових центрів економічної активності, підвищення соціального обігу населення за рахунок виникнення нових моделей саморозвитку сіл.

Указ Президента України «Про дерадянізацію та порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України» від 24 жовтня 2023 р.

⁹ Там само.

¹⁰ Бруснецова А.А. Аналіз змін кількості сільських поселень Дніпропетровської області. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії. Збірник наукових праць*. Вип. 22. С. 25–29.

¹¹ Федоренко Я. Українське село на рубежі тисячоліть (1990–2014 рр.). Черкаси, 2015. С. 213.

¹² Хмельовська О. За роки незалежності з мапи України зникло 641 село. 13 квітня 2013 р. // tyzhden.ua

¹³ Там само.

¹⁴ Головка Л.В. Сільське населення України: трансформаційні зміни просторових характеристик. *Демографічна та соціальна економіка*. 2017. № 1. С. 97.

передбачив поглиблення політики укрупнення населених пунктів, зокрема до сільських відносилися селища, що мали населення до 10 тис. чол.

Адміністративно-територіальні і соціально-економічні трансформації зумовили відповідне корегування поділу сіл за їх розмірами територій, а також наявної чисельності населення. Вчені відмовилися від попередньої радянської практики поділу сіл на перспективні і неперспективні. Почав набувати поширення поділ сіл на великі (де проживало 1 тис. і більше населення); середні (з населенням більше 500 чол.); малі (де мешкало від 200 осіб), деградуючі або вимираючі (від кількох осіб і більше, а пенсіонери становили понад 65%, не було дітей до 16 років).

На чисельну реконфігурацію сіл значний вплив мали процеси укрупнення і розукрупнення. Внаслідок відбувалося зменшення великих (багатолюдних) сіл, і збільшення малих. В Україні збереглася стійка тенденція переходу сіл з більшим числом населення до категорії сіл з меншим числом і відмирання найдрібніших. Даний процес зберігав регіональну специфіку. Так, в Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях від 77 до 84% сільського населення проживали у середніх і великих селах¹⁵, тоді як по Україні в цілому 80%. Протягом 1991–1996 рр. на 190 зменшилось число великих сіл, на 141 середніх, натомість на 403 одиниці стало більше дрібних сіл¹⁶.

Чисельність малих сіл у загальній частці сіл зросла з 27 до 36%¹⁷. Найбільше таких населених пунктів порівняно з іншими категоріями зосереджувалося в Чернігівській, Сумській, Полтавській, Харківській, Дніпропетровській областях. Переважали малі села в Житомирській області. Тут нерідко також зберігались хутори.

Великими селами за територією і чисельністю населення (понад тисячу і більше) були зазвичай населені пункти у яких стабільно розвивалося сільськогосподарське виробництво, концентрувалися нові підприємства, мали місце альтернативні види виробничої господарської діяльності, зберігалася побутова інфраструктура, дорожній зв'язок. За даними адміністративно-територіального поділу на 5 грудня 2001 р. в Україні було 94 сіл з 28 619 наявних сіл, що мали населення понад 5 тис. чол. В них проживало 599 тис. сільського населення. Найбільше таких сіл було в Одеській (16), Закарпатській (15), Чернівецькій (9), Київській (8), Запорізькій (7) областях¹⁸.

Найбільше село в Україні за чисельністю населення – Костянтинівка Мелітопольського району Запорізької області. У ньому проживало 12 081 тис. населення, на території сільської ради працювало п'ять сільськогосподарських підприємств, 14 фермерських господарств, три приватні підприємства. Соціально-побутове обслуговування населення здійснювалось двома медичними установами – дільничною лікарнею і ФАП, двома бібліотеками, Будинком культури, двома

¹⁵ Сільський сектор України на межі тисячоліть. К., 2000. С. 350.

¹⁶ Сільський сектор України на межі тисячоліть. К., 2000. С. 347.

¹⁷ Сільський сектор України на межі тисячоліть. К., 2000. С. 348.

¹⁸ Адміністративно-територіальний поділ України, 5 грудня 2001 р.

середніми навчальними закладами: ліцеєм «Ерудит» і загальноосвітньою школою, музичною школою, двома поштовими відділеннями¹⁹.

Великі села, які мали сільськогосподарське функціональне спрямування, зазвичай виконували роль центрів, на території яких розташовувалися адміністративні органи. Діючі господарюючі суб'єкти-підприємства з обслуговування техніки, переробні підприємства, лікарні, школи, залізничні і автобусні станції тощо мали міжпоселенське значення. Добре розвинута соціально-побутова інфраструктура в таких селах, дозволяла розширювати число зайнятого населення у сфері послуг, більш успішно заміщати трудові ресурси, які вивільнялися з сільськогосподарського виробництва. У великих селах зберігалися достатні умови для людського спілкування, задоволення духовних потреб населення.

Окремий сегмент категорії великих сіл представляли приміські села, які концентрувалися навколо регіональних центрів та великих міст, і широкі зв'язки з містом. Населення таких сіл соціальні послуги, окрім адміністративно-управлінських отримували у містах. У них зберігався вищий рівень зайнятості населення, тут функціонували винесені з міст установи і підприємства оптової торгівлі, громадського харчування, вели діяльність переробні і будівельні підприємства. Населення даних сіл мало вищі доходи, порівняно, скажімо, з віддаленими великими селами населення яких було пов'язане з сільськогосподарським виробництвом. Тут також зберігався вищий рівень благоустрою. Таким селам вдавалось підтримувати природній приріст населення, а отже зростання його чисельності. Населення приміських сіл працювало, як у сільськогосподарських галузях, так і на підприємствах, установах і організаціях міст.

В останні десятиліття на території приміських сіл активно велася забудова. Котеджні масиви стали відображенням загальної тенденції зростання замської деурбанізації, як альтернативи міському розселенню. Котеджі власниками використовувалися у якості непостійного помешкання, а для сезонного проживання, у якості другого житла та ведення садово-дачного господарства. Їх власниками для постійного проживання були переважно особи з високим рівнем доходів, які зазвичай працювали у містах. До таких котеджних сіл навколо Києва відносилися на Придесенні – Зазим'я, Хотянівка, Рожни; Бориспільщині – Вишеньки і Процівка; на Обухівщині – Підгірці та Романьків; Бучанщині – села Софіївська-Борщагівка та Петропавлівська – Борщагівка. Поблизу м. Тернополя котеджними селами були: Біла, Велика Березовиця, Великі Бірки, Великі Гаї, Гаї Шевченківські, Великий Глибочок, Смиківці, Петрики, Підгородне.

Приміські села розташовувалися за 15–30 км від великих міст. Постійно тривали зміни в проектуванні їх забудови, як житлових осередків для мешканців, що не вели сільського способу життя. Котеджні квартали складалися з розміщених на кількох паралельних вулицях, присадибних ділянок, зазвичай невеликих (6–11 соток)

¹⁹ Сайт Костянтинівська міська рада.

розміром, мали декоративний характер, коли створювався мінімальний прибудинковий простір з щільною забудовою будинків. Зводилися котеджні масиви зазвичай на околицях приміських сіл. Більшість котеджів мали власну культурно-побутову інфраструктуру. Водночас було і так, коли нові житлові масиви у таких селах потребували розбудови додаткових місць відпочинку, закладів інфраструктури, торгівлі тощо.

Розвиток приміських сіл мав тенденцію появи нових і розширення вже наявних видів господарської діяльності. На їх території відкривалося все більше санаторіїв, готелів, рекреаційних та туристичних комплексів.

Серед великих сіл України чимало було тих, що відносились до поселень з туристично-рекреаційною функцією. Агрорекреаційні села – це сільські поселення, що поєднували виробництво агропромислової продукції і забезпечували відпочинок рекреантів. В 2000-і роки в таких селах з'явилося чимало нових житлово-рекреаційних кварталів. Наприклад на території села Поляна в Івано-Франківській області був зведений комплекс «Буковель», в селі Кирилівка Запорізької області був відкритий «Аквапарк» з пляжною зоною, в селі Східниця Закарпатської області водолікувальний заклад. Славу «курортних селищ» здобули великі села: Сатанів (Хмельницькій), Кваси (Закарпатській), Гута (Івано-Франківській) областей.

У селах що переходили на відпочинковий характер своєї діяльності, як мав місце занепад інших форм господарського життя. З іншого боку, формування привабливого образу сільських територій було корисним і вигідним з економічної точки зору. Певну вигоду мали села які здавна набули слави «неймовірних сіл», які були привабливими і зручними для відвідування туристами. За даними ресурсного центру «Гурт» до таких сіл відносились: Клевань (Рівненської), Лазещина (Закарпатської), Гусарка (Запорізької), Сартана (Донецької), Залісся (Тернопільської), Іваньки і Буша (Вінницької), Медвин (Київської), Опішня (Полтавської областей)²⁰.

Великі села стали першими в Україні де починався розвиток сільського зеленого туризму. Водночас, рекреаційною діяльністю займалася незначна частина населення. Займались туризмом, як правило, члени однієї родини, які зуміли облаштувати садибу під агротуризм. Більшого поширення такий вид діяльності набув у Львівській, Івано-Франківській, Київській областях. У таких селах створювалися робочі місця для місцевого населення.

В 2000-і роки намітилася тенденція відродження на селі історичних родових садиб, метою яких було збереження історичних шляхів своїх попередніх аристократичних власників. В Україні таких прикладів було чимало. Зазвичай такі садиби перебували в занедбаному стані і потребували відродження. Найчастіше інтерес до придбання їх у власність та відновлення проявляли бізнесмени, державні чиновники. Так, політик і бізнесмен В. Лук'яненко у Сумській області в с. Рогізне

²⁰ Ресурсний центр Гурт.

відбудував садибу «Лук'яна», яка в 19 ст. належала колишньому поміщику Прінішнікову.

Власниками великих сільгосп підприємств нерідко створювалися садиби, в основу яких покладалися переваги місцевих агроландшафтів. Вони мали вигляд помість зроблених «власними руками». Здебільшого розташовувались на території великих парків, де одночасно поєднувалися землі комунальної власності і сільгоспугіддя. Садиба в селі Буки Сквирського району Київської області, зведена місцевим підприємцем І. Сусловим одночасно виконувала кілька функцій: як відпочинкова зона, яка задовольняла зростаючий попит на відпочинок місцевого населення, а також надавала послуги туристам, які подорожували Київщиною.

Великі села, порівняно з середніми і малими, швидше набували ознак поліфункціональності, у них розвивалися різні види виробництва, в тому числі неаграрні. Тут, впроваджувалися збанкрутілі на початку 1990-х років в умовах економічної кризи, малі підприємства з переробки сільськогосподарської сировини, виробництва будівельних матеріалів тощо. Диверсифікація сільської економіки сприяла вирішенню багатьох соціально-побутових проблем даних населених пунктів. Позитивно впливала робота таких підприємств на умови і якість життя населення, оскільки створювалися нові робочі місця, з'являлися додаткові можливості заробітків.

Особливістю життєвого середовища великих сіл було те, що в них постійно, в тих чи інших формах підтримувалася і розвивалася народна творчість, традиції, духовність, тут працювали колективи художньої самодіяльності, проводилися фестивалі, розвивалося релігійне життя.

На початок 2000-х років серед загального числа сіл України – 35% становили малі, і 25% середні села²¹. Їх число постійно зростало. Ці населені пункти найшвидше втрачали перспективу свого розвитку, а отже здобували можливість потрапити до категорії депресивних територій. Тут зберігалися високі темпи зниження чисельності населення, проживало мало молоді, зростала частка населення пенсійного віку. Безлюдність даних сіл була викликана передусім занепадом соціально-побутової інфраструктури. Населення їх не мало можливості вчасного отримання медичної допомоги. На 2017 р. без лікарських закладів були 2,3% сіл з населенням до 200 чоловік²². У селах неукомплектованість лікарень медичним оснащенням і відсутність кваліфікованих медичних кадрів поглиблювало міграцію молоді до міста. Введенні ринкові відносини у сфері охорони здоров'я та розширення спектру платних послуг не покращило ситуацію на селі, через збідніння переважної частини населення.

У середніх і малих селах практично призупинилось будівництво нового житла. Складні умови отримання соціальних послуг населенням цих сіл пов'язувалося з їх

²¹ Городяненко В.О. Економічна соціологія. К., 2006. С. 210.

²² Головка Л.В. Сільські поселення України: трансформаційні зміни просторових характеристик. Демографічна та соціальна економіка. 2017. № 1. С. 97.

віддаленістю від зупинки громадського транспорту. Ці села виконували виключно сільськогосподарську роль, а також практично все їх населення було задіяно у сільськогосподарському виробництві. Лише деякі села виконували функцію центрів сільрад. У середніх і малих селах, господарська діяльність велась в середньому одним-трьома сільгосппідприємствами, здебільшого це були крупні фермерські господарства. Дані виробничі осередки мали обмежені можливості розвивати економіку села, підтримувати на належному рівні добробут всього населення. Більші видатки на інфраструктурні потреби сіл могли виділяти ті власники фермерських господарств, які мали можливість збільшувати свої прибутки надаючи платні послуги, розвивали додаткові види діяльності, займались торгівлею.

Дрібні села, або як їх ще називають малолюдні – це частка українських сіл, що мали значні темпи зниження чисельності населення, високою, нерідко до 90% була частка у складі їх мешканців осіб пенсійного віку. Ця категорія сіл займала близько 30% загального числа сільських населених пунктів України. Чим дрібнішим було село, тим більше в ньому проживало літніх людей, воно було «старішим»²³. Головною проблемою таких сіл виступала висока смертність населення. Якщо у великих селах кількість померлих (на 2017 р.) перевищувала кількість народжених в 1,9 рази, то в дрібних у 8,3 рази²⁴.

Знелюднення даних сіл відбувалось також і шляхом активізації трудової міграції. Виїзд з них стимулювали, в першу чергу соціально-економічні проблеми, які мали загострений характер. Економіка дрібних сіл трималася в основному на ресурсах що формувалися з пенсій населення, а також доходів домогосподарств.

Активізація процесу занепаду дрібних сіл зумовлювалась наявною в Україні агровиробничою парадигмою, коли велику агрохолдинги концентрувались на зерновому виробництві, а фермери не в кожному селі могли забезпечувати належні умови проживання для себе, так і навколишніх мешканців. Крім того, соціально-побутова убогість даних сіл поглиблювалась неправильним використанням земельного ресурсу.

Зростало число сіл, які повністю втративши можливість демографічного відтворення, залишившись без власного населення, потрапляли до категорії вимираючих. Демографічна їх деградація зумовлювалась, також стрімким зменшенням заселеності іншими категоріями населення: містянами, переселенцями, тощо. В Україні загальна чисельність безлюдних (вимираючих) сіл постійно зростала, що було свідченням кризи сільського устрою. Офіційна статистика відображала дані зміни не в повному обсязі. За даними Держстату України протягом 1990–2018 рр. з карти зникло 426 сіл. Однак справжня чисельність безлюдних сіл значно більша. В 2017 р. Інститут демографії НАН України навів дані про те, що 369 безлюдних сіл

²³ Барановський М.О. Про механізми забезпечення збалансованого розвитку депресивних аграрних територій. *Економіка АПК*. 2006. № 11. С. 126.

²⁴ Віхров М. Українське село: вимирання чи еволюція. *Тиждень*, 2018. 17 вересня. <https://tyzhden.ua/ukrainske-selo-vymyrannia-chy-evoliutsiia/>

України не були зняті з державного обліку, а 4 684 сіл перебували на межі зникнення²⁵. Дещо раніше, у 2005 р., наводилися дані про знаходження на межі виживання в Україні 7 095 дрібних сіл, що становило чверть наявних сіл²⁶.

На 2021 р. Держкомстат України визначив 542 села, де не було жодного офіційно зареєстрованого жителя. Відповідно, таких безлюдних сіл було в Полтавській (79), Сумській (73), Чернігівській (53), Кіровоградській (48), Дніпропетровській (40), Харківській (36), Житомирській (28), Черкаській (22), Миколаївській (17), Львівській (16), Херсонській (15), Вінницькій (15), Луганській і Донецькій (14), Закарпатській (13), Одеській (10), Київській (8), Запорізькій (7), Івано-Франківській (6), Волинській (5), Хмельницькій (5), Тернопільській (4), Рівненській (2)²⁷.

З року в рік чисельність таких сіл зростала. Вони не зникали з географічної карти, про них зберігалася історична інформація на електронних ресурсах Вікіпедія та інших сайтах, але це вже були фактично території, де залишалися безгосподарними пусті хати, покинута інфраструктура та навколо величезні природні хащі. У таких селах підтримувалося людське життя в таких селах найчастіше приїжджими з навколишніх міст, дачниками, містянами-вихідцями з цих сіл, які на дворах, що належали їх батькам, утримували городи та садки, а влітку перебували на відпочинку.

Серед постійних мешканців даних сіл були місцеві поодинокі жителі, а також громадяни, які займали придатні для життя двори для ведення особистого господарства.

В селі Васюки, яке залишалося зареєстрованим за Олексинським старостинським округом Срібнянської селищної територіальної громади Чернігівської області, постійно проживало шестеро осіб: подружжя, три одинокі жінки, одинокий чоловік. Подружжя пара обробляла земельну ділянку, утримувала корову. Господарства решти мешканців було меншим: оброблявся город, утримувалися гуси, качки, рідко порося.

Мешканці послуговувалися стаціонарним електропостачанням, за допомогою мобільних телефонів підтримували зв'язок із «зовнішнім світом». Село не було газифіковане. Дрова мешканці заготовляли самі, або замовляли у заготівельників. Торгівельну і поштову послуги отримували кілька раз на місяць. Колишня інфраструктура села з роками прийшла в непридатність. Як зазначали мешканці села: «...в селі немає нічого: ані школи чи садочка, навіть сільського клубу і бібліотеки. Школа розвалилась років 20 тому. Від будівлі магазину не залишилось навіть фундаменту. Колишній ФАП стоїть відкритим навстіж. Дорога до села ґрунтова. В негоду сюди можна добратись хіба пішки»²⁸.

²⁵ Там само.

²⁶ Чисельність наявного населення України на 1 січня 2005 р. / Під ред. Стельмах Л.М., Маляревської І.А. К., 2005. С. 45.

²⁷ «Мертві» села України: рейтинг регіонів за кількістю вимираючих сіл. 19 листопада 2021 р.

²⁸ Село-привид Васюків. Срібнянська громада в Чернігівській області. 4 жовтня 2021 р.

Таким чином, господарська мотивація та прагнення отримати прибуток, ставала ключовим фактором, який утримував мешканців у складних побутових умовах, спонукав їх відмовитися від переїзду туди де були кращі умови життя та більші матеріальні можливості.

Висновки. Зміни адміністративно-територіального устрою стали необхідною умовою стабільного соціально-економічного розвитку міст і сіл України. Водночас більшість сіл України не могли забезпечити власний соціально-економічний розвиток, соціально-побутова інфраструктура їх переживала кризу. Моделі господарювання, які запроваджувалися на селі, в свою чергу, лише частко розв'язували проблему зайнятості, а отже, сприяли поліпшенню матеріального благополуччя переважаючої частини сільського населення.

REFERENCES

- Baranovskyi, M.O. (2006). Pro mekhanizmy zabezpechennia zbalansovanoho rozvytku depresyvykh ahrarnykh terytorii [On Mechanisms of Ensuring Balanced Development of Depressive Agrarian Areas]. *Ekonomika APK*, 11, 126 [In Ukrainian].
- Brusnetsova, A.A. (2015). Analiz zmin kilkosti silskykh poselen Dnipropetrovskoi oblasti [An Analysis of Changes in Number of Rural Settlements in Dnipropetrovsk Oblast]. *Problemy bezpererвної heohrafichnoi osvity i kartohrafiї*, 22, 25–29 [In Ukrainian].
- Chyselniat. (2005). Chyselniat naiavnoho naselennia Ukrainy na 1 sichnia 2005 r. [Actually Resident Population of Ukraine as of 1 January 2005]. Kyiv [In Ukrainian].
- Fedorenko, Ya. (2015). Ukrainske selo na rubezhi tysiacholit (1990–2014 rr.) [Ukrainian Countryside at the Turn of the Millennium (1990–2014)]. Cherkasy [In Ukrainian].
- Holovko, L.V. (2017). Silske naselennia Ukrainy: transformatsiini zminy prostorovykh kharakterystyk [Rural Population of Ukraine: Transformational Changes of Spatial Characteristics]. *Demohrafichna ta sotsialna ekonomika*, 1, 97 [In Ukrainian].
- Horodianenko, V.O. (2006). Ekonomichna sotsiologia [Economic Sociology]. Kyiv [In Ukrainian].
- Khmeliowska, O. (2013). Za roky nezalezhnosti z mapy Ukrainy znyklo 641 selo [641 villages have vanished from the map of Ukraine since independence]. *Tyzhden.ua* [In Ukrainian].
- Mostovyi, M.L. (2006). Sotsialno-ekonomichni rozvytok silskykh terytorii [Social and Economic Development of Rural Areas]. *Ekonomika APK*, 2, 136 [In Ukrainian].
- Silskyi. (2000). Silskyi sektor Ukrainy na rubezhi tysiacholit [Ukraine's Rural Sector at the Turn of the Millennium]. Kyiv [In Ukrainian].
- Statystychnyi. (2012). Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2012 rik [Statistical Annual of Ukraine for 2012]. Kyiv [In Ukrainian].
- Vikhrov, M. (2018). Ukrainske selo: vymyrannia chy evolutsiia [Ukrainian Countryside: Extinction or Evolution]. *Tyzhden*, September 17. <https://tyzhden.ua/ukrainske-selo-vymyrannia-chy-evoliutsiia/> [In Ukrainian].

Всесвітня історія

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-02/073-088>

УДК (UDC) 94 (4) «04/14»

TURKIC TRIBES IN THE CAUCASUS DURING THE EARLY MIDDLE AGES

Irada Mehtigulu qizi Huseynova*

Zhang Terigele**

Abstract

The aim of this study is to provide a comprehensive examination of the ethno-political processes that occurred in the Caucasus during the early medieval period, with particular emphasis on the role of Turkic tribes – such as the Huns, Khazars, Savirs, Bulgars, and others – in transforming the historical and cultural landscape of the region. The article is aimed at identifying patterns of interaction between nomadic tribes, and settled peoples of Transcaucasia, their influence on political structures, religious systems and the ethnic picture of the Caucasus. It traces the dynamics of migrations, military campaigns and diplomatic missions of Turkic-speaking peoples in the context of the broader geopolitical struggle between Byzantium, the Caliphate and the steppe powers.

The scientific novelty of the work lies in the multidimensional approach to the analysis of ethnic, and political changes in the Caucasus, realized through the synthesis of written sources (including Byzantine chronicles, Arabic treatises, Chinese chronicles) and archaeological data, as well as reliance on the latest research in the field of historical anthropology and ethnography. For the first time, the author introduces into scholarly circulation a set of data derived from Chinese chronicles of the Han and Tang dynasties, which makes it possible to broaden the understanding of the international relations of the Turkic tribes. The chronology of the Khazar-Arab clashes is also clarified, and the little-studied aspects of the cultural adaptation of the Turks in the conditions of the border region characterized by a high degree of ethno-confessional diversity are considered.

In conclusion, it is emphasized that Turkic tribes, who acted in the Caucasus not only as conquerors but also as intermediaries between different cultures, had a significant impact on the development of political institutions, the transformation of the ethno-religious landscape and the formation of a unique Caucasian model of coexistence. Their participation in the historical processes of the 6th – 8th centuries was a factor of profound changes reflected in the stable political and cultural ties between the Eurasian Steppe and the South Caucasus. The findings broaden the horizons of research on the early medieval history of Eurasia and emphasize the importance of the Caucasus as a strategic crossroads of civilizations.

Keywords: Caucasus, Turkic tribes, Huns, Savirs, Bulgars, Khazars

---

* Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of History of the Peoples of the Caucasus, Baku State University, Baku, Azerbaijan. E-mail: prof.irada.huseynova@gmail.com.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4879-8026>

** PhD student, Department of History of the Peoples of the Caucasus, Baku State University, Baku, Azerbaijan.

E-mail: qinbaiteo805@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-8279-9601>

ТЮРКСЬКІ ПЛЕМЕНА НА КАВКАЗІ В ЕПОХУ РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Ірада Мехдігулу кизи Гусейнова*

Чжан Терігеле**

Анотація

Метою дослідження є всебічне вивчення етнополітичних процесів, що відбувалися на Кавказі в період Раннього Середньовіччя, з особливим акцентом на роль тюркських племен, таких як гуни, хазари, савіри, булгари та інші, в перетворенні історичного і культурного світу. ландшафт регіону. Стаття спрямована на виявлення закономірностей взаємодії кочових племен і осілих народів Закавказзя, їх впливу на політичні структури, релігійні системи та етнічну картину Кавказу. У ній простежується динаміка міграцій, військових кампаній і дипломатичних місій тюркомовних народів в контексті більш широкої геополітичної боротьби між Візантією, халіфатом і степовими державами.

Наукова новизна роботи полягає в багатовимірному підході до аналізу етнічних і політичних змін на Кавказі, реалізованому за допомогою синтезу письмових джерел (включаючи візантійські хроніки, Арабські трактати, Китайські хроніки) і археологічних даних, а також опори на новітні дослідження в області історичної антропології. і етнографія. Автор вперше вводить в науковий обіг сукупність даних, почерпнутих з китайських Хронік династій Хань і Тан, що дозволяє розширити уявлення про міжнародні відносини тюркських племен. Також уточнюється хронологія хазаро-арабських зіткнень і розглядаються маловивчені аспекти культурної адаптації тюрків в умовах прикордонного регіону, що характеризується високим ступенем етноконфесійного розмаїття.

У **висновках** підкреслюється, що тюркські племена, які виступали на Кавказі не тільки як завойовники, але і як посередники між різними культурами, мали значний вплив на розвиток політичних інститутів, трансформацію етнорелігійного ландшафту і формування унікальної кавказької моделі співіснування. Їх участь в історичних процесах 6-8 століть стало фактором глибоких змін, що відбулися на стабільних політичних і культурних зв'язках між євразійськими степами і Південним Кавказом. Отримані результати розширюють горизонти досліджень ранньосередньовічної історії Євразії і підкреслюють важливість Кавказу як стратегічного перехрестя цивілізацій.

Ключові слова: Кавказ, тюркські племена, гуни, савіри, булгари, хазари

Цитування: Гусейнова, І.М. & Терігеле, Ч. (2025). Тюркські племена на Кавказі в епоху Раннього Середньовіччя. *Консенсус*, 2, 73–88. <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-02/073-088>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/170>

* Доктор історичних наук, професор кафедри історії народів Кавказу, Бакинський державний університет, Баку, Азербайджан. E-mail: prof.irada.huseynova@gmail.com.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4879-8026>

** Аспірант кафедри історії народів Кавказу, Бакинський державний університет, Баку, Азербайджан. E-mail: qinbaiteo805@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-8279-9601>

Introduction. The study of the history of Turkic tribes in the Caucasus in the early Middle Ages continues to be one of the most important topics in modern historiography. The need to comprehend the factors behind the large-scale migrations of the Huns, Savirs, Bulgars and Khazars, as well as their influence on the ethno-political and cultural transformation of the region, is of particular interest. From the 4th to the 7th century the territory of the Caucasus was involved in the processes that covered a significant part of the Eurasian space and entered history as the Great Migration of Peoples¹. The arrival of the Huns from the east initiated migration flows that changed the ethnic map of the region. An important stage of Hunnic expansion was the formation of the Western Hunnic Empire under the leadership of Balamir in 374. His reforms and military campaigns in the Gothic lands provoked migration waves that led to the fall of Hermanaric power and the flight of Athanaric. These events contributed to the strengthening of Hunnish influence in Eastern and Central Europe². The Caucasus served not only as a transit zone, but also as a strategic frontier between settled states and nomadic entities. Military conflicts between the Byzantine Empire and Sassanid Iran, the weakening of local ruling dynasties and the instability of the internal political situation contributed to the vulnerability of the Caucasus to external influences. These circumstances created favorable conditions for the resettlement of Turkic tribes seeking to strengthen their position, conquer territories, gain access to trade routes and protect themselves from the threat of stronger nomadic groups. Some waves of migrations were expansionist in nature. Thus, the Huns sought to control the passes linking East and West, as evidenced by their military campaigns, including those directed to the Caucasus³. Savirs, in conditions of the growing pressure from Khazar Khaganate, aspired to keep independence and resorted to alliances with Sassanid Iran and Byzantium. The Bulgars sought new territories to avoid subjugation and preserve political autonomy. The Khazars, in turn, saw the Caucasus as a strategically important region, allowing them to control the routes between the Black and Caspian seas⁴. Natural factors also played a significant role in the movement of these tribes. Climate change, in particular droughts and the depletion of pastures in Central Asia, worsened the conditions of traditional nomadic pastoralism, prompting peoples to seek more favorable territories. In this context, the Caucasus, with its diverse landscape and water resources, was perceived as a region capable of ensuring a sustainable existence⁵.

Turkic peoples who settled in the region influenced the ethnic composition, social structures and political processes of the Caucasus. They interacted with local societies,

¹ Prisk Paniyskiy. Posol'stvo k Attile [Embassy to Attila] / Trans. Skryzhinskaya. In: Vizantiyskaya istoriya. Moscow, n.d. 55 p.

² Suleimanova, S. N. Istoriia tiurkskikh narodov: s drevneishikh vremen po nastoiashchee vremia [History of the Turkic Peoples: From Ancient Times to the Present Day]. Baku: Tahsil, 2009. 324 p.

³ Yeshe Stilit. Khronika [Chronicle]. Moscow, 2010. P. 25-27.

⁴ Feofan Vizantiets. Istoriya Vizantii. Izbrannye fragmenty [History of Byzantium: Selected Fragments]. St. Petersburg, 2004. P. 66-68.

⁵ Han Shu [Book of Han]. Beijing: Zhonghua Book Company, 1962. P. 64-68.

formed alliances, waged armed struggle and left a significant trace in the culture, language and material heritage of the indigenous population. The analysis of these processes allows a deeper understanding of the historical dynamics of transformations that took place at the intersection of cultures and civilizations in the early Middle Ages⁶.

Extent of the study of the problem. The problem of the presence of Turkic tribes in the Caucasus was covered in the works of both ancient and medieval chroniclers and modern researchers. A considerable amount of information about Huns, Savirs, Bulgars and Khazars is contained in the works of ancient and Byzantine authors. Among the early sources can be distinguished works of Claudius Ptolemy, Ammianus Marcellinus, Priscus of Panium, Procopius of Caesarea, Theophanes the Confessor, Theophylact Simocatta, Joshua the Stylite. In addition to them, valuable information is provided by the work of the Arab geographer Ibn Khordadbeh "The Book of Roads and Kingdoms"⁷. Antique and Byzantine historians provide material of ethnographic, geopolitical and military nature concerning the life, weapons, political organization and cultural features of the Huns and other nomadic tribes. For example, Procopius of Caesarea⁸ describes the participation of the Savirs in the military conflicts between Byzantium and the Sassanid power. His works also trace data on the socio-economic structure of these tribes. Joshua the Stylite⁹ covers the invasions of the Huns in Byzantine territory, while Theophanes of Byzantium¹⁰ and Theophylact Simocatta¹¹ provide insight into the foreign policy realities of the second half of the 6th and early 7th centuries, including allied and hostile relations between the Turkic tribes and the major powers of the region.

Of particular importance is the "History of the country of Alban", which reflects the political correspondence of the Hun ruler with the leadership of Caucasian Albania, which allows us to reconstruct the level of social development and foreign policy ambitions of the Turkic nomads.

Modern historiography, in turn, is represented by a number of fundamental works. Among them we can emphasize the work of Yu. Jafarov¹² "Huns and Azerbaijan", where the political consequences of Hun migration for the region are analyzed. L.N. Gumilev's monograph "The Hunnu"¹³ considers the role of the Huns in the geopolitics of Eurasia, including the Caucasus region. John Man¹⁴, in his book *Attila: The Barbarian King Who Challenged Rome*, touches on Hunnish migrations in Europe, including their penetration

⁶ Prokopy Kesariyskiy. Voyna s persami. Kniga I-II [War with the Persians. Books I-II]. Moscow, 1998. P. 91.

⁷ Ibn Khordadbeh. The Book of Roads and Kingdoms / Trans. Guy Le Strange. London, 1889. 200 p.

⁸ Prokopy Kesariyskiy. Voyna s persami. Kniga I-II [War with the Persians. Books I-II]. Moscow, 1998. 336 p.

⁹ Yeshu Stylites. Khronika [Chronicle]. Moscow, 2010. 212 p.

¹⁰ Feofan Vizantiets. Istoriya Vizantii. Izbrannye fragmenty [History of Byzantium: Selected Fragments]. St. Petersburg, 2004. 276 p.

¹¹ Feofilakt Simokatta. Istoriya imperatora Mavrikiya [History of Emperor Maurice]. Moscow, 1997. 288 p.

¹² Dzafarov, Y. Gunny i Azerbaydzhan [The Huns and Azerbaijan]. Baku: Elm, 1985. 198 p.

¹³ Gumelev, L.N. Ritmy Yevrazii: Epokhi i tsivilizatsii [Rhythms of Eurasia: Epochs and Civilizations]. Moscow, 1993. 320 p.

¹⁴ J Mén. Attila. Varvar, kotoryy rastoptal Rim v gryazi [Attila: The Barbarian Who Crushed Rome in Mud] / Trans. G. Sakhatskiy. Moscow: Eksmo, 2007. 320 p.

into the Caucasus. In Azerbaijani scientific thought, a special contribution to the understanding of the role of the Turks in the history of the region was made by Alekper Alekperov, who emphasizes that the Turks of Azerbaijan are an integral part of the general Turkic world. In his opinion, it is impossible to consider the formation of the Azerbaijani people in isolation from the history of other Turkic peoples, because the Turks, who settled in the region since ancient times, had a direct influence on ethno-political processes in the Caucasus¹⁵. Despite significant achievements, there are still unexplored aspects of this topic. In particular, the forms of cultural interaction between nomadic and sedentary peoples of the Caucasus, the nature of integration of Turkic tribes into local political structures and their contribution to the ethnogenesis of the modern Caucasian peoples have not been sufficiently investigated.

In addition, an important task remains the re-analysis of eastern sources – Chinese chronicles such as “Records of the Grand Historian”¹⁶ and “The Book of Han”¹⁷, which contain information about the Hunnu and their role in international relations. Their interpretation with the involvement of modern methods and critical apparatus will allow us to clarify a number of provisions on the early history of Turkic tribes and clarify the motivation of their migration processes. Thus, further research requires a comprehensive approach combining source studies, archaeology and interdisciplinary analysis in order to achieve a fuller understanding of the influence of Turkic peoples on the formation of the historical shape of the Caucasus.

Main Material. As you know, the Huns created the first state in Central Asia in the 3rd century BC. Chinese sources called them the ‘Xiong nu’ (匈奴) .

In the middle of the 1st century BC, the empire of the Huns split into western and eastern. Having settled in Central Asia, the Western Huns subsequently moved in large waves to Eastern Europe and simultaneously appeared in the Caucasus. The massive invasion of the Huns into the Caucasus began in the 370s AD, originating from the eastern regions of Northern China and Mongolia, and marked a significant shift in the demographic and geopolitical structure of the region. The Huns were a large alliance of Turkic nomadic pastoral and warlike tribes. Their economy remained undeveloped, which forced them to seek means of subsistence at the expense of other peoples – their territories, resources and labor¹⁸.

Most of these tribes by their anthropological type belonged to the Caucasoid race, the smaller part retained Mongoloid features of external appearance. After the collapse of the Western Hunnish power, as if new names of Turkic ethnic groups appeared on the arena of history. Initially they were part of the Hunnish union. In connection with the territory of Azerbaijan such tribes of the Hunnish Union as Sabirs/Subars/Suvars/Savirs, Bulgars, Pechenegs, Kipchaks, Kangars, Barsils, Khazars and others are mentioned. For

¹⁵ Alikperov, A. *Titürki i Azerbaïdzhan* [Turkic Peoples and Azerbaijan]. Baku: Şərq-Qərb, 2011. P. 376–378.

¹⁶ Shiji [Records of the Grand Historian]. Beijing: Zhonghua Book Company, 1959. 1300 p.

¹⁷ Han Shu [Book of Han]. Beijing: Zhonghua Book Company, 1962. 1350 p.

¹⁸ Guseïnova, I. *Istoriia narodov Kavkaza* [History of the Peoples of the Caucasus]. Baku: Elm, 2018. P. 201.

the early Middle Ages, the common ethnonym of Turkic-speaking tribes was the name “Hun”. The Huns included the Ephthalites, Sabirs, Utigurs, Onogurs, Bulgars, Uzis/Guzis and others. In the new region, the Huns and their clan units found their kindred tribesmen, who in ancient times were called Cimmerians, Scythians, Sakas, etc. This historical phenomenon was recorded by almost all Byzantine writers of the 5th to 7th centuries AD¹⁹. L.N. Gumilev believes that “Huns” is the term used to refer to a people formed from the Huns, who retreated westward in the 2nd century AD, and the Ugrians, who gradually joined them in the 3rd-4th centuries²⁰. Regarding the Huns L.N. Gumilev writes: “The Huns are a people formed from fragments of the Di clan, Chinese immigrants of the Xia tribe and Mongoloid tribes that lived in the steppe on the edges of the Gobi”. He also notes that the Huns are the Huns who migrated to Europe. At the end of 1 – middle of 2 centuries, some of these tribes appeared in Central Asia and the Urals. Then they began to penetrate into Eastern Europe and the North Caucasus²¹.

In the 370s AD, the Huns crossed the Don River and, having defeated the Ostrogoths, marked the beginning of a new epoch in history – the Great Migration Period, which spanned from the 4th to the 7th centuries. Their rapid advance to the west caused a chain reaction: tribes that were on the Huns’ path were forced to migrate, which, in turn, provoked the movement of other peoples. The Huns became known in the Caucasus, including in the territory of present-day Azerbaijan, even before their formidable and devastating incursions from the north, which began at the turn of the 4th and 5th centuries. Their mass invasion of the Caucasus was first recorded in the 370s CE. Describing the Huns, contemporaries reported: “They are physically strong, have a monstrous appearance. They are not engaged in farming and have no definite place of residence, no home, no laws, no stable way of life, they roam to different places with kibitkas, in which they spend their lives, driving before them harnessed animals and herds. The greatest care they apply to the care of horses”. The Huns’ economy was based on nomadic cattle breeding. The appearance of the Huns in the Caucasus took several stages. The first one occurred in the 2nd-4th centuries. In the II century, displaced from Semirechye in Central Asia, they and the tribes that joined them appeared in the North Caucasus, where they, according to Dionysius Periegetes of Alexandria (2 century), were neighbors of the Albanians and Caspians. This refers to the year 160, when a group of tribes known as the Huns crossed the Volga from the east and settled in the steppes of the northwestern Caspian Sea. In the 3rd century, the Par-Fian king Khosrow Arshakid (217-236) invited the Huns for a campaign against the Sassanids. They marched into the South Caucasus through the Derbend Passage and the Daryal Gorge. Soon after that the Huns gained a foothold in Northern Dagestan, which from the second half of the

¹⁹ Prisk Paniyskiy. Posol'stvo k Attila [Embassy to Attila] / Trans. Skryzhinskaya. In: Vizantiyskaya istoriya. Moscow, n.d. 55 p.

²⁰ Gumelev, L. N. Istoriya naroda khunnu [History of the Hunnu People]. Moscow: FTM, 1974. P. 252-254.

²¹ Guseyn-zade, R.A. Azerbaydzhan v III-XIII stoletiyakh [Azerbaijan in the 3rd-13th Centuries]. Baku: Izdatel'stvo, 2022. P. 36.

3rd century began to be called “the land of the Huns”. From here, through the Derbend Passage, they made campaigns to the South Caucasus. This completed the first stage of the Huns’ advance to the west²².

The second and most significant stage of migration involving the Huns and the Caucasus occurred in the second half of the 4th to 5th centuries CE. In the late 60s of the 4th century, the Huns forced the Volga and poured from Asia into Europe – into the steppes of the North Caucasus. It was the time of their mass invasion both to the North Caucasus and to Eastern Europe, when they moved on the way with a wagon, families and cattle, i.e. migrated. Here occurred the first clash between the Huns and the Alans, who were nomadic in the steppes of the Azov-Caspian intermarine, in the northwestern part of the Kalmyk steppes. The Alans were hostile to the Huns. In 360–370 there were wars between them, which ended with the victory of the Huns, who, having defeated the Alans, subjugated them. After that the Huns controlled the steppes of the North Caucasus from the Caspian Sea to the Sea of Azov. At the third stage the Huns in 371 invaded the Northern Black Sea coast. This event is connected not just with them, but already with the Hunnish Union of tribes. Local tribal associations could not withstand the onslaught, for the Huns were better organized and they had a common military leader. The first to be attacked were the Alans, who roamed in the Caspian and Precaucasian steppes. The Alans were defeated and joined the victors. As a result, there were significant changes in the political and ethnic map of the Caucasus. According to sources, after the collapse of the Hun power in Central Asia, its descendants continued to exist in the form of new unions and nomadic associations in Eastern Europe and the Caucasus. In the Caucasus, the Huns, Savirs and other Turkic tribes in the 3rd–5th centuries not only clashed with the Alans and local alliances, but also gradually formed their own power structures. As İ. Mukhtarov notes that Hunnish influence spread as far as the Danube and Rome, and in Eastern Europe and the Caucasus forms of military democracy were established, on the basis of which later states with elements of early feudalism emerged²³.

In the 70s of the 4th century, the Huns forced the Volga River and attacked the Alans, defeating them. Some of the Alans were exterminated, some joined the Hun horde, and those who decided to retain their independence retreated beyond the Terek, where there were already Alanian settlements. Being as warlike as the Huns, the Alans put up a worthy resistance to them. Some of the Alans participated in the Great Migration of Peoples of the Caucasus²⁴. The Huns also interacted with other peoples of the Caucasus, including Savirs and Maskuts, which led to changes in the ethno-political structure of the region. In 371, the Huns, taking the conquered Alans with them, advanced far to the west, up to the Northern Black Sea coast and the Crimea. In 395 the Huns of the Caspian Sea

²² Guseyn-zade, R.A. *Azerbaydzhan v III–XIII stoletiyakh* [Azerbaijan in the 3rd–13th Centuries]. Baku: Izdatel'stvo, 2022. P. 37.

²³ Mukhtarova, A. *Türk khalqlarının tarixi* [History of the Turkic Peoples]. Baku: Bari, 2008. P. 101–102.

²⁴ Guseynova, I.M. *Istoricheskaya entsiklopediya Kavkaza* [Historical Encyclopedia of the Caucasus]. Baku: Chashyoglu, 2010. P. 66.

made a grandiose military campaign to the South Caucasus and West Asia²⁵. At the turn of the fourth to fifth centuries, the Hun conglomerate began to advance southward, heading toward the Sassanid and Byzantine empires. Their path lay through the Dagestan coastal region, the Derbend Passage and along the Absheron Peninsula. In 395 Huns invaded the territory of the Sassanid state, reached Asia Minor and Syria. As a result, already in the 70s of the 4th century the Caspian regions of the Caucasus became part of the vast and powerful Hunnish state. According to scientific literature, the mid-4th century marks the beginning of meaningful interaction between Turkic peoples and the regions of the Caucasus²⁶. Sumbatzadeh also emphasizes: “From this period the North Caucasus became known as the country of the Huns”, and their nomads spread to the territory of modern Dagestan, the Lower Volga region and the Volga-Caspian steppes. Then Savirs, Bulgars and other tribes appeared here, each with its own language. But the Huns became the main ones, who, as emphasized by J.R. Jafarov, “were in the vanguard of the widest migration from East to West (from Asia to Europe) of nomadic tribes that started the epoch of the Great Migration of Peoples”²⁷.

Some of these tribes formed their own political formations, which sometimes included local autochthonous peoples. Other tribes continued to move further south. During this period, part of the territory of Dagestan began to be called “the country of the Huns”, and the population of the Caspian region – “Huns”.

The power of the Hunnish power flourished during the reign of Attila (434-453). For the first decade he ruled together with his elder brother Bleda, whom he later killed, concentrating all power in his own hands. The Byzantine historian Priscus of Panium, who visited the Huns’ headquarters as part of a diplomatic mission in 449 under Emperor Theodosius II (408-450), left valuable descriptions of Attila and his entourage. He noted that the reception of the Byzantine embassy took place in the mobile headquarters of the ruler, a spacious tent reflecting the nomadic lifestyle of the Huns. Attila’s permanent residence was a fortified camp on the western bank of the Tisza River, near the modern town of Szeged in southern Hungary. About this “barbarian who trampled Rome in mud”, wrote: “Attila the man of gigantic ambitions and huge talents. He has changed a course of the Eurasian history, having challenged powerful empires – Sasanid, Roman and Byzantium; has considerably influenced events in the Central Eurasia, including in Caucasus. He was the leader of the people who found themselves at the historical crossroads”²⁸. The state created by Attila and having the center in Pannonia, covered vast territories – from the coast of the Caspian Sea in the east to the river Rhine in the west, and from the Danish islands in the north to the river Danube in the south. The empire

²⁵ Gadlo, A.V. *Etnicheskaya istoriya Severnogo Kavkaza (IV-X vv.)* [Ethnic History of the North Caucasus (4th-10th Centuries)]. Leningrad, 1979. P. 49.

²⁶ Sumbatzade, A.S. *Azerbaidzhantsy – Étnogenez i formirovanie naroda* [The Azerbaijanis: Ethnogenesis and the Formation of the Nation]. Baku: Elm, 1990. P. 80.

²⁷ Dzhaferov, Y. *Gunny i Azerbaydzhan* [The Huns and Azerbaijan]. Baku: Elm, 1985. P. 3.

²⁸ Dzhon Mén. *Attila. Varvar, kotoryy rastoptal Rim v gryazi* [Attila: The Barbarian Who Crushed Rome in Mud] / Trans. G. Sakhatkiy. Moscow: Eksmo, 2007. P. 9.

stretched about 800 kilometers wide (from east to west) and 400 kilometers long (from north to south), covering about 320 thousand square kilometers. If we take into account the lands that were dependent on the Huns, the actual size of the power was much larger.

L.N. Gumilev emphasizes that for the Huns the epoch of peace lasted 200 years (160–360 years), the period of victories 95 years, and the collapse and death of the Hunnish power took only eight years. It also names the Hun empire “military-political coalition”, instead of tribal union and believes that Attila, the descendant of ancient Turks, headed “coalition of Germanic-Slavic-Ugric tribes”²⁹. Nevertheless, long after Attila’s death, various tribal unions and ethnic groups traditionally continued to be called “Huns”. As for the Huns themselves, almost all of them left the steppes of the North Caucasus in 371, moving first to the Black Sea lands, and then to the territory of the Podunavia. Then their kin Bittugurs, Kutrigurs, Ogurs, Onogurs, Saragurs, Utigurs moved from the Ural-Volga interfluvium to the Caucasus. Here they roamed in the northwestern part of the Caspian steppes. In this connection Y.R. Jafarov remarks: “It is with this circumstance of the main Hunnish movement that the peculiarities of the historical development of the Caucasus region and the beginning of the formation of modern ethnic communities in the North Caucasus are connected”³⁰.

From this period the North Caucasus became known as “the country of the Huns”. At that time the nomads of Saragurs were located in the lower reaches of the Volga and in the north-east of the Kalmyk steppes; Ogurs occupied the steppe territories of Northern Dagestan, known as Barsilia; Onogurs lived in the basins of the Terek and Sulak rivers.

Thus, the Huns and the Hunnic Empire significantly reshaped the political, ethnic and economic map of Eurasia, including the Caucasus. The Huns were associated not just with the Great Migration of Peoples and the creation of their own state, but also with the broad migration of Turkic tribes, which had a huge impact on the history and life of the peoples of the Caucasus, including Azerbaijan. Conclusions based on archaeological data show the spread of the Huns and their allies in different parts of the Caucasus and Southern Europe. For example, archaeological excavations in Mongolia and Russia testify to the existence of urban settlements of the Huns, which had the form of square or rectangular structures, which is an important evidence of their organization and culture³¹.

One of the large Turkic tribal formations that settled in the territory of modern Azerbaijan back in the V century, were Huns settled in Mugani, which modern historians call Turks. There is a legend that these Huns in the south of Mugani was founded the city of Ak-gun (Arabic – Balasagun)³².

²⁹ Gumilev, L.N. *Ritmy Yevrazii: Epokhi i tsivilizatsii* [Rhythms of Eurasia: Epochs and Civilizations]. Moscow, 1993. P. 500.

³⁰ Dzharafarov, Y. *Gunny i Azerbaydzhan* [The Huns and Azerbaijan]. Baku: Elm, 1985. P. 57.

³¹ Gadlo, A.V. *Etnicheskaya istoriya Severnogo Kavkaza (IV–X vv.)* [Ethnic History of the North Caucasus (4th–10th Centuries)]. Leningrad, 1979. P. 126.

³² Bartold, V.V. *Tyurki: Dvenadtsat' lektsiy* [The Turks: Twelve Lectures]. Moscow: Lomonosov, 2015. P. 55.

In this regard, L.N. Gumilev notes that the formation of a powerful and vast Hunnic empire, as well as Attila's active policies, led to the fact that even long after his death – in the 6th century – association with the Huns was still considered prestigious. Accordingly, the Bulgars and Sabirs proudly referred to themselves as “Huns”, incorporating the ethnonym into their tribal names³³. After Attila's death in 453 and the division of the Hunnic union into autonomous tribes, the Savir confederation began to dominate the Caucasus. The Onogur state collapsed and was replaced by a new military-political union led by the Savirs. This included the rest of the Huns, and also included the Bulgars: “The collapse in the North Caucasus of the first Hun-Bulgarian association led by the Onogurs caused the beginning of a parallel process of unification of the nomads of the Eastern Precaucasus and the formation of a new military-political union led by the Sabirs”.

The etymon of the word *savar/sapir/savir/sabir/suvar* goes back to Persian *savar* ‘horseman’, ‘rider’, ‘skillful’. It is derived from the Persian cl. *savar*. In the Ottoman dialect the word took the form *suvmr*. Around 463, the Savirs, who roamed the North Caucasian steppes, attacked the Saragurs, Urogs and Onogurs. The Saragurs in turn invaded the lands of the Akatsirs. This action of the Sabirs/Savirs was dictated by the fact that they were invaded allegedly by the Avars, while the Avars themselves were expelled by the tribes living on the coast. However, as archaeological research at Palasa-sirt shows, the movement of the Savirs was dictated by the pressure of Persian troops. Speaking about the first mention of the Savirs, most researchers take this Priskov date. However, the ethnonym “Savirs” and its variants were known several centuries before Priscus. Even in the Ptolemaic fixation they were neighbors of the North Caucasian Aorses and Pagyrites. To be more correct, Priscus in the original speaks not exactly about 463, but about 461–465. According to Priscus it is impossible to tie the mentioned event to a certain date, it began to appear in the studies with someone's light hand³⁴.

In the second half of the 5 century Savirs settled in the area of the Kuma River, along the Caspian Sea. As we see, the ethnonym in the Byzantine sources again actively pops up after the death of Attila. In the early 60s of the 5 century the Savirs/Sabirs forced the Onogurs (i.e. Bulgars) to leave the lands occupied by them and move to the west of the Pre-Caucasus. Thus, the southeastern nomads became completely under the control of the Savirs. The Derbent and Daryal gorges served as the main military and trade passages. Given this fact, the Savirs began to control the eastern and central regions of the North Caucasus in the early 6th century. They occupied the areas of those and other strategic gates. Therefore, researchers call the very beginning of the 6th century the beginning of Savir hegemony. Some of them even name the exact date – 506. In “Chronicle” of Theophanes the Byzantine under 516–517 it is written: “Huns, called Savir, having crossed the Caspian Gate (i.e. Derbent passage), raided Armenia, plundered

³³ Gumilev, L.N. *Ritmy Yevraziï: Epokhi i tsivilizatsii* [Rhythms of Eurasia: Epochs and Civilizations]. Moscow, 1993. P. 484.

³⁴ Salmin, A.K. *Saviry, bulgary i tyurko-mongoly v istorii chuvashy* [Savirs, Bulgars, and Turkic-Mongols in the History of the Chuvash]. St. Petersburg: Nestor-Istoriya, 2019. P. 36.

Cappadocia, Galatia and Pontus, and almost approached Euchait". Therefore, it is reasonable to believe that it was the invasion of nomads, primarily Savirs, through the Caucasian passes into Iranian territory that forced Kavad to make peace with Byzantium. Together with the Khazars, the Savirs "formed one and the same military-political association, which, however, was headed by the Savirs, because in the first half of the VI century in most historical accounts it is their name that serves to designate the barbarians living to the north of Derbent".

Part of the Suvars penetrated into the South Caucasus in the 6-7 centuries. In 515 and 540 Suvars invaded Albania en masse. M.M. Dyakonov notes that in 515, when Savirs penetrated into Transcaucasia. Kovad, taking defense measures, began to strengthen the cities of Baylakan and Partav. In his opinion, the Savirs established themselves in Albania to the north of the Persian defense line. L.N. Gumilev wrote that in 552 the Suvars occupied Albania. In 568 the Suvars in the North Caucasus were defeated by the Avars, after which part of them penetrated into Azerbaijan and settled here. When in 586 the Byzantine army penetrated into Albania, here it met the Suvars, from whom it took hostages.

According to A.E. Krymsky, in the 5 century Suvars lived in the area of Kabala, in northwestern Albania. Khosrow Anushirvan resettled 10 thousand Suvars to Azerbaijan. The result of all these movements are ethnotoponyms with the ethnonym Suvar. Thus, on the territory of the present-day Pushkin District, there exists a toponym *Bilesuvar*, which, in the form *Pilesuvar*, was first mentioned in a 13th-century source. In northeastern Azerbaijan (within the former Kuba District), the remains of a fortress called *Galeysuvar* – meaning "Fortress of the Suvars" – were recorded in the 19th century. An archival document registered the kishlak (wintering place) Galey Suar, "Suvar's fortress" and Suvarli village on the territory of the Kuba khanate. The ruins of the fortress in the village of Rustov in the Kuba district are still called Galeye Suarun – "Suvarov fortress" by Iranian-speaking Tats. The listed ethnotoponyms, in our opinion, leave no doubt about their Turkic origin from the Suvar community and allow us to conclude that the Savars (Suvars) in the early Middle Ages were one of the ethnic components of the ethnogenesis of the Azerbaijani people³⁵.

The above leads to the conclusion that the Pechenegs penetrated into Albania at the beginning of our era together with the Huns. Ahmed Jafaroghli, for example, believes that the Pechenegs, Bulgars and Suvars were Hunnic tribes. The Savirs not only influenced the political situation in the region, but also interacted with local peoples such as the Lezgins, Avars and Ahwahs. This cooperation was often mutually beneficial, as the Savirs and local tribes formed alliances that helped both sides with trade and defense. The Savirs used their military skills to defend local principalities from external threats, primarily from the Sassanids and Byzantium, and helped strengthen local dynasties. They also played a key role in fortifying local fortresses and towns, as confirmed by archaeological finds in Dagestan and South Ossetia. These structures, including fortresses in South Ossetia and

³⁵ Geibullaev, G.A. K etnogenezu azerbaydzhantsev: Istoriko-etnograficheskoe issledovanie [On the Ethnogenesis of Azerbaijanis: A Historical and Ethnographic Study]. Baku: Elm, 1991. P. 53.

Dagestan, helped not only in military defense, but also in controlling trade routes and important strategic points. The interaction of the Savirs with local peoples helped to strengthen these fortifications and ensure stability in the Caucasus in times of political instability³⁶. Thus, the Sabirs played an important role in shaping the ethnic composition, languages and cultural traditions of the peoples of the Caucasus, leaving an indelible mark on the history of the region. Some modern historians believe that separate subdivisions of the Bulgars appeared in the North Caucasus in the 1st – mid 4th centuries. While many researchers continue to believe, that the first mention of Bulgars belongs to 354: in the form *Vulgares* at Latin Anonymus in his “Chronography”. In the time of Attila Bulgars were in sphere of influence of Huns, and also fought in structure of their armies, though it is not a question of full subordination. In 493, 499 and 502 Bulgarian make devastating campaigns in northern border areas of the Byzantium Empire³⁷.

In the 5th century, a union of Turkic-speaking tribes was formed, which over time came to be known as the “Bulgarian” union. The main territory of their settlement was Northern Black Sea coast and Eastern Azov up to the Kuban River. Separate groups of Bulgarians lived also on the territory of Dagestan. Beyond the Caspian Gate, says in the Syrian chronicle of Zacharias Ritor, compiled in the middle of 6 century, live Bulgarians “with (their) language, people pagan and barbaric”³⁸. In the work of Moses Khorensky in connection with the events of 2 century BC mentioned the region of Kol in the Ararat valley, where Bulgars moved from the North Caucasus (Moses Khorensky, Book II, Ch. 9). In the archival document of 1727 the village of Kul is noted in Nakhchivan.

The question about Bulgarians in Transcaucasia, including Albania, is still not specially studied. According to Moses Khorensky (5 century), Bulgars first came to Transcaucasia in the 2 century B.C. According to his report, Bulgars “settled south of Kola in fertile and fertile places”. It should be noted that the toponym Kol in this message is identical with Claudius Ptolemy’s Koltene and Gohtan of ancient Armenian sources – it is the name of the zone of modern Ordubad district of Azerbaijan. The message of Moses Khorensky is considered an anachronism. But it is a product of the general tendency prevailing in the works of some foreign and Soviet researchers in relation to the history of ancient Turkic tribes and peoples. There is an objective opinion that “there are no grounds to deny the appearance of some Bulgarian groups in the areas of the North Caucasus and Transcaucasia at the turn of our era or in the first centuries of it”. Moses of Korea has an expression “the land of Bulgars in the chain of the Great Caucasus Mountain”. It means that at the time of resettlement of a part of Bulgars to Arax valley, they dwelt in Northern Caucasus. Undoubtedly this “land of Bulgars” was on the territory of modern Balkaria in

³⁶ Nazirova, I. Kul’turnoe vzaimodeystvie savirov i mestnykh narodov Kavkaza [Cultural Interaction of the Savirs and the Indigenous Peoples of the Caucasus]. Makhachkala: Kavkaz, 2018. P. 28–32.

³⁷ Salmin, A.K. Saviry, bulgary i tyurko-mongoly v istorii chuvashy [Savirs, Bulgars, and Turkic-Mongols in the History of the Chuvash]. St. Petersburg: Nestor-Istoriya, 2019. P. 121.

³⁸ Narochitskiy, A.L. Istoriya narodov Severnogo Kavkaza s drevneyshikh vremen do kontsa XVIII veka [History of the Peoples of the North Caucasus from Ancient Times to the End of the 18th Century]. Moscow: Academy of Sciences of the USSR, 1988. P. 96.

the North Caucasus and therefore to consider the Balkars as Turkicized Caucasians, as some researchers believe, would be biased. If we assume that in ancient times the ancestors of the present Bulgarians switched to the Turkic language, it follows that the Turkic tribes, whose language was adopted by them were the majority, and that the Turks must have lived there since ancient times. Resettlement of Bulgarians in Transcaucasia took place, as it is evident from the work of Moses Khorensky, more than once. Some of them settled in Albania as well. This is evidenced by numerous ethnotoponyms.

Therefore, it is appropriate to agree with S.S. Aliyarli that in the 4th-5th centuries, the Proto-Bulgars, along with the Kangars, constituted a compact Turkic group in Albania. It is noteworthy that in the epic *Kitabi Dede Gorgud*, “Bulgar” is also mentioned as a personal name: “I saw the head of the six (tribes), the man named Bulgar.” A part of Bulgars was called Basil. The ethnonym Basil was first mentioned in the North Caucasus by Pliny. He informs that Basils (he has Basilids) live in the Black Sea region. Pomponius Mela also has information about them: “Herr flows between Basilids and Nomads”. Ptolemy mentioned this ethnonym as Basilichon, which was incorrectly associated with the ancient Greek word *basileus* “ruler”. Basil and Khazars, according to Moses of Khoren, invaded Albania as early as 216. Moses Kalankatuysky mentions the country of Basils in the north and reports that the Armenian king Tiridat (287-330) fought with Basils in the Gargar plain in Albania³⁹. The legacy of the Bulgars in the Caucasus is manifested in the toponymy, cultural traditions and ethnic composition of the peoples of the region. Many modern peoples of the Caucasus, such as the Balkars and Karachais, consider themselves descendants of the Bulgars. Research shows that their roots go back to the Caucasian Bronze Age, which is confirmed by archaeological finds and historical sources. Thus, the Bulgars played a significant role in the history of the Caucasus, influencing its ethnic composition, culture, and political landscape in the 4th-6th centuries.

The Bulgars and Khazars are not mentioned earlier than the 6th century, but undoubtedly came to the Volga basin at an earlier period. It is evident that they arrived in this region as part of the migratory movement associated with the Huns; as early as the 2nd century, according to the geographer Ptolemy, the Huns were located not far from the Volga River⁴⁰.

Khazars – Turkic-speaking people, which became known in the 2 century. But in world history they first appear after the Hun invasion of the 4 century as a people who roamed in the Western Caspian steppe, between the river Sulak in Northern Dagestan and the Lower Volga. The ancestors of the Khazars were descendants of the Huns. Perhaps, for this reason, contemporaries often, by tradition, called “Huns” both the Khazars and other later Turkic tribes. In this regard, we note that the outstanding orientalist L.N. Gumilev specifically drew attention to the fact that, although in the second half of the 5 century, the Huns as an ethnos disappeared, their ethnonym

³⁹ Geibullaev, G.A. K etnogenezu azerbaydzhintsev: Istoriko-etnograficheskoe issledovanie [On the Ethnogenesis of Azerbaijanis: A Historical and Ethnographic Study]. Bakur: Elm, 1991. P. 63.

⁴⁰ Bartol'd, V.V. Tyurki: Dvenadtsat' lektsiy [The Turks: Twelve Lectures]. Moscow: Lomonosov, 2015. P. 26.

continued to be used as a nominal name for many tribes. Byzantine and Arabic authors unambiguously attributed the Khazars to the Turks. The Khazars themselves considered themselves, by origin, related to the Turkic tribes of Ugrian, Avar, Guz, Barsil, Onogur, Bulgar and Savir⁴¹.

The earliest reliable references to the Khazars date back no earlier than the 6th century. At that time, together with the Savirs, they repeatedly made campaigns to the South Caucasus and further into the Sassanid and Byzantine empires. At times, the Khazars became allies or military mercenaries of the Sassanid Shahanshahs or Basilevs. Nevertheless, Khosrow I. Anushirvan Sassanid (531–579) ordered to erect a grandiose complex of Derbend fortifications against the “north wind”, i.e. the Khazars. Not by chance, in Azerbaijan, through which the Khazar armies passed to the south, until now the north wind – nord – is called Khazri, and the Caspian Sea is still called the Khazar Sea. Thus, even before the emergence of the Khazar Kaganate its creators were known in the Caucasus. Khazars were the backbone of the army of the Western Turkic Kaganate, which used the territory of Khazaria as a base for its cavalry, which made campaigns to the Caucasus. Therefore, contemporaries called his warriors Khazars.

The first blow of the Khazars struck Derbent, blocking the passage between the Caucasus Mountains and the Caspian Sea with powerful fortifications, “to build which – adds the History of Agvan”, – Dari Persian exhausted our country, collecting architects and seeking different materials. As “waves of the fluctuating sea”, according to the figurative expression of the retold story, “the Khazars struck the city of Chola (Derbent) and destroyed it to the ground⁴². Having defeated Agvania, the Khazars went to Iberia and besieged the city of Tbilisi, where the Byzantine emperor and his army came. It was at this time that Iraklius met with the leader of the Khazars, about which Byzantine sources tell.

Created later, in the 7th century, the Khazar state became the successor to the Western Turkic Khaganate⁴³. Being in the West Turkic Kaganate, Khazars consolidated and united with related tribes – Savirs, Barsils, Bulgars. As a result, all of them became known as Khazars, because the latter were the most numerous among them and occupied a leading position in the association. Therefore, after the collapse of the Western Turkic Kaganate, it was the Khazar political association that came to the political forefront of both the Turkic world and Central Eurasia.

In the 3rd to 5th centuries, the Khazars did not yet exert significant influence on the Caucasus. However, beginning in the 6th century, their presence and impact in the region increased, culminating in the formation of the powerful Khazar Khaganate in the 7th century.

---

⁴¹ Akhundova, N.Ch., Guseyn-zade, R.A. Kavkaz i velikie tyurkskie imperii [The Caucasus and the Great Turkic Empires]. Baku, 2012. P. 25.

⁴² Artamonov, M.I. Ocherki drevneyshey istorii Khazar [Essays on the Ancient History of the Khazars]. Leningrad: State Socio-Economic Publishing House, 1936. P. 56.

⁴³ Akhundova, N.Ch., Guseyn-zade, R.A. Kavkaz i velikie tyurkskie imperii [The Caucasus and the Great Turkic Empires]. Baku, 2012. P. 24.

Conclusion. Turkic tribes such as the Huns, Savirs, Bulgars and Khazars played a key role in the history of the Caucasus during the early Middle Ages. Their migrations and interactions with local peoples significantly influenced the political, economic and cultural life of the region. The memory of the Huns remained so strong that both their former allies and the new Turkic tribes that appeared in the Caucasus were traditionally referred to as “Huns” for a long time. In accordance with the established tradition, written sources continued to designate various Turkic tribal associations and ethnic groups of the Caucasus under the common ethnonym “Huns”. The Hun power included numerous tribes, which later entered the history of the Caucasus under their own ethnic names. Some of them formed powerful tribal unions – Alanian, Bulgar, Maskut and Savir. As a result of these processes, the Caucasus became open to new waves of Turkic settlers, which initiated a long process of Turkization of the region. Starting from the second half of the 5th century, parallel ethno-political processes began to develop in the Caucasus, connected with the activities of Sabirs, Khazars, Oguzo-Seljuks and Kipchaks. The Byzantine and Sassanid empires, in their struggle for influence in the Caucasus, actively utilized internal contradictions between Turkic forces, pitting them against each other within the framework of their own geopolitical interests. The presence of the Huns in the Caucasus facilitated ethnic change and cultural exchange. Local peoples interacted with the Huns, which is reflected in archaeological finds and historical sources. For example, traces of Hunnic culture have been found in Dagestan, including burials and artifacts attesting to their presence and influence. In the early medieval period, the Caucasus region was a complex mosaic of ethnic and religious communities. Among the Turkic population settled in Caucasian Albania, there was a clear religious stratification: some tribes (Huns, Sakas, Gargars, Kangars, Pechenegs, Chuls, etc.) practiced Christianity, while others, such as the Khazars and Suvars, remained pagans until the adoption of Islam. Iranian-speaking groups in northeastern Albania and the Absheron Peninsula, in turn, adhered to Zoroastrianism. These religious differences served as a serious obstacle to ethno-cultural consolidation among Turkic tribes, despite their common origin. The opposition between Christian and pagan worldviews persisted until the Islamization of the region, which began after the Arab conquest.

REFERENCES

- Akhundova, N.Ch. & Guseyn-zade, R.A. (2012). Kavkaz i velikie tyurkskie imperii [The Caucasus and the Great Turkic Empires]. Baku: Elm [in Russian].
- Alikperov, A. (2011). Tiurki i Azerbaïdzhan [Turkic Peoples and Azerbaijan]. Baku: Şərq-Qərb [in Russian].
- Artamonov, M.I. (1936). Ocherki drevneyshey istorii Khazar [Essays on the Ancient History of the Khazars]. Leningrad: State Socio-Economic Publishing House [in Russian].
- Bartol'd, V.V. (2015). Tyurki: Dvenadtsat' lektsiy [The Turks: Twelve Lectures]. Moscow: Lomonosov [in Russian].
- Dzafarov, Y. (1985). Gunny i Azerbaydzhan [The Huns and Azerbaijan]. Baku: Elm [in Russian].

- Dzhon Men. (2007). Attila. Varvar, kotoryy rastoptal Rim v gryazi [Attila: The Barbarian Who Crushed Rome in the Mud] (Trans. G. Sakhatkiy). Moscow: Eksmo [in Russian].
- Feofan Vizantiets. (2004). Istoriya Vizantii. Izbrannye fragmenty [History of Byzantium: Selected Fragments]. St. Petersburg [in Russian].
- Feofilakt Simokatta. (1997). Istoriya imperatora Mavrikhiya [History of Emperor Maurice]. Moscow [in Russian].
- Gadlo, A.V. (1979). Etnicheskaya istoriya Severnogo Kavkaza (IV–X vv.) [Ethnic History of the North Caucasus (4th–10th centuries)]. Leningrad [in Russian].
- Geibullaev, G.A. (1991). K etnogenezu azerbaydzhantsev [On the Ethnogenesis of Azerbaijanis]. Baku: Elm [in Russian].
- Gumelev, L.N. (1974). Istoriya naroda khunnu [History of the Hunnic People]. Moscow: FTM [in Russian].
- Gumelev, L.N. (1993). Ritmy Yevrazii: Epokhi i tsivilizatsii [Rhythms of Eurasia: Epochs and Civilizations]. Moscow [in Russian].
- Guseyn-zade, R.A. (2022). Azerbaydzhan v III–XIII stoletiyakh [Azerbaijan in the 3rd–13th Centuries]. Baku [in Russian].
- Guseynova, I.M. (2010). Istoricheskaya entsiklopediya Kavkaza [Historical Encyclopedia of the Caucasus]. Baku: Chashyoglu [in Russian].
- Guseynova, I. (2018). Istoriya narodov Kavkaza [History of the Peoples of the Caucasus]. Baku: Elm [in Russian].
- Han Shu. (1962). *Book of Han*. Beijing: Zhonghua Book Company. [in Chinese].
- Ibn Khordadbeh. (1889). The Book of Roads and Kingdoms (Trans. Guy Le Strange). London [in English].
- Mukhtarova, A. (2008). Tiurk khalqlarının tarixi [History of the Turkic Peoples]. Baku: Bari [in Azerbaijani].
- Narochnitskiy, A.L. (1988). Istoriya narodov Severnogo Kavkaza [History of the Peoples of the North Caucasus]. Moscow: Academy of Sciences of the USSR [in Russian].
- Nazirova, I. (2018). Kul'turnoe vzaimodeystvie savirov i mestnykh narodov Kavkaza [Cultural Interaction of the Savirs and Local Peoples of the Caucasus]. Makhachkala: Kavkaz [in Russian].
- Prisk Paniyskiy. (n.d.). Posol'stvo k Attile [Embassy to Attila] (Trans. Skryzhinskaya). In: Vizantiyskaya istoriya. Moscow [in Russian].
- Prokopiyy Kesariyskiy. (1998). Voyna s persami. Kniga I–II [War with the Persians. Books I–II]. Moscow [in Russian].
- Salmin, A.K. (2019). Saviry, bulgary i tyurko-mongoly v istorii chuvashy [Savirs, Bulgars and Turko-Mongols in Chuvash History]. St. Petersburg: Nestor-Istoriya [in Russian].
- Shiji. (1959). (匈奴) Records of the Grand Historian. Beijing: Zhonghua Book Company [in Chinese].
- Suleimanova, S.N. (2009). Istoriia tiurkskikh narodov: s drevneishikh vremen po nastoiashchee vremia [History of the Turkic Peoples: From Ancient Times to the Present Day]. Baku: Tahsil [in Russian].
- Sumbatzade, A.S. (1990). Azerbaydzhantsy – Étnogenez i formirovanie naroda [Azerbaijanis: Ethnogenesis and Nation Formation]. Baku: Elm [in Russian].
- Yesu Stylites. (2010). Khronika [Chronicle]. Moscow [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-02/089-100>

УДК (UDC) 327 (4) "15/16"

«NAZIONE RUTHENA, NAZIONE COSACCA»: THE IMAGE OF UKRAINIANS IN ITALY IN THE 16th-17th CENTURIES

Iryna Krupenya*

Yevhen Murza**

Abstract

The purpose of the research is to examine the historical perception and presence of Ukrainians in the Italian cultural, religious, and educational milieu of the 16th – 17th centuries. Special attention is given to the analysis of terms such as «Ruthenians» (Rutheni), «Ruthenian nation» (Nazione Ruthena), and «Cossack nation» (Nazione Cosacca) as used in the official correspondence of papal nuncios, and in the works of Italian humanists and historians. The study traces the evolution of ethnonyms and the perception of Ukrainian identity within the Italian intellectual space. It also examines the integration of noble Ukrainian students into the Italian educational system. Additionally, the article sheds light on the concept of «nation» in early modern Europe and the Polish-Lithuanian Commonwealth. It demonstrates that Ukrainians were recognized in Italy as a distinct nation on religious, cultural, and partially political grounds, and that the Cossacks were portrayed as defenders of their «ancient freedom».

The research methodology is based on historical and philological analysis of sources, including papal reports and Italian chronicles. A comparative analysis of ethnonyms and interpretations of Ukrainian (Ruthenian) identity in the context of early modern Europe has been conducted.

The scientific novelty lies in the analysis of scattered references to Ukrainians in Italian sources, with a focus on the terminology used to describe Ukrainians in early modern Italian tradition.

Conclusions. In the Italian context of the 16th – 17th centuries, Ukrainians were recognized as a distinct nation on religious, cultural, and partially political levels. The concepts of the Ruthenian nation and the Cossack nation were united by a shared Ruthenian faith. In Italian sources, the Cossacks were perceived as having political agency, yet they were viewed as part of the Ruthenian people with the Ruthenian religion.

Keywords: Ukrainians in Italy, Ruthenian nation, Cossack nation, Italian sources of the 16th – 17th centuries

---

* Candidate of Political Sciences (Ph.D.), Associate Professor of the Department of World History, International Relations and Methods of Teaching of Historical Disciplines, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko Sumy, Ukraine. E-mail: 24tokiss@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3336-974X>

** First-year master's student of the Educational and Scientific Institute of History, Law and International Relations, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: yevgen.murza@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1726-8085>

«NAZIONE RUTHENA, NAZIONE COSACCA»: ОБРАЗ УКРАЇНЦІВ В ІТАЛІЇ 16–17 СТ.

Ірина Крупеня*

Євген Мурза**

Анотація

Метою статті є дослідження історичного уявлення та присутність українців в італійському культурному, релігійному та освітньому середовищі 16–17 ст. Особливу увагу приділено аналізу використання термінів «русини» (Rutheni), «руська нація» (Nazione Ruthena) та «козацька нація» (Nazione Cosacca) в офіційних листуваннях папських нунцій, працях італійських гуманістів та істориків. Простежується еволюція етнонімів і сприйняття української ідентичності у італійському інтелектуальному просторі. Розглядається, як українські студенти знатного походження були інтегровані в італійські освітні процеси. Висвітлено поняття концепції «нації» в ранньомодерній Європі та Речі Посполитій.

Методологія дослідження на історико-філологічному аналізі джерел: папських реляцій, італійських хронік. Здійснено порівняльний аналіз етнонімів та інтерпретацій української (руської) ідентичності у контексті тогочасної Європи.

Наукова новизна полягає в аналізі розпорошених згадок про українців в італійських джерелах з фокусом на терміни, що позначали українців у ранньомодерній італійській традиції.

Висновки. В італійському середовищі 16–17 ст. українців визнавали як окрему націю на релігійному, культурному та частково політичному рівнях. Поняття руської нації та козацької нації об'єднувало спільне руське віросповідання. Козаки в італійських джерелах мали окрему політичну суб'єктність, проте сприймалися як частина руської народу з руською вірою.

Ключові слова: українці в Італії, руська нація, козацька нація, італійські джерела 16–17 ст.

Цитування: Крупеня, І. & Мурза, Є. (2025). «Nazione Ruthena, Nazione Cosacca»: образ українців в Італії 16–17 ст. *Консенсус*, 2, 89–100. <https://doi.org/10.3110/consensus/2025-02/089-100>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/171>

* кандидат політичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: 24tokiss@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3336-974X>

** магістрант першого року навчання Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: evgen.murza@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1726-8085>

Постановка проблеми. Дослідження уявлення про українців в італійському інтелектуальному середовищі 16–17 ст. являється на сьогодні достатньо актуальним. У той час, коли в 21 ст. італійці знають росіян під назвою «russi», а їхню країну як «Russia», то автентичні письмові джерела ранньомодерної Італії містять обширні згадки, які відрізняються від сучасних уявлень. Наразі існує зростаючий інтерес до досліджень українсько-італійських культурних взаємин, проте залишаються маловивченими згадки про українців (русинів) в італійському історико-культурному просторі 16–17 ст. Ці згадки мають виняткове значення для розуміння процесу формування національної ідентичності українців у європейському контексті. В історичних документах, літературних джерелах та університетських реєстрах того часу використовуються різноманітні етноніми італійською мовою – Rutheni, Roxolani, Russiani, Russi, – що вказують на існування усталеної уяви про окрему «руську» або «українську» націю серед італійських інтелектуалів, духовенства та освітян. Також із виходом на політичну арену українського козацтва, італійці зарахували його до окремої «Nazione». Як «Nazione Ruthena», так і «Nazione Cosacca» в італійських джерелах згадана паралельно з такими іншими націями як Moscovita, Polacca, Lituana, Francese, інші. В умовах сучасної інформаційної війни, як складової збройної агресії росії проти України, для українців та італійців важливо розуміти ті історичні зміни, які трансформували уявлення останніх про перших.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Наростаючий процес відцифрування оригінальних документів та наявність вільного доступу до них, дав змогу провести аналіз поставленої проблеми. Окрім італомовної джерельної бази, дослідження також опираються на роботи вітчизняних науковців, які висвітлюють рецепцію України в Італії 16–17 ст., а саме Д.С. Наливайка, О.Є.–Я. Пахльовської. Для пояснення поняття «нація» в ранньомодерну добу на дослідження С.М. Плохія та Г.В. Касьянова.

Метої статті є дослідити образ української ідентичності і вжитку термінів «Rutheni», «Nazione Ruthena», «Nazione Cosacca» в італійських джерелах 16–17 ст. Висвітлити присутність українців в італійських університетах та загальне уявлення про Русь-Україну в ранньомодерній Італії.

Виклад основного матеріалу. Одна з несподіваних старовинних згадок про українців в Італії це мармурова плита над входовими дверима Палацу Сенаторів в Римі. Палац знаходиться на Капітолійському пагорбі, який здавна символізував силу Римської Імперії. Будинок перебудовано в 1582–1602 рр. і з тої нагоди Папа Климент VIII (1592–1605 рр.) поставив над входовими дверями мармурову таблицю, на якій зазначено його досягнення, а між ними згадано, що він об'єднав Ruthenos (українців) з Римською Церквою. Це, очевидно, відноситься до Унії, яка відбулася за його понтифікату в 1595 р.¹

---

¹ Маркусь Д. Слідами українців в Італії. Львів-Рим-Чикаго: Видавництво Українського Католицького Університету, 2011. С. 45.

Раннім етнонімом українців була назва «русь». Одним з історичних етнонімів українців було слово «русини». Ця назва українців проіснувала до кінця 18 ст., а на західноукраїнських землях до поч. 20 ст. Дотепер частково збережена в Закарпатській Україні. Як самоназва слово «русин» виникло в Україні та Білорусі, на відміну від росії, де самоназвою стала прикметникова форма «русский»². У Західній Європі вже у другій половині 11 ст. в латиномовних джерелах з'явився переклад назви «русин» у формі Rutheni. З латини Ruthenia перейшла на означення русинів до німців, французів, англійців – Ruthenen, Ruthenes, Ruthenian. Вислів Ruthenus є латинською формою грецького Routhenos, що передає слово «русин»³. Поширеним латинським відповідником ононіму «Русь» (у межах тогочасної України) було поєднання двох ононімів «Рутенія» і «Роксоланія» в Західній Європі в 15–17 ст.⁴

Джованні Ботеро переважно італійською вживає «rutheni» щодо українців, причому явно акцентуючи на віросповіданні. Наприклад, описуючі землі довкола Луцька у Волині, він говорить про сім церков, які належать католикам (Cattolici), а решта русинам (Rutheni) та вірменам (Armeni). Так само «Rutheni» згадуються одному контексті з латинянами «Latini»⁵. В одному із листів папських нунціїв за 1564 р. відправлений зі Львова, русини згадані не як релігійна спільнота, а навпаки, що «русини» мають віросповідання та релігію грецьку (In Belz, che è il capo del Palatinato, gli Rutheni che sono del rito et religione greca. Далі в тексті згадується й руська мова (lingua Ruthena)⁶. Д. Ботеро також залишає важливе пояснення своїм читачам «Але руси (russi), тобто русини (rutheni), мають два архієпископські престולי – а саме у Вільні та у Львові» (Ma i Russi, o vogliamo dire Rutheni, hanno due Arcivescovati, cioè, quei di Vilna, e di Leopoli)⁷. Сьогодні саме термін «russi» в італійській мові закріпився за росіянами, або ж «московитами», якими вони були для італійців у 15–17 ст.⁸ Раніше за Ботеро в реляції нунція Д. Руджеро до Папи Пія V 1568 р. зустрічається використання форми не «ruthena», а «russa». Так, в реляції йдеться про мови в Польщі і Руджеро повідомляє Папі, що єдиної мови у жителів нема. Він підкреслює, що польська та руська мови (il linguaggio Polacco et il Russo) мають різне письмо, латинське та грецьке відповідно, але за звучанням вони дуже схожі між собою. Також він підкреслює, що королівська канцелярія у Великому Князівстві Литовському використовує саме руську мову (lingua Russa)⁹.

² Байцар А.Л. Україна та українці на європейських етнографічних картах. Львів: ЗУКЦ, 2022. С. 4.

³ Наконечний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2004. С. 123.

⁴ Наливайко Д.С. Очима Заходу: рецепція України в західній Європі XI–XVIII ст. Київ: Основи, 1998. С. 121.

⁵ Giovanni Botero. Delle Relationi Universali di Giovanni Botero: parte terza: nella quale si tratta de popoli d'ogni credenza, cattolici, giudei, gentili [et] scismatici. Venetia: Alessandro Vecchi, 1618. P. 79.

⁶ Welykyj A.G. Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes (1550–1850), Vol. 1: (1550–1593). Romae: OSBM, 1959. P. 42.

⁷ Giovanni Botero. Delle Relationi Universali di Giovanni Botero... P. 79.

⁸ Vocabolario on line. URL: <https://www.treccani.it/vocabolario/russo/>

⁹ Welykyj A.G. Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes (1550–1850), Vol. 1... P. 65.

Чезаре Вечелліо у своїй роботі 1598 р. в сьомій книзі про «Одяг Польщі» містить окремий опис «русина» (russiano) «Руські чоловіки (gli huomini Russiani) носять доволі високий капелюх із прикрасою на верхівці. Їхнє вбрання – довге до середини гомілки, підперезане й застібнуте на грудях, з короткими рукавами та досить високим коміром. Найчастіше в бою вони використовують луки»¹⁰.

Альберто Віміна називає українську мову двома термінами. Описуючи значення імені Богдана Хмельницького італійському читачеві він пояснює, що «звучить Богдан руською (lingua Rutena) мовою Богом даний» (suonando Bogdan in lingua Rutena da Dio dato)¹¹. Також Віміна в описі, де живуть козаки, далі вживає іншу, але дуже схожу форму до українського оригіналу «Русино» описано ним Руською (descritto da lui a Rusino)¹². У своїй книзі виданій в 1671 р., Віміна дещо описує походження Хмельницького. Хоча козацький вождь іменується варваром, але автор зазначає, що гетьман походив із шляхти. Батько Богдана був литовським шляхтичем, який втік до запорізьких козаків, аби уникнути судової кари. Відзначає Віміна й освіченість Хмельницького. Говорить, що той навчався в якійсь гуманістичній школі Кракова, тому набагато освіченіший ніж інші козаки¹³.

В 15-17 ст. багато українців їздили до Італії поглиблювати освіту і розширювати кругозір. Українські студенти вчилися в Римі, Болоньї, Сьені, Падуї, Феррарі – в матрикулах італійських університетів імена студентів українського походження зустрічаються вже з другої половини 14 ст. Міжнародний студентський центр – Падуанський університет, де панував дух вільнодумства та гуманізму, – притягував до себе юнаків з усієї Європи, в тому числі й з України. Падуя – один з найважливіших в Італії осередків гуманістичних сил – фактично була на той час духовним мостом між Заходом і Сходом, між католицьким, православним і протестантським світами¹⁴. Капела Св. Станіслава Падуанського собору прикрашена гербами Речі Посполитої, серед який зображений і герб Київського воєводства¹⁵.

Син українського ремісника з прикарпатського міста Дрогобич, Юрій Дрогобич (справжнє ім'я – Юрій Котермак) 1468 р. після навчання в Краківському університеті, де йому було присвоєно наукові ступені бакалавра та магістра, вирушив до Італії. Відвідавши Венецію і Падую, він зупинився в Болоньї. Тут, у Болонському університеті медицини та вільних мистецтв Дрогобич («Giorgio da Leopoli», як

¹⁰ Cesare Vecellio. *Habiti antichi et moderni di tutto il mondo di nuovo accresciuti di molte figure. Vestitus antiquorum recentiorumque totius orbis per Pulstatium Gratilianum latine declarati*. Venetia: Sessa, 1598. P. 353.

¹¹ Alberto Vimina. *Historia delle guerre ciuili di Polonia diuisa in cinque libri progressi dell'armi moscouite contro Polacchi, Relatione della Moscouia, e Suetia, e loro gouerni*. Venetia: Gio. Pietro Pinelli, 1671. P. 5.

¹² Ibid. P. 7.

¹³ Крालюк П.М. Богдан Хмельницький: легенда і людина. Харків: Фоліо, 2017. С. 37.

¹⁴ Пахльовська О.Є.-Я. Українсько-італійські літературні зв'язки: монографія. Київ: Наукова думка, 1990. С. 46.

¹⁵ Gudelytė Toma. *La celebre cappella padovana custodisce un ricordo del Granducato di Lituania*. ITLIETUVIALIT. URL: <https://www.itlietuviai.it/la-celebre-cappella-padovana-custodisce-un-ricordo-del-granducato-di-lituania/>

записано в університетському матрикулі) спершу став членом «ультрамонтанського земляцтва» (одного з чотирьох студентських земляцтв, так званих націй, куди входили тосканці, римляни, ломбардці й ультрамонтани, тобто ті, хто прибував через Альпи, з-поза меж Італії). В 1481-1482 рр. Юрій Дрогобич став ректором Болонського університету, а отже, довічним громадянином Болоньї¹⁶. За словами Д. Наливайка, найпримітніша постать серед українців, які в першій половині 16 ст. навчалися в західноєвропейських університетах, – це Станіслав Оріховський¹⁷. В 1532 р. Оріховський навчається в Падуї, а десь на початку 1539 р. переїжджає до Болоньї. Крім падуанського та болонського університету, Роксолан у цей час відвідує і Венецію¹⁸. Разом з істориком Мартином Кромером 1540 р. прибув до Рима, де займався античністю, але насамперед вивчав релігійні та політичні ідеї свого часу. Виступом на диспуті про Арістотеля в палаці кардинала Фарнезе він привернув до себе увагу кардинала Джіроламо Гінуччі¹⁹. Свої твори Оріховський завжди підписував подвійним прізвищем, підкреслюючи тим самим свою національну приналежність: Orichovius Roxolanus або Orichovii Rutheni²⁰. В 1548 р. у Венеції було перевидано «Промову на погребінні Сигізмунда I» Оріховського, передмову для якої написав італійський вчений-гуманіст П. Рамузіо, в ній він звертав увагу читачів на гідну освіченість Русина (Rutheni). На цю промову С. Оріховський відгукнувся скільки не про себе, а про свою вітчизну – Русь. Він стисло описав її історію, що християнство вона прийняла від греків і через їхнє посередництво прилучилась до європейської культури й літератури²¹.

Інший видатний діяч українського культурного відродження 16 ст. друкар Іван Федоров Москвитин, на відміну від Оріховського²² у 1532 р. в списку осіб, що стали бакалаврами вільних мистецтв Краківського університету, відзначений Ioannes Theodorus Moscus (Іван Федор Москвитин)²³. Слово «москвитин» могло служити синонімом визначення «з Москви», але могло бути й прізвищем²⁴. На думку Пахльовської, як наукова діяльність у Болонському університеті Юрія Дрогобича чи творчість Оріховського, котра отримала широкий резонанс в Італії, свідчать про досить високий рівень культурних зв'язків між Італією та Україною в 15-16 ст. Цілком очевидно, що ці зв'язки не обмежувались рецепцією італійської культури з боку

¹⁶ Пахльовська О.Є. –Я. Українсько-італійські літературні зв'язки: монографія. Київ: Наукова думка, 1990. С. 48-49.

¹⁷ Наливайко Д.С. Очима Заходу: рецепція України в західній Європі XI-XVIII ст. Київ: Основи, 1998. С. 83.

¹⁸ Вирський Д. Станіслав Оріховський-Роксолан: життя і пам'ять. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 87.

¹⁹ Пахльовська О.Є.-Я. Українсько-італійські літературні зв'язки: монографія. Київ: Наукова думка, 1990. С. 42.

²⁰ Ibid. С. 43.

²¹ Історія України в особах. Литовсько-польська доба. О.М. Дзюба та ін. Київ: Україна, 1997. С. 99.

²² Мицько І. Іван Федоров: життя в еміграції. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2008. С. 3.

²³ Ibid. С. 10.

²⁴ Історія України в особах. Литовсько-польська доба. О.М. Дзюба та ін. Київ: Україна, 1997. С. 107.

України, оскільки діячі української науки та культури в цей період були безпосередньо причетні до розвитку науки й культури в самій Італії. Навчання українців у Італії – характерна форма італійсько-українських літературних зв'язків і в 17–18 ст. В Італії отримували освіту визначні українські вчені й діячі культури²⁵.

В італійських університетах студіювали нащадки найвельможніших осіб Речі Посполитої. Тільки на 16 ст. у списках «націй», що навчалися у Падуанському університеті, налічувалось близько 1 500 прізвищ студентів з Корони Польської та Великого князівства Литовського²⁶. Представники роду Омельковичів-Слуцьких мали освітню подорож до Італії. Діти князя Юрія II Слуцького відвідали Мілан²⁷, Падую²⁸, наприкінці 1580 р. Болонью, де син Семен перейшов у католицизм²⁹. В Римі перебував старший княжич Юрій Юрійович, після чого виїхав до Флоренції, де мав аудієнцію у самого Франческо Медічі, великого герцога Тоскани. У подарунок від руського князя герцог отримав карлика, одягненого по-татарськи³⁰. Починаючи з 1595 р. у Падуї кілька років навчався князь Юрій Вишневецький, а згодом у 1629 р. сюди записався його племінник Ярема разом з синами опікуна князя Костянтина Костянтиновича³¹. Незадовго вони перейшли до лав Болонського університету³². Ймовірно, у Римі між 1626 р. та 1629 р. навчався князь Ярема Вишневецький³³.

Щодо українців в італійській літературі кінця 16 ст. та 17 ст. вживали поняття «*pazione/natione, Ruthena/Rutena*»³⁴. Італійці прекрасно розуміли, що русини Уніати та Схизматики, являються одним народом. В листі 1638 р. нунцій повідомляє до Риму, що король хотів би впровадити загальну Унію для Русинів Уніатів і Схизматиків (*unione generale de Rutheni Uniti e Schismatici*), і навіть цей синод нунцій називає «національним» (*Sinodo nazionale*)³⁵. Примітно, що в апостольській документації уніати згадані також як католики (*Rutheni cattolici*). Надається детальний опис, що «Руська нація (*la natione Ruthena*) є дуже численною в провінціях підвладних Королівству Польському, де католиків (*Cattolici*) називають «Уніатами», а

²⁵ Пахльовська О.Є.-Я. Українсько-італійські літературні зв'язки: монографія. Київ: Наукова думка, 1990. С. 50.

²⁶ Князі Омельковичі-Слуцькі. А. Скеп'ян та ін.; наук. ред. Ігор Тесленко. Київ: Балтія-Друк, 2017. С. 266.

²⁷ Ibid. С. 255.

²⁸ Ibid. С. 266.

²⁹ Ibid. С. 185.

³⁰ Ibid. С. 273.

³¹ Князі Вишневецькі. І. Чаманська та ін.; під наук. ред. І. Тесленка; фот.: О. Іванов та ін. Київ: Балтія-Друк, 2016. С. 286.

³² Ibid. С. 212.

³³ Ibid. С. 292.

³⁴ Welykyj A.G. *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes* (1550–1850). Vol. 2: (1594–1608). Romae: OSBM, 1959. P. 98; Welykyj A.G. *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes* (1550–1850). Vol. 5: (1629–1638). Romae: OSBM, 1961. P. 254; Welykyj A.G. *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes* (1550–1850). Vol. 6: (1639–1648). Romae: OSBM, 1962. P. 102.

³⁵ Welykyj A.G. *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes* (1550–1850). Vol. 5... P. 270.

схизматиків (Scismatici) – «Дісунітами»; останні, крім схизми, сповідують усі ересі східних греків»³⁶.

Примітно для свого часу, що руська «нація» вживається паралельно з поняттям руська «шляхта», як два окремих терміни (*natione e nobiltà*)³⁷, нація й шляхта руська (*la natione e nobiltà Ruthena*)³⁸.

Не тільки Віміна, але й інші ще до Хмельниччини почали вживати поняття «козацька нація» (*Nazione Cosacca*)³⁹. Характерно, що козаків називають окремою нацією, але також стверджується, що вони приймають до себе інші нації, проте всі вони «обряду руського схизматичного» (*il rito Rutheno scismatico*)⁴⁰. В кінці 16 ст. неодноразово згадується, що козаки сформовані з інших⁴¹.

Слід зауважити, який зміст містив термін «нація» в Європі 16–18 ст. Це слово іноді вживалось поза етнічним, мовним чи географічним контекстом – лише для того, щоб означити певну спільність групових інтересів. Макіавеллі, наприклад, згадував «націю» гібеллінів, а Монтеस्क'є іронічно називав ченців «святенницькою нацією». Приблизно у 16 ст. відбулося перше кардинальне зрушення у вживанні терміна «нація». В Англії його почали застосовувати щодо населення цієї країни, воно стало синонімом слова «народ» (у латині слово «*populus*» – «народ», мало зовсім інше значення, аніж слово «*natio*»). «Ця семантична трансформація означала появу першої нації у світі, (нації) у тому розумінні цього слова, в якому воно вживається сьогодні, а також початок ери націоналізму». Проте сама ідея ідентифікації терміну не лише з певною територією, а й з державою та її населенням, справді свідчила про вирішальні зміни в семантиці слова. Згодом, у ході розкладу старого династичного порядку, формування «національних» держав у Європі, розвитку «національних» мов, які заступили латину, і «націоналізації» церков відбулися зміни й у понятті «нація». З універсальної мови всеєвропейських політичних, релігійних та культурних еліт – латини, слово «нація» перейшло в мови «національних» політичних і релігійних еліт. Протягом 17 ст. термін уже використовувався в деяких європейських країнах як відповідник поняття «народ» і пов'язувався з такими категоріями, як «громадянство», «державна», означаючи належність до певної територіально-політичної, а не суто етнічної чи мовної⁴². Проте як зауважив С. Плохій, у польсько-

³⁶ Welykyj A.G. *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes* (1550–1850). Vol. 6: (1639–1648). Romae: OSBM, 1962. P. 102.

³⁷ Ibid. P. 51, 106.

³⁸ Ibid. P. 126.

³⁹ Alberto Vimina. *Historia delle guerre ciuili di Polonia diuisa in cinque libri progressi dell'armi moscouite contro Polacchi. Relatione della Moscouia, e Suetia, e loro gouerni*. Venetia: Gio. Pietro Pinelli, 1671. P. 5; Welykyj A.G. *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes* (1550–1850). Vol. 3: (1609–1620). Romae: OSBM, 1959. P. 125.

⁴⁰ Welykyj A.G. *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes* (1550–1850). Vol. 5: (1629–1638). Romae: OSBM, 1961. P. 272.

⁴¹ Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. Київ: Laurus, 2012. С. 53.

⁴² Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. Київ: Либідь, 1999. С. 34–35.

литовській Речі Посполитій термін «нація» («народ») пов'язували передусім із уявленням про спільноту⁴³.

Козацька нація або ж народ в листах апостольських нунціїв паралельно згадується з іншими, як з сусідніми, такими як татари (Tartari)⁴⁴, московити (Moscoviti),⁴⁵ молдавани (Moldavi), волохи (Valacchi),⁴⁶ так і західноєвропейськими. В повідомленні 1615 р. є відомості про козаків в Німеччині у лавах багатонаціонального війська герцога Брауншвейгського (Duca di Bransvich) «Герцог у своєму таборі має досвідчених солдатів різних націй, тобто французів, іспанців, італійців, фламандців та козаків». (Duca avesse nel suo campo soldati esperti et di diverse nationi, cioè Francesi, Spagnoli, Italiani, Fiamenghi et Cossacchi)⁴⁷. Дмитро Наливайко зазначає, що слово «козаки» Бізаччіоні, як і інші автори того часу, вживає в двох значеннях: як народ України (nazione cosacca) і як її військо (esercito cosacco). Щодо українського народу в його тогочасних етнічних межах, то він називає його «руським народом» (popolo russo), а країну – Руссю (Russia). «Козаки»⁴⁸ італійський дослідник Доменіко Каккамо вважає, що Альберто Віміна визнавав у козацькому повстанні Хмельницького наявність політичного проекту, підкреслює, що повстанці «перетягують на свій бік увесь простий люд», хочуть «повернути нації давню свободу»⁴⁹.

Поза увагою у більшості творів італійців залишаються селяни, але про їхнє важке становище в ранньомодерну добу все ж таки написав Вітторіо Сірі, що «Селяни України (paesani dell'Ukraina) піддаються такому суворому поводженню, що, хоча ця надзвичайно родюча земля могла б зробити селян щасливими, вони, тим не менш, живуть у постійних злиднях. Вони змушені працювати три дні на тиждень своїми руками і кінями на користь пана, і, відповідно до кількості землі, яку обробляють, повинні сплачувати стільки-то мір зерна, багато птиці, дичини та іншого – до Великодня, П'ятидесятниці та Різдва Господнього; також повинні возити дрова, необхідні пану, окрім готівки, яку сплачують, та десятини з овець, свиней, меду, плодів, і кожні три роки – третього вола». Автор продовжує тему гніту селян і природної реакції на нього втечею на Запоріжжя «І з цього жорстокого рабства, в якому вони перебувають, виникають часті їхні повстання, у яких вони завзято

⁴³ Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії – Київ: Критика, 2015. С. 210.

⁴⁴ Welykyj A.G. *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes* (1550–1850). Vol. 4: (1621–1628). Romae: OSBM, 1960. P. 41.

⁴⁵ Welykyj A.G. *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes* (1550–1850). Vol. 10: (1659–1663). Romae: OSBM, 1965. P. 112; Welykyj A.G. *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes* (1550–1850). Vol. 12: (1670–1674). Romae: OSBM, 1968. P. 148, 261.

⁴⁶ Welykyj A.G. *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes* (1550–1850). Vol. 12... P. 254.

⁴⁷ Welykyj A.G. *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes* (1550–1850) Vol. 3: (1609–1620). Romae: OSBM, 1959. P. 125.

⁴⁸ Наливайко Д.С. Очима Заходу: рецепція України в західній Європі XI–XVIII ст. Київ: Основи, 1998. С. 296.

⁴⁹ Domenico Caccamo Alberto vimina in ucraina e nelle “parti settentrionali” diplomazia e cultura nel seicento veneto. *Europa orientalis* 5 (1986). URL: <http://www.europaorientalis.it/uploads/files/1986/1986.14.pdf>

сперечаються і захищають власну свободу (*libertà*). Найвідважніші з них тікають на Запорозжя (*Zaporogovis*) – притулок козаків на Борисфені; і, сформувавши свою ватагу, вирушають у Чорне де їх уже вважають запорозькими козаками (*Cosacchi Saporoski*), з якими вони поповнюють ряди»⁵⁰.

Висновки. Аналіз італійських джерел 16–17 ст. свідчить про чітку ідентифікацію українців як окремої етноконфесійної спільноти під назвами «*Rutheni*», «*Rusini*», «*Russiani*», «*Natione Ruthena*» тощо. Італійські автори визнавали існування «руської нації» як політичного, релігійного та культурного суб'єкта, відмінного як від московитів (росіян), так й інших народів як поляків чи литовців. Українська шляхта та князі були представлені в освіті, політичному житті та релігійних процесах Італії, що свідчить також про активну участь в італійському інтелектуальному просторі. Дослідження листів до Риму апостольських нунції показало, що русини як нація, усвідомлюються ними вище за віросповідання. Як уніатів, так і православних схизматиків, папські нунції називали однаково русинами, однією нацією. З виходом на політичну арену українського козацтва воно також стало відомим в джерелах як «*Nazione*» паралельно з іншими, але не з «руською нацією». Навпаки, підкреслюється, що козаки «віри руської» та саме з ними пов'язується назва «Україна». Поняття «нація» у тогочасному розумінні здебільшого включало соціально-політичний зміст, а не етнічний, хоча останній явно був присутній. Джерела 16–17 ст. підкреслюють історичну суб'єктність українців в уявленні ранньомодерної Італії, як старовинну етноконфесійну руську, так і нову політико-соціальну козацьку ідентичність.

REFERENCES

- Baytsar, A.L. (2022). *Ukrayina ta ukrayintsiv na yevropeyskykh etnografichnykh kartakh: Monografiya*. [Ukraine and Ukrainians on European Ethnographic Maps: A Monograph.] Lviv: ZUKTs [in Ukrainian].
- Nakonechnyi, Y. (2004). *Ukradene imia: Chomu rusyny staly ukraintsiamy*. [The Stolen Name: Why Ruthenians Became Ukrainians.] Lviv: LA "PIRAMIDA" [in Ukrainian].
- Nalyvaiko, D.S. (1998). *Ochyma Zakhodu: retseptsiiia Ukrainy v zakhidnii Yevropi XI-XVIII st.* [Through the Eyes of the West: The Reception of Ukraine in Western Europe from the 11th to the 18th Century.] Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Kraliuk, P.M. (2017). *Bohdan Khmelnytskyi: lehenda i liudyna*. [Bohdan Khmelnytskyi: Legend and Man.] Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
- Pakhliovska, O. (1990). *Ukrainsko-italiiski literaturni zviiazky: monografiia*. [Ukrainian-Italian Literary Relations: A Monograph.] Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Vyrskiy, D. (2013). *Stanislav Orikhovskiy-Roksolan: zhyttia i pamiat*. [Stanislav Orikhovskiy-Roksolan: Life and Memory.] Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Dziuba, O.M. et al. (1997). *Istoriia Ukrainy v osobakh. Lytovsko-polska doba*. [History of Ukraine in Personalities. The Lithuanian-Polish Era.] Kyiv: Ukraina [in Ukrainian].

---

⁵⁰ Vittorio Siri. *Il Mercurio overo historia de Correnti tempi* (1635-1655). Tomo 12. Parigi: Sebastiano Mabre-Cramoisy, 1672. P. 984-985.

- Mytsko, I. (2008). Ivan Fedorov: zhyttia v emihratsii. [Ivan Fedorov: Life in Emigration.] Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu „Ostrozka akademiia” [in Ukrainian].
- Skepiian, A. et al. (2017). Kniazi Olelkovychi-Slutski; nauk. red. Ihor Teslenko. [The Olelkovich-Slutsk Princes; scientific editor Ihor Teslenko.] Kyiv: Baltiia-Druk [in Ukrainian].
- Chamanska, I. et al. (2016). Kniazi Vyshnevetski; pid nauk. red. I. Teslenka; fot.: O. Ivanov ta in. [The Vyshnevetsky Princes; scientific editor I. Teslenko; photos: O. Ivanov et al.] Kyiv: Baltiia-Druk [in Ukrainian].
- Yakovenko, N. (2012). Dzerkala identychnosti. Doslidzhennia z istorii uiaavlennia ta idei v Ukraini XVI – pochatku XVIII stolittia. [Mirrors of Identity: Studies on the History of Perceptions and Ideas in Ukraine from the 16th to the Early 18th Century.] Kyiv: Laurus [in Ukrainian].
- Kasianov, H.V. (1999). Teorii natsii ta natsionalizmu. [Theories of Nation and Nationalism.] Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Plokhii, S. (2015). Pokhodzhennia slovianskykh natsii. Domoderni identychnosti v Ukraini, Rosii ta Bilorusii. [The Origins of Slavic Nations: Premodern Identities in Ukraine, Russia, and Belarus]. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Cesare, Vecellio (1598). Habiti antichi et moderni di tutto il mondo di nuovo accresciuti di molte figure. Vestitus antiquorum recentiorumque totius orbis per Pulstatium Gratilianum latine declarati. Venetia: Sessa. Retrieved from <https://play.google.com/books/readerid=3OhVAAAacAAJ&pg=GBS.PP6&hl=uk> [in Italian].
- Alberto, Vimina (1671). Historia delle guerre civili di Polonia diuisa in cinque libri progressi dell'armi moscouite contro Polacchi. Relatione della Moscouia, e Suetia, e loro gouerni. Venetia: Gio. Pietro Pinelli. Retrieved from <https://play.google.com/books/readerid=n3pVjoBuAGsC&pg=GBS.PP1&hl=uk> [in Italian].
- Vittorio, Siri (1672). Il Mercurio overo historia de Correnti tempi (1635-1655) Tomo 12. Parigi: Sebastiano Mabre-Cramoisy. Retrieved from <https://play.google.com/books/readerid=uMAOJu25bQC&pg=GBS.PP1&hl=uk> [in Italian].
- Giovanni, Botero (1618). Delle Relationi Universali di Giovanni Botero: parte terza: nella quale si tratta de popoli d'ogni credenza, cattolici, giudei, gentili [et] scismatici. Venetia: Alessandro Vecchi. Retrieved from <https://play.google.com/books/readerid=TIbs3DIWixkC&pg=GBS.PA1&hl=uk> [in Italian].
- Welykyj, A.G. (1959). Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes (1550-1850), Vol. 1: (1550-1593). Romae: OSBM. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/23881/file.pdf> [in Latin, in Italian].
- Welykyj, A.G. (1959). Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes (1550-1850) Vol. 2: (1594-1608). Romae: OSBM. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/23882/file.pdf> [in Latin].
- Welykyj, A.G. (1959). Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes (1550-1850) Vol. 3: (1609-1620). Romae: OSBM. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/23883/file.pdf> [in Latin].
- Welykyj, A.G. (1960). Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes (1550-1850) Vol. 4: (1621-1628). Romae: OSBM. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/23884/file.pdf> [in Latin].
- Welykyj, A.G. (1961). Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes (1550-1850) Vol. 5: (1629-1638). Romae: OSBM. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/23885/file.pdf> [in Latin].

- Welykyj, A.G. (1962). *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes* (1550–1850) Vol. 6: (1639–1648). Romae: OSBM. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/23886/file.pdf> [in Latin].
- Welykyj, A.G. (1965). *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes* (1550–1850) Vol. 10: (1659–1663). Romae: OSBM. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/23890/file.pdf> [in Latin].
- Welykyj, A.G. (1968). *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes* (1550–1850) Vol. 12: (1670–1674). Romae: OSBM. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/23892/file.pdf> [in Latin].
- Caccamo, Domenico (1986). Alberto Vimina in Ucraina e nelle parti settentrionali. Diplomazia e cultura nel Seicento veneto, *Europa Orientalis*, 5, 233–283 pp. [in Italian].
- Domenico, Caccamo (1986). Alberto vimina in ucraina e nelle “parti settentrionali” diplomazia e cultura nel seicento veneto. *Europa orientalis*. 5 Retrieved from <http://www.europaorientalis.it/uploads/files/1986/1986.14.pdf> [in Italian].
- Vocabolario on line. Retrieved from <https://www.treccani.it/vocabolario/russo/> [in Italian].
- Gudelytė, Toma La celebre cappella padovana custodisce un ricordo del Granducato di Lituania. *ITLIETUVIALIT*. Retrieved from <https://www.itlietuviai.it/la-celebre-cappella-padovana-custodisce-un-ricordo-del-granducato-di-lituania/> [in Italian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-02/101-111>

УДК (UDC) 355.097-058.852 : 355.311.1 (470) «18»

MILITARY CANTONISTS OF THE RUSSIAN ARMY IN THE FIRST QUARTER OF THE 19TH CENTURY

Kostiantyn Yachmenikhin*

Abstract

The purpose of the article is an attempt to analyze the process of creating the institute of military cantonists of the Russian army, to trace the process of forming the legislative base and to establish their quantitative composition at the end of the first quarter of the 19th century.

The **main sources** of the work were materials from the funds of the Russian State Military Historical Archive and a number of printed documents.

The methodological basis of the study is the principles of scientific logic, objectivity, criticism and verification of sources. Among the basic methods of revealing the problem, one should mention the problem-chronological approach, historical-genetic and deductive methods, the method of analytical and comparative-historical typology.

Scientific novelty of the work: for the first time in historiography, an attempt has been made to comprehensively analyze the reasons for the creation of the institute of cantonists of the Russian army, to highlight their legal status and calculate their number.

Based on the analysis of the problem, the following **conclusions** can be drawn: various segments of the population of the empire were included in the category of military cantonists. Over time, they received a clear legislative basis. The establishment of this institution not only affected the size of the army reserve, the government had already begun to consider soldiers' children as one of the sources of replenishing the army with educated soldiers, called upon to finally eliminate conscription.

Keywords: soldiers' children, military cantonists, military orphans' units, military settlements, legislation

---

* Doctor of historical sciences, professor, department chair of the department of world history and international relations, T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Collegium», Chernihiv, Ukraine.

E-mail: kostas48@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4587-4222>

ВІЙСЬКОВІ КАНТОНІСТИ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ 19 СТ.

Костянтин Ячменіхін*

Анотація

Метою статті є спроба проаналізувати процес створення інституту військових кантоністів російської армії, прослідкувати процес формування законодавчої бази та встановити їх кількісний склад в кінці першої чверті 19 ст.

Основними опрацьованими **джерелами** роботи служили матеріали фондів Російського державного військово-історичного архіву та низки друкованих документів.

Методологічною базою дослідження є принципи наукової логіки, об'єктивності, критики та верифікації джерел. Серед базових методів розкриття проблеми треба назвати проблемно-хронологічний підхід, історико-генетичний та дедуктивний методи, метод аналітичної та порівняльно-історичної типології.

Наукова новизна роботи: вперше в історіографії зроблена спроба комплексного аналізу причин створення інституту кантоністів російської армії, виділити їх правовий статус і підрахувати їх чисельність.

На основі аналізу проблеми можна зробити такі **висновки**: в категорію військових кантоністів було включено різні верстви населення імперії. З часом, вони отримали чітку законодавчу базу. Утворення цього інституту не тільки вплинуло на чисельність резерву армії, уряд вже почав розглядати солдатських дітей як одне з джерел поповнення армії освіченими солдатами, покликаними, нарешті, ліквідувати рекрутські набори.

Ключові слова: солдатські діти, військові кантоністи, військово-сирітські відділення, воєнні поселення, законодавство

Цитування: Ячменіхін, К. (2025). Військові кантоністи російської армії в першій чверті 19 ст. *Консенсус*, 2, 101–111. <https://doi.org/10.3110/consensus/2025-02/101-111>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/172>

Постановка проблеми. Історія інституту кантоністів російської армії першої половини 19 ст. і на сьогодні слабо проаналізована у вітчизняній та зарубіжній історіографії, роботи тільки фрагментарно торкаються цієї проблеми (роботи О.О. Колеватова, В.Л. Цубенко, К.М. Ячменіхіна¹). Оскільки ця категорія населення відігравала важливу роль у комплектуванні армії, треба звернути серйозну увагу на її соціальний статус, правове положення та чисельність. На його функціонування впливали не тільки внутрішні процеси, що відбувалися як в самому стані військових кантоністів так і в російському суспільстві, а також і зовнішні, насамперед, війни.

* доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Чернігів, Україна. E-mail: kostas48@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4587-4222>

¹ Ячменіхін К.М. Інститут військових кантоністів російської армії 19 ст. в історичних дослідженнях. *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 170–175.

До епохи наполеонівських війн інституту військових кантоністів уряд приділяв незначну увагу. Однак, з початку 19 ст. вона різко зросла. Причиною тому послуговував той факт, що на початок 19 ст. рекрутська система комплектування армії в Росії вже не могла задовольнити всі потреби армії в солдатах. Однак, у зв'язку з існуючою кріпосницькою системою, уряд не міг відмінити рекрутські набори і постійно шукав засоби латання дірок в цій системі. В даному випадку дії влади були спрямовані якщо і не до повного усунення то хоча б до зменшення некомплектності рядового унтер-офіцерського та технічного складу.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в перше в історіографії зроблена спроба комплексного аналізу причин створення інституту кантоністів, визначити їх правовий та соціокультурний статус.

Виклад основного матеріалу. Визнавши солдатських дітей одним з джерел наповнення армії підготовленими солдатами та унтер-офіцерами, уряд з 1804 по 1816 рр. видав низку указів як направлених на пояснення контролю за приналежністю до стану солдатських дітей так і на збільшення їх чисельності. Спочатку була змінена назва категорії дітей, що навчалися в школах військового відомства. З 1805 р. солдатських дітей, що проходили навчання, стали офіційно називати кантоністами². Введення цієї назви продемонструвало бажання уряду підкреслити, що вона на манер Пруссії є одним з джерел поповнення армії.

У додаток до існуючих раніше положень, у 1804 р. для військово-сирітських відділень (так з 1798 р. стали іменуватися гарнізонні школи) були видані правила про зарахування до них солдатських дітей³. Приймали до них дітей солдат з гвардійських, полкових, кавалерійських, піхотних полків і артилерійських батальйонів без розбору в ісповіданні, не молодше семи років, особливо сиріт.

В той же час існувала значна кількість солдатських дітей не приписаних до військово-сирітських відділень. За розпорядженням Сенату запису до відділень підлягали всі без винятку діти «у службі батьків їх народжені», і в 1805 р. в експедицію до військово-сирітських відділень були доставлені списки незаписаних до відділень солдатських дітей, що жили в різних губерніях⁴. За документами чисельність таких дітей виявилася 11 047 чоловік, при чому з 18 губерній списки не були доставлені. В подальшому було розіслано декілька циркулярів з наказом, щоб «усі без винятку солдатські діти 12-літнього віку, які будуть знайдені, мають надсилатися до найближчих відділень, не залишаючись біля батьків чи родичів»⁵. (Переклад автора).

³ Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). Ф. 1. Канцелярія військового міністерства. Оп. 1. Спр. 948. Арк. 91.

⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое (ПСЗ). СПб., 1830. Т. 28. № 21125.

⁵ Там само № 21820.

⁶ РДВІА. Ф. 36. Канцелярія чергового генерала Головного Штабу його імператорської величності. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 16.

До 1808 р. також було з'ясовано, що положення 1798 р. щодо права родичів брати малолітніх солдатських дітей до себе на виховання до 18 – річного віку було непрактичним. В іменному указі Військової колегії з цього питання зазначалося, що родичі, приймаючи малолітніх солдатських дітей під свою опіку, часто залишають їх без виховання. Враховуючи той факт, що головною метою створення військово-сирітських відділень є підготовка освічених солдат та унтер-офіцерів, Олександр І повелів: «Віднині і завжди всіх, хто вступили вже у відділення вихованців дітей солдат, які були народжені під час перебування на службі їхніх батьків, не віддавати на виховання ні батькам ні родичам»⁶. (Переклад автора). Однак, якщо родичі чи родина бажали залишити їх у себе, за умови навчати тому, що проходять у військово-сирітських відділеннях, їм дозволялось залишити своїх вихованців тільки до 12 років з подальшим вступом до бажаного відділення. За цих умов ані провізії, ні казенне утримання на них не надавалось.

Пізніше, в червні 1814 р. були розроблені спеціальні «Правила відпустки вихованців родичам до вказаного віку»⁷. Згідно цих «Правил», начальники військово-сирітських відділень, до яких були приписані діти, мали вимагати в їхніх родичів відомості про місце проживання з точним вказанням губернії, міста або повіту та села. В зв'язку з цим, начальники зобов'язані були указувати в білетах (паспортах), що видавалися вихованцям, що вони мали проживати в такому-то місті, і без відповідної позначки в білеті з земської чи міської поліції нікуди з вказаного в паспорті місця проживання відлучатися не можуть. Після видачі білета, начальники відділень мали сповістити міське чи земське начальство куди відпускали вихованця. Якщо ж родичі бажали поміняти місце проживання, то вони повинні були звернутися до командира військово-сирітського відділення де відбувалось оформлення нового білета з вказівкою нового місця перебування.

Крім пошуків внутрішніх джерел збільшення чисельності солдатських дітей, уряд звернувся і до зовнішніх, до яких відносились інші категорії населення. До кантоністів, наприклад, були зараховані діти однодворців та козаків, які за указом від 1 вересня 1805 р. служили вже не 15, а 25 років, пахотних солдат, поселених в Оренбурзькій, Казанській та Симбірській губерніях, а також бездомні. У стан солдатських дітей попадали також сини солдат, що народилися не тільки під час служби їх батьків (як це було раніше), але і після відставки останніх, а також діти чоловічої статі народжені як солдатськими вдовами, так і позашлюбними дітьми солдатських дочок.

Оскільки діти, що належали військовому відомству, за походженням своїх батьків поділялися на багато категорій, кожна з яких мала свої особисті правила та обов'язки, згідно з численними попередніми указами, тому часто виникала велика плутанина під час направлення дітей до відділень. Базуючись на цьому, Сенат для отримання точних відомостей про солдатських дітей 1815 р. наказав зробити в усіх

⁶ ПСЗ. Т. 30. № 23237; РДВІА. Ф. 395. Исторический департамент. Оп. 172. Спр. 175. Арк. 5-7.

⁷ Там само. Спр. 289. Арк. 6-8.

губерніях «суворіший розбір» усім солдатським дітям взагалі: дорослих треба було відправляти прямо на службу, а малолітніх – у військово-сирітські відділення⁸. Однак, такий припис без владнання виданих раніше законів не міг сприяти очікуваному від цього «розбору» успіху.

Сильна плутанина в законодавстві призвела до неправильного розподілу людей. Під загальною назвою «солдатські діти» були вислані у військово-сирітські відділення також і діти, які не належали до військового відомства. Все це викликало великий потік прохань та скарг від різноманітних цивільних установ з вимогами повернути висланих дітей. У військово-історичному архіві відкладалась велика кількість подібних скарг. Всі ці обставини спонукали Сенат в березні 1816 р. розіслати спеціальний циркуляр, в якому вимагалось припинити відправку солдатських дітей до учбових закладів і на службу до моменту прийняття відповідних постійних правил⁹.

Видання численних указів та постанов у попередні десятиліття, що часто суперечили один одному і викликали всілякі різночитання з попередніми законами, примусило уряд вже навесні 1816 р. приступити до впорядкування законодавства щодо солдатських дітей. Значну роль в такій оперативній діяльності, на наш погляд, відіграли з одного боку міністерська реформа, а з іншого – прагнення чітко визначити законодавчу базу стану кантоністів до моменту створення округів військових поселень. Головною метою розпочатої роботи було чітко визначити ці категорії населення, що належали стану солдатських дітей. Вже в квітні 1816 р. з категорії кантоністів були виключені діти однодворців та малоросійських козаків, оскільки за Височайшим указом від 13 березня 1816 р. вони мали служити знову тільки 15 років, а потім «полагалися» в подушний оклад¹⁰. Суворо застерігалось, що їх діти ні в якому разі не можуть відриватися від своїх родин. Тих хто перебував у військово-сирітських відділеннях належало негайно відправляти до родичів. В травні того ж року з обліку військово-сирітських відділень були виключені ті вихованці, котрі з давнього часу були відпущені до родичів, вчасно не з'явилися до відділень і в місцях їх проживання не були знайдені, в той же час як за списками числилися за відділеннями¹¹.

До серпня 1816 р. було розроблено положення, в якому чітко прописувалось, які саме категорії населення належать до стану солдатських дітей, а отже їх діти чоловічої статі мають бути відправлені до військово-сирітських відділень¹². По-перше, передбачалось солдат пахотних, поселених та пушкарських з їх дітьми перевести до подушного окладу після чого іменувати їх казенними селянами «щоб

⁸ Там само. Ф. 395. Оп. 172. Спр. 115. Арк. 14.

⁹ ПСЗ. Т. 33. № 26376.

¹⁰ Собрание законов и постановлений до части военного управления относящиеся. СПб., 1816. Кн. 1. Ч. 2. С. 139–144.

¹¹ ПСЗ. Т. 33. № 26517.

¹² Собрание законов и постановлений до части военного управления относящиеся. СПб., 1816. Кн. 1. Ч. 3. С. 70–77.

ніякого військового звання вони вже не мали». (Переклад автора). Відтоді вони мали давати рекрутів за чергою на рівні з казенними селянами. По-друге, було чітко вказано, які саме діти належать прийому до відділень: народжені від солдат, що служили, інвалідних солдат, відставних солдат, що поступили на службу з поміщицьких селян, які не мали землі, а також матері яких, при постанові їхніх чоловіків на військову службу були вагітними і після цього народили сина. Було передбачено всі ці категорії солдатських дітей в ревізію не записувати, а також у статську службу або в другі звання без особливого «високого» положення ні в якому разі не призначати. За ними мала спостерігати цивільна влада, якій також приписувалося збирати відомості і складати відповідні списки з означенням прибутків та зменшення останніх, що відправлялися командирами внутрішньої варти. По-третє, чітко роз'яснювалося, яких категорій населення діти чоловічої статі не можуть бути відправлені до військово-сирітських відділень: поштових службовців, інвалідів, що були під надзором медичного департаменту, конюші служителі, що носили ліврею і були у відомстві управління шляхів сполучення, а також служителів гірського департаменту. Ці діти, які за даним Положенням не потрапляли до військово-сирітських відділень, однак в цей час знаходилися в них або були записані за військовим відомством, мали бути негайно виключені з відділень та із військового відомства і повернуті до цивільного стану.

Таким чином, вперше за століття існування інституту солдатських дітей було чітко визначено ті категорії населення, чий діти чоловічої статі належали військовому відомству. Прийняття цього закону мало не тільки чітко визначити законодавчу базу цього стану, але і покласти кінець численним непорозумінням, що траплялися у зв'язку із недосконалим законодавством.

Крім цього, в тому ж 1816 р. було відкрито доступ до військово-сирітських відділень і дітям, що не належали військовому відомству¹³. В законі йшлося і про те, що діти, які вступали у відділення мали походити з людей «вільного стану», і що родичі їх, які дали згоду на вступ до військового відомства, не мали права в майбутньому просити про вороття своїх синів. Підлітки, що вступили до відділень, ставали власністю військового відомства, яке з цього часу повністю розпоряджалося їх долею. Таким чином, самодержавство продовжило політику збільшення численності кантоністів за рахунок зовнішніх джерел, феодално-залежний стан відтепер почав розширятися за рахунок «людей вільного стану».

Початок нового етапу в історії розвитку інституту військових кантоністів був пов'язаний із проведенням в імперії специфічної реформи армії – введення військових поселень. Однією з складових частин системи були діти військових поселенців, що були виділені в окрему категорію під назвою «кантоніст». Важливість цієї категорії в структурі військових поселень була визначена ще в перших законодавчих актах, що регулювали їх влаштування та функціонування. Їй належало

¹³ РДВІА. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 174. Арк. 3.

вирішити одну з головних задач цієї реформи – реалізувати на практиці принцип самокомплектування поселених підрозділів. Таким чином, починаючи з 1817 р. почали паралельно існувати два види кантоністів: перші, що були дітьми військових поселенців і мали комплектувати діючі частини військових поселень, другі, чий батьки служили в армії були приписані до військово-сирітських відділень і комплектували собою насамперед учбові підрозділи, а також діючі частини армії. Ці дві категорії мали відмінність не тільки у правовому положенні, а і різну підлеглість аж до 1824 р.

Перші законодавчі акти, на основі яких визначалося правове становище, виховання та побут кантоністів військових поселень були остаточно розроблені до весни 1817 р.¹⁴ При цьому необхідно відмітити такий парадоксальний факт, що «Учреждения» як для поселень піхоти так і для поселень кавалерії так і не були конфірмовані, хоча саме на їх базі будувалась вся адміністративно-господарча структура округів поселень.

Згідно цих «Учреждений», сини військових поселенців і корінних жителів цих округів називалися кантоністами, були власністю держави і утримувалися за її кошт. Вони розподілялися на три вікові категорії: малу середню та велику. Крім того, кантоністи великого віку поділялися на дві категорії: здатних до стройової служби і непридатних до неї за станом здоров'я. Діти до семи років вважалися кантоністами малого віку, до середнього відносили кантоністів у віці від 7 до 12 років, до великого від 12 до 18 років. Фіксувалася також і приблизна чисельність дітей чоловічої статі для округу поселеного полку – 800 чоловік (320 – молодший вік, 280 – середній і 200 – великий)¹⁵.

Кантоністи молодшого та середнього віку залишалися біля родичів військових поселенців-хазяїв або віддавалися на виховання тим же поселенцям-хазяям. Вони отримували продовольчий пайок: кантоністи молодшого віку – 1 четверик муки (26 кг) та $\frac{3}{4}$ гарнця крупи (2,3 кг) на місяць. Кантоністи середнього віку отримували повну солдатську «дачу» – дві четверика муки (52 кг) і 1,5 гарнця крупи (5 кг). На утримання сиріт крім того виділялось по одному рублю на місяць. На кантоністів середнього віку видавалось також обмундирування, що було значною допомогою для сімейного бюджету поселенців-хазяїв.

Починаючи з семи років кантоністи мали відвідувати школи, що були в кожній поселеній роті або ескадроні, розташовані при штабі. У вільний від навчання час вони допомагали батькам у домашньому господарстві «допомагаючи їм по мірі своїх сил і могли отримувати відповідні знання щодо землеробства»¹⁶. (Переклад автора).

Переведення кантоністів з однієї вікової категорії до іншої відбувалося по досягненню ними відповідного віку один раз на рік 1 жовтня. Кантоністи молодшого

¹⁴ Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии. Ч. 1-3. СПб., 1817; Учреждение о военном поселении пехоты. Ч. 1-3. СПб., 1817-1822.

¹⁵ Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии. Ч. 2. СПб., 1817. С. 27.

¹⁶ Там само. С. 34.

віку зачислялися до кантоністів середнього віку, і з цього моменту вони починали відвідувати школу та отримувати обмундирування. Догляд за повсякденним життям кантоністів молодшого і середнього віку був одним з обов'язків командира поселеної роти або батальйона, а для безпосереднього нагляду за дітьми призначалися чергові унтер-офіцери.

Кантоністи великого віку, що були придатні до стройової служби, переводилися на казармене положення, як тільки вони зараховувались до цієї вікової групи. Вони формували учбові батальйони та ескадрони свого полку, крім віщового забезпечення та провізії вони отримували жалування на рівні з рядовими батальйонів внутрішньої служби – 7 руб. 50 коп. на рік¹⁷.

На комплектування поселеного полку кантоністи поступали по досягненню ними вісімнадцятирічного віку, за умови придатності до стройової служби. Кантоністи великого віку не здатні до неї, навчалися різноманітним ремеслам. Вони теж отримували формений одяг та провіант, жалування їм не видавалось. Найбільш здібних з них віддавали у навчання майстрам, де учень міг отримувати відповідну плату за свою працю за договором із майстром-хазяїном. Завершивши навчання, ці кантоністи отримували звання майстра поселених військ і зараховувались у діючі батальйони та ескадрони на відповідні вакансії. Казна в свою чергу видавала їм на «придбання інструментів» одномоментну суму, що дорівнювала жалуванню кантоніста учбового підрозділу за весь час скільки він навчався ремеслу.

З часом, в законодавство про кантоністів військових поселень були внесені деякі зміни. Згідно конфірмованої 5 червня 1824 р. доповіді Головного над військовими поселеннями начальника (О.А. Аракчєєва), були змінені вікові межі груп кантоністів: молодший до 10, середній з 10 до 14 і старший з 14 до 18 років¹⁸. Обмундирування кантоністам тепер відпускалось з 10 років, а біля родичів вони залишалися до 14 років. В такий спосіб поселене господарство отримувало додаткові робочі руки, а казна скорочення витрат.

Не обійшли реформи стороною і кантоністів, що навчалися у військово-сирітських відділеннях. До літа 1817 р. за безпосередньою участю О.А. Аракчєєва був розроблений «Проект положення о военных кантонистах»¹⁹. В роботі над «Проектом» також брали активну участь граф Є.К. Сіверс та черговий генерал Головного штабу його імператорської величності генерал-ад'ютант О.А. Закревський, суттєві доповнення та зауваження яких знайшли своє втілення в остаточній редакції закону, який був готовий до кінця 1817 р., а імператором був затверджений тільки 1823 р. Згідно даного «Проекту» до кантоністів зачислялись всі діти чоловічої статі різних категорій населення, про яких до цього моменту існували відповідні положення. Уряд, зі свого боку, брав на себе обов'язок утримувати їх від народження. Як і кантоністи військових поселень вони поділялися на три вікові

¹⁷ Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии. Ч. 2. С. 41.

¹⁸ РДВІА Ф. 405. (Департамент військових поселень). Оп. 1. Спр. 88. С. 475.

¹⁹ Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 348. Арк. 2-4.

категорії: молодші – до семи років, середні – з 7 до 12 років і великі – з 12 до 18 років. До 12 років діти мали залишатися при родичах, при чому на кантоністів з 2 до 6 років провіант видавався половинним, а з 6 до 12 років повним пайком. На кантоністів, що мали одного родича або сиріт, що виховувалися родичами, видавалося грошове утримання в залежності від губернії від 1 до 3 руб. на місяць на дітей з 2 до 6 років і 3 руб. на місяць на дітей з 6 до 12 років. Передбачалося, що на дитину до 7 років видавалися одна форменна куртка та брюки терміном на 2,5 роки. З восьмирічного віку батьки повинні були віддавати дітей для навчання у народні училища, де вони мали вивчати ті ж предмети, що і у військово-сирітських відділеннях. По досягненню 12-річного віку кантоністів направляли у найближчі відділення, які як правило функціонували у всіх губернських містах.

Крім того 1817 р. було затверджено «Положення про утримання в 30 шпиталях та лазаретах хворих солдатських дітей»²⁰. Згідно цього «Положення», на утримання та лікування хворих кантоністів виділялось 50 коп. на добу від Комісаріатського департаменту. Вони могли лікуватися як в шпиталях і лазаретах так і у цивільних лікарнях.

Були внесені деякі доповнення в закон, що дозволяв доступ до військово-сирітських відділень дітям, що не належали військовому відомству²¹, причому суворо вказувалось, що дітей «вільного стану» належить приймати не молодше 7 років. Тих з них, хто за муніципальним свідоцтвом були калічними чи тілесно слабкими та негодними до військової служби, зараховувати у відділення було категорично заборонено. Якщо хтось з прийнятих у відділення дітей з часом, у зв'язку з хворобою, стане негодним до військової служби, його мали негайно повернути родичам з виключенням зі списків військового відомства. Прийняттям цих доповнень держава застрахувала себе від зайвих витрат на утримання вихованців, які не зможуть в подальшому служити в армії.

Таким чином, на початку 1820-х рр. інститут військових кантоністів існував як в армії так і у військових поселеннях. Маючи різне підпорядкування, вони служили одній меті. Виходячи з цього, уряд пішов на зосередження функцій управління даної категорії населення в одних руках. Указом 11 січня 1824 р. управління інститутом військових кантоністів було зосереджено в руках Головного начальника військових поселень²². У супроводжувальному листі на ім'я О.А. Аракчєєва імператор писав: «Міру цю я вважаю найбільш відповідною меті та призначенню військових поселень, що повинні скласти у всіх сенсах підстави створення військ»²³. (Переклад автора).

Взявши під своє керівництво кантоністів військово-сирітських відділень, О.А. Аракчєєв протягом першої половини 1824 р. прийняв декілька законів, що мали покращити загальне становище у відділеннях та скоротити витрати казни на

²⁰ Там само. Спр. 1072. Арк. 2.

²¹ ПСЗ. Т. 37. № 28788.

²² РДВІА. Ф. 405. Оп. 1. Спр. 226. Арк. 158.

²³ Там само. Арк. 159.

утримання солдатських дітей. Першим кроком була заборона прийому дітей родового та військового дворянства²⁴. Дітей спадкоємного дворянства, згідно їх віку, належало зараховувати або в кадетські корпуси, або в Дворянський полк; обер-офіцерських дітей дозволялось взяти назад або ж назавжди залишити у відділеннях воєнних кантоністів. З батьків, що виявили бажання взяти синів назад, утримувалось по 143 руб. 56 коп. за витрачені на них у відділеннях державні кошти за кожен рік перебування у відділенні. Протягом всього кількох місяців з військово-учбових закладів для кантоністів було виключено біля 2 тис. чоловік. В подальшому було заборонено направляти у військово-сирітські відділення солдатських дітей молодше 10 років. Діти, яким не виповнилося стільки років, мали повернутися до батьків²⁵. Наслідком цього стало не тільки скорочення витрат казни, але й значне зменшення кількості хворих дітей у відділеннях. І нарешті, О.А. Аракчеев ввів нове розділення кантоністів за віковими категоріями: відтепер молодший вік включав дітей до 10 років, середній – від 10 до 15 років, старший – від 15 до 18 років²⁶.

Протягом першої чверті 20 ст. значно збільшилася чисельність категорій людей, що були в центрі нашої уваги, як внаслідок ціленаправленої політики уряду так і під впливом внутрішніх процесів. Більшість дослідників вважають, що на рубежі 18–19 ст. кількість солдатських дітей не перевищувала 17 тис. чоловік, що співпадає з нашими даними отриманими з відповідних джерел²⁷. До кінця першої чверті 19 ст. чисельність кантоністів різко зростає, що викликало різночитання в оцінках дослідників. За даними Л.Г. Бескровного, в 1825 р. кількість кантоністів російської армії складала 63 118 чоловік (без урахування кантоністів військових поселень). В.В. Щепетильников називає цифру 60 695 чоловік, а з урахуванням тих, хто перебував у військових поселеннях – 154 062 чоловіка²⁸. За нашими даними, до 1825 р. у військово-сирітських відділеннях було 141 110 чоловік, а з урахуванням кантоністів військових поселень їх налічувалось 234 461²⁹. Така різниця в кількісних даних виникає, на наш погляд, внаслідок того, що історики не враховують у своїх роботах всіх кантоністів. Так, наприклад, Л.Г. Бескровний і В.В. Щепетильников, говорячи про вихованців військово-сирітських відділень, зараховують до них тільки дітей, що перебували в самих відділеннях та у своїх родичів, тоді як ті, хто перебував при батьках, що служили в армії, випадають з поля зору, а таких нараховувалося до 80 тис. чоловік.

Підсумовуючий процес створення кантоністів російської армії першої чверті 19 ст., слід відмітити той факт, що законодавство щодо них значно еволюціонувало. В

²⁴ Там само. Оп. 2. Спр. 342. Арк. 6–8.

²⁵ Там само. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 5576. Арк. 3.

²⁶ Там само. Ф. 405. Оп. 1. Спр. 328. Арк. 145.

²⁷ Там само. Ф. Військово-учбового архіву. Спр. 673. Арк. 300.

²⁸ Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в 19 в. М., 1973. С. 97; Щепетильников В.В. Комплектование войск в царствование императора Александра I. Столетие военного министерства 1802–1902. Т. 4. Кн. 1. СПб., 1902. С. 204.

²⁹ РДВИА. Ф. 405. Оп. 5. Спр. 737. Арк. 280.

категорію кантоністів було включено різні групи населення, сам стан набув чітку законодавчу базу. Треба враховувати і той факт, що інститут військових кантоністів було створено і на базі військових поселень, що не тільки вплинуло на зростання чисельності всього стану, але і підтвердило той факт, що в даний період держава почала розглядати солдатських дітей як одне з основних джерел поповнення армії освіченим складом, покликаний врешті-решт ліквідувати рекрутські набори.

REFERENCES

- Beskrovnyi, L. H. (1973). *Russkaia armiya y flot v 19 v.* [The Russian Army and Navy in the 19th Century]. Moskva [in Russian].
- Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi ymperyy. Sobranie Pervoe* (1830) [Complete collection of laws of the Russian Empire. First collection]. Sankt-Peterburh [in Russian].
- Shchepetylnikov, V. V. (1902). *Komplektovanye voisk v tsarstvovanye ymperatora Aleksandra I. Stoletye voennogo mynysterstva 1802-1902* [Completing troops during the reign of Emperor Alexander I. Centenary of the Ministry of War 1802-1902]. Sankt-Peterburh [in Russian].
- Sobranie zakonov y postanovleniy do chasty voennogo upravleniya otnosiashchyesia* (1816) [Collection of laws and regulations relating to military administration]. Sankt-Peterburh [in Russian].
- Uchrezhdenye o voennom poselenyy rehuliarnoi kavaleryy* (1817) [Establishment of the military settlement of regular cavalry]. Sankt-Peterburh [in Russian].
- Uchrezhdenye o voennom poselenyy pekhoti* (1817-1822) [Institution on the military settlement of infantry]. Sankt-Peterburh [in Russian].
- Yachmenikhin, K.M. (2024). Instytut viiskovykh kantonistiv rosiiskoi armii 19 st. v istorychnykh doslidzhenniakh [Institute of Military Cantonists of the Russian Army of the 19th Century in Historical Research]. *Siverianskyi litopys*, 6, 170-175 [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-02/112-130>

УДК (UDC) 94 : [329.733-025.44 : 325.3] ((470+571-44) : 479) «184»

THE CAUCASUS REGION IN THE SYSTEM OF NATIONAL RESISTANCE TO THE COLONIAL POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Viktoriia Mykhtunenko*

Oleksandr Zhukov**

Abstract

This article presents a comprehensive analysis of the processes of national resistance by the peoples of the Caucasus region to the colonial policies of the Russian Empire during the first half of the 19th century. The primary objective of the study is to identify the political, military, and socio-cultural dynamics of anti-imperial movements in the Caucasus, with particular emphasis on their forms, stages, and ideological foundations. The author seeks to explore not only the specific manifestations of resistance, but also the broader context of colonial confrontation in which the national identity of the Caucasian peoples was shaped.

The methodological framework of the study combines historical-comparative analysis, elements of the philosophy of colonialism, content analysis of sources (including memoirs and locally produced narratives), and an interdisciplinary approach that incorporates insights from political science. This approach allows for the reconstruction not only of historical events, but also of the mentalities of the resistance participants and their perception of the conflict with imperial power.

The author reveals the complex socio-political and religious structure of the region, which significantly influenced the character and forms of resistance. Special attention is given to the role of Islam, which, under external pressure, transformed into a powerful ideological platform for anti-colonial struggle. The article emphasizes the figure of Imam Shamil as a symbol of the unification of the North Caucasus mountain peoples around the ideas of jihad and the Sharia-based order as an alternative to imperial domination.

The scholarly novelty of the article lies in its rethinking of traditional approaches to the study of the Caucasian War and the associated resistance movements. Unlike conventional Russian imperial narratives, the article focuses on the agency of the Caucasian peoples and their struggle to preserve political autonomy, religious traditions, and cultural identity. Particular attention is devoted to the phenomenon of Shamil's Imamate as a form of quasi-state entity that opposed Russian expansion, and to the ideological role of Islam as a resource of resistance.

---

* Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of World History, International Relations and Methods of Teaching Historical Disciplines, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: viktyisia89@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2660-1632>

** Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of World History, International Relations and Methods of Teaching Historical Disciplines, Director of the Institute of History, Law and International Relations, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: aleksandr_zhykov@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2592-7761>

The article also examines the military-administrative measures employed by the Russian Empire to gradually incorporate the Caucasus into the imperial structure. These included the construction of fortified lines, armed suppression of uprisings, deportations, land confiscations, and the dismantling of traditional systems of self-governance. The study traces how, at various stages of the 19th century, Russian imperial strategies evolved from military confrontation to attempts at “pacification” and administrative control.

The conclusion substantiates that the resistance of the Caucasian peoples was not merely a reactive phenomenon, but one grounded in profound national and civilizational motives. The author argues that the Russian Empire’s colonial policy in the Caucasus constituted not only territorial expansion, but also a systematic attempt at cultural assimilation, which was met with a multifaceted and prolonged response from the local population. Thus, the struggle in the Caucasus during the first half of the 19th century is interpreted as part of a broader global process of national self-determination among subjugated peoples in the age of imperialism.

Keywords: Caucasus, colonialism, Russian Empire, national resistance, imam Shamil, ethnic identity, military expansion

КАВКАЗЬКИЙ РЕГІОН У СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОГО СУПРОТИВУ КОЛОНІАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 19 СТ.

Вікторія Михтуненко*

Олександр Жуков**

Анотація

Стаття присвячена комплексному аналізу процесів національного спротиву народів Кавказького регіону колоніальній політиці Російської імперії у першій половині 19 ст. **Метою дослідження** є виявлення особливостей політичної, військової та соціокультурної динаміки антиімперських рухів на Кавказі, зокрема їх форм, етапів та ідеологічного наповнення. Автор прагне розкрити не лише конкретні прояви опору, а й ширший контекст колоніального протистояння, в якому формувалася національна ідентичність кавказьких народів.

Методологічною основою дослідження є поєднання історико-порівняльного аналізу, елементів історіософії колоніалізму, контент-аналізу джерел (зокрема мемуаристики та наративів місцевого походження) та міждисциплінарного підходу з використанням досягнень політичної науки. Такий підхід дозволяє реконструювати не лише події, але й ментальність учасників спротиву, їхнє бачення конфлікту з імперською владою.

---

* кандидат історичних наук, ст. викладач кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: viktysia89@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2660-1632>

** кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін, директор Інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: aleksandr_zhykov@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2592-7761>

Автор розкриває складну соціально-політичну й релігійну структуру регіону, що істотно впливала на характер і форми спротиву. Досліджується роль ісламського фактору, який в умовах зовнішнього тиску трансформувався у потужну ідеологічну платформу антиколоніальної боротьби. Особливо акцентується увага на постаті імама Шаміля як символу об'єднання гірських народів Північного Кавказу довкола ідей джихаду та шеріатського устрою як альтернативи імперському пануванню.

Наукова новизна статті полягає у переосмисленні традиційних підходів до вивчення Кавказької війни та пов'язаних з нею рухів спротиву. На відміну від усталених російських імперських наративів, у статті акцент зроблено на суб'єктності кавказьких народів, їх боротьбі за збереження політичної автономії, релігійної та культурної самобутності. Особливу увагу приділено феномену імамату Шаміля як формі квазідержавного утворення, що протистояло російській експансії, а також ролі ісламу як ідеологічного ресурсу спротиву.

У центрі уваги перебувають також військово-адміністративні заходи Російської імперії, спрямовані на поступову інкорпорацію Кавказу до складу імперії, включно з будівництвом укріплених ліній, збройним придушенням повстань, депортаціями, конфіскацією земель і підривом традиційної системи самоуправління. Розглянуто, як на різних етапах 19 ст. змінювалися підходи Російської імперії – від військової конфронтації до спроб «умиротворення» та адміністративного контролю.

У **висновках** обґрунтовано, що опір кавказьких народів не був суто реактивним явищем, а мав глибоке національне та цивілізаційне підґрунтя. Автор стверджує, що колоніальна політика Російської імперії на Кавказі була не лише експансією територіальною, а й системною спробою культурної асиміляції, яка натрапила на багаторівневу та тривалу відповідь з боку місцевого населення. Таким чином, боротьба на Кавказі у першій половині 19 ст. постає як частина ширшого глобального процесу національного самовизначення поневолених народів у добу імперіалізму.

Ключові слова: Кавказ, колоніалізм, Російська імперія, національний спротив, імам Шаміль, етнічна ідентичність, військова експансія

Цитування: Михтуненко, В. (2025). Кавказький регіон у системі національного супротиву колоніальній політиці Російської імперії в першій половині 19 ст. *Консенсус*, 2, 112–130.
<https://doi.org/10.3110/consensus/2025-02/112-130>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/173>

Постановка проблеми. Проблематика колоніальної політики Російської імперії щодо кавказького регіону в першій половині 19 ст. залишається актуальною як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії. Кавказ, як багатонаціональний і релігійно строкатий регіон, упродовж тривалого часу перебував у центрі імперських стратегій з розширення та консолідації влади. Саме в цей період відбулося активне військово-адміністративне проникнення Російської імперії на Кавказ, що супроводжувалося масштабною збройною боротьбою місцевих народів за збереження своєї політичної автономії, релігійної ідентичності та культурної самобутності.

Актуальність дослідження кавказького регіону в контексті російського

колоніалізму зумовлена низкою факторів, які мають значення не лише для вивчення історії Кавказу, а й для розуміння процесів, які сформували імперські та постімперські реалії в Східній Європі та на Близькому Сході. Колоніальні політики, зокрема російська експансія на Кавказі, не лише змінили етнополітичну карту регіону¹, а й стали каталізатором формування специфічних моделей національного спротиву, які значно вплинули на подальший розвиток національних рухів у регіоні.

Дослідження цього періоду дає можливість краще зрозуміти механізми імперського підкорення і природу боротьби за незалежність корінних народів, які зіштовхнулися з одночасним тиском і культурною асиміляцією з боку Росії. Оскільки наслідки російського колоніалізму на Кавказі мають довготривалі наслідки, важливо вивчити цей досвід у контексті сучасних політичних та етнонаціональних конфліктів, що виникають на пострадянському просторі. Тому актуальність дослідження полягає в потребі глибшого осмислення системи колоніального тиску Російської імперії на Кавказі та аналізу форм і методів національного спротиву, що дозволяє підвищити якість досліджень з історії імперії та її взаємодії з колонізованими територіями в умовах глобальних історичних змін.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема національного спротиву кавказьких народів колоніальній політиці Російської імперії впродовж першої половини 19 ст. займає помітне місце в історичній науці. В історіографії це питання розглядалася з різних ідеологічних та методологічних позицій, що зумовлено як політичним контекстом певних періодів, так і розвитком історичних підходів.

Імперська історіографія другої половини 19 ст. репрезентована працями таких авторів, як Д. Мілютин², М. Дубровін, М. Ковалевський³, які трактували кавказький спротив переважно в дусі виправдання імперської експансії. В їхніх працях Кавказька війна розглядалася як необхідний акт «цивілізаторської місії» Росії, що мала принести «порядок» і «прогрес» у регіон. Народи Кавказу зображувалися як «дикуни», нездатні до самостійного розвитку. Радянська історіографія (1920–1980) відмовилась від відверто колоніального дискурсу, однак не уникла ідеологічного спотворення. Кавказький спротив трактувався крізь призму класової боротьби, а національний чинник – другорядно. Проте деякі дослідники (Ю. Карпов⁴, В. Шнирельман) здійснювали спроби глибшого аналізу соціально-економічних умов спротиву, а також ролі ісламу як об'єднавчої сили для гірських народів.

Зарубіжна історіографія, зокрема англомовна та турецька, демонструє інший погляд на кавказьку антиколоніальну боротьбу. Дослідники, як-от М. Гаммер⁵,

¹ Потто В. Кавказская война. В очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Том 2. Ермоловское время. СПб.: Тип. Е. Евдокимова, 1887. С. 178.

² Милютин Д. Воспоминания. 1863–1864. М.: «Российская политическая энциклопедия», 2003. 688 с.

³ Ковалевський М. Закон и обычай на Кавказе. М.: тип. А.И. Мамонтова и К°, 1890. 432 с.

⁴ Карпов Ю. Джигит и волк: мужские союзы в социокультурной традиции горцев Кавказа. Санкт-Петербург, 1996. 310 с.

⁵ Гаммер М. Шамиль. Мусульманское сопротивление царизму. Завоевание Чечни и Дагестана. М.: Крон-Пресс, 1998. 512 с.

Б. Броксап⁶, М. Рейнольдс⁷ розглядали Кавказьку війну як приклад класичного колоніального конфлікту, де Росія виступала імперською силою, а гірські народи – носіями визвольного руху. Особливу увагу зарубіжні автори приділяють постаті імама Шаміля, джихадському дискурсу, релігійній мобілізації населення та геополітичному контексту, включаючи вплив Османської імперії та Персії.

Сучасна українська історіографія звертає увагу на схожість імперської політики Росії в різних регіонах (зокрема в Україні, на Кавказі, у Середній Азії). Вітчизняні дослідники (М. Бурьян⁸, Д. Білий⁹) акцентують увагу на порівняльному аналізі колоніальної політики, практики асиміляції, депортації, військової експансії та участі козаків у Кавказькій війні. Кавказький спротив усе більше розглядається як частина загальноімперського контексту антиколоніальних рухів, у т.ч. у тісному зв'язку з питанням збереження етнокультурної ідентичності.

Таким чином, у сучасній історіографії відбувається переосмислення кавказького спротиву як важливої сторінки антиколоніальної боротьби в 19 ст. Акценти зміщуються від імперських наративів до вивчення внутрішніх мотивів, структур і цінностей самих кавказьких народів. Значне місце відводиться міждисциплінарним підходам – поєднанню політичної історії, культурології, релігієзнавства та геополітики.

Незважаючи на наявність значного обсягу досліджень, багато аспектів колоніального тиску Росії та реакції на нього кавказьких народів досі залишаються недостатньо вивченими або потребують нової інтерпретації в контексті сучасних підходів до вивчення імперських політик і національного спротиву. Особливої уваги потребує аналіз не лише військових кампаній, а й соціокультурних, релігійних та ідеологічних форм протидії імперському домінуванню. У цьому контексті постає необхідність комплексного дослідження Кавказу як простору системного колоніального тиску, а також виявлення форм, стратегій і наслідків національного спротиву корінних народів регіону, що у підсумку визначило специфіку їхнього розвитку в умовах імперської інтеграції.

Метою статті є дослідження особливостей національного спротиву кавказьких народів колоніальній політиці Російської імперії в першій половині 19 ст. та аналіз його форм, причин і наслідків у контексті імперської експансії.

Основна матеріальна заява. Наприкінці 18 ст. Кавказ перетворився на один із ключових об'єктів геополітичного інтересу великих імперій того часу – Російської, Османської та Перської. Стратегічне розташування регіону, його етноконфесійна мозаїка, а також слабка інтегрованість гірських народів у структури державної влади

⁶ Broxup M. The North Caucasus Barrier: The Russian Advance Towards the Muslim World. London: C. Hurst & Co, 1996. 252 p.

⁷ Reynolds M. Constellations of the Caucasus. London: Markus Wiener Publishers, 2014. 170 p.

⁸ Бурьян М. Російсько-іранська (1804–1813) та російсько-турецька (1806–1812) війни за Південний Кавказ. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2020. № 6 (337). С. 117–123.

⁹ Білий Д. Участь Чорноморського козацького війська у Кавказькій війні (1792–1860 pp.). *Мандрівець*. 2009. № 2. С. 18–24.

робили Кавказ особливо вразливим до зовнішнього впливу. Російська імперія, зміцнюючи свої позиції на півдні, розпочала активну експансію на Кавказ, що супроводжувалася не лише воєнними діями, а й поступовим встановленням адміністративного контролю, насадженням нових форм управління та культурною асиміляцією. Цей період став початком довготривалого протистояння між імперським центром і місцевими спільнотами, які прагнули зберегти автономію, традиції та ідентичність в умовах зростаючого тиску з боку метрополії.

У 19 ст. кавказький регіон не був об'єднаним або повністю контрольованим якоюсь однією державою – це була територія, поділена між кількома імперіями та місцевими утвореннями. Північний Кавказ (Чечня, Дагестан, Інгушетія, Кабарда, Осетія, частково Адигея) залишався територією напівнезалежних гірських народів, які лише частково визнавали вплив Російської імперії, але активно боронили свою автономію. Південний Кавказ (територія сучасних Грузії, Вірменії та Азербайджану) був розділений між Османською імперією та Персією (Каджарською державою), які періодично змінювали межі володінь після воєн. Наприклад, східна Грузія (Картлі-Кахетія) намагалася зберегти незалежність, але 1783 р. підписала Георгіївський трактат з Росією¹⁰, визнаючи її протекторат. Західна Грузія (Імеретія, Мегрелія) залишалась під османським впливом. Частина Вірменії належала Персії, а інша – Османській імперії. Азербайджан був поділений на ханства, формально васальні Персії, але багато з них діяли досить автономно. Отож, Кавказ представляв собою мозаїку: гірські вільні народи на півночі, перські та османські володіння на півдні, незалежні або напівзалежні князівства і ханства, а також зростаючий інтерес і військова присутність Російської імперії, яка вже тоді готувалася до масштабної колонізації регіону.

Варто зазначити, що Османська імперія зберігала вагомий вплив на частину Кавказу, особливо на Західний Кавказ і Закавказзя. Її політика полягала у підтримці лояльних до султана місцевих правителів, насадженні сунітського ісламу та збереженні військової присутності в ключових фортецях і регіонах, таких як Аджарія, частина Абхазії та південні землі сучасної Грузії. Османи використовували релігійний фактор як інструмент зміцнення свого впливу серед мусульманських народів¹¹, надаючи військову та дипломатичну підтримку кланам і племенам, що опиралися російській чи перській експансії. Торговельно-економічні зв'язки між Кавказом та османськими портами Чорного моря також сприяли зміцненню впливу султана, особливо в регіонах, де існували усталені мусульманські громади. Однак поступове ослаблення Османської імперії, поразки у війнах із Росією та загальна

¹⁰ Іванов О. «Георгіївський трактат» 1783 р. про союз Російської імперії та Грузії: російська пропаганда й історико-правова реальність. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2020. № 47. Том 1. С. 5.

¹¹ Потто В. Кавказская война. В очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Том 2. *Ермоловское время*. СПб.: Тип. Е. Евдокимова, 1887. С. 162–163.

нестабільність у прикордонних провінціях призвели до зменшення її контролю над кавказькими територіями наприкінці 18 ст.

Вірменія, Азербайджан та частина Грузії перебували під перським контролем або були васальними територіями, де місцеві правителі часто визнавали зверхність Персії. Персія активно втручалася в політичні процеси в цих регіонах, підтримуючи своїх союзників серед місцевих князів та ханів, намагаючись закріпити свою владу та стримати османський вплив. Через Кавказ Персія мала важливі торговельні та військові шляхи, що з'єднували її з Закавказзям та Центральною Азією. Перси неодноразово вели війни з Османською імперією за контроль над цими територіями¹², і навіть після значних територіальних втрат після російсько-перських війн, перські впливи залишалися в регіоні, особливо у Вірменії та Азербайджані. Політика Персії полягала у використанні Кавказу як буферної зони між нею й Османською імперією, а також у контролюванні місцевих етнічних і релігійних груп, що часто призводило до складних інтриг та змін в управлінні територіями.

Для Російської імперії Кавказ був важливим геополітичним простором, який дозволяв самодержавству зміцнити свої південні кордони і вийти на нові торгові шляхи. Підкорення Кавказу дозволяло Росії заблокувати вплив Османської імперії та Персії в цьому регіоні, що сприяло зміцненню її позицій на Близькому Сході та в Центральній Азії. Захоплення Кавказу також було важливим етапом у створенні « нової імперії », орієнтованої на експансію в напрямку півдня. Контроль над даним регіоном давав доступ до багатих природних ресурсів, таких як нафта і сільськогосподарські продукти, що сприяло економічному розвитку Російської імперії. Крім того, Кавказ ставав важливою оборонною зоною, яка мала захищати Росію від потенційних нападів з півдня, особливо від Османської імперії і Персії, які мали великий вплив у регіоні. Водночас, для Російської імперії Кавказ був необхідний як буферна зона для стримування іноземних держав та місцевих народів, які опиралися російському пануванню.

Кавказький регіон на початку 19 ст. можна умовно поділити на дві основні зони – західнокавказьку та східнокавказьку, кожна з яких мала свої особливості в плані політичної ситуації, етнічного складу та стратегічного значення. Західнокавказька зона включала території, що розташовувалися на заході Кавказу, зокрема регіони сучасних Абхазії, Аджарії, західної частини Грузії та південного заходу Росії. Тут проживали такі народи, як абхазы, адиги, кабардинці та інші. Ця зона мала стратегічне значення для Османської імперії, оскільки вона забезпечувала доступ до Чорного моря і сприяла розвитку торгових зв'язків із Туреччиною. Османська імперія активно впливала на ці території, підтримуючи місцеві князівства та намагаючись втримати їх у своїй орбіті. Російська імперія розпочала експансію на Західний Кавказ

¹² Починаючи з 1514 року Османська імперія закріпилася на Кавказі, завойовувачи Західною Вірменією і Західною Грузією. В період з 16 по 19 ст. відбулося вісім османо-перських війн у результаті яких сфери впливу на Кавказі були поділені.

із метою захисту своїх південних кордонів і зміцнення присутності на Чорноморському узбережжі.

Східнокавказька зона охоплювала території сучасних Чечні, Дагестану, Інгушетії та Північної Осетії. Ця частина Кавказу була більшою мірою контролювана Персією до початку 19 ст., але згодом стала об'єктом інтересу Російської імперії. Тут проживали численні етнічні групи, серед яких чеченці, дагестанці, осетини, адиги, які мали власні традиції й культури. Російська імперія розпочала свої військові кампанії в цьому регіоні, прагнучи знищити локальні угруповання, що чинили спротив, і підкорити цей стратегічно важливий регіон, що забезпечував вихід до Каспійського моря та прикордонні землі з Персією і Османською імперією¹³. Важливо зазначити, що поділ Кавказу на західнокавказьку і східнокавказьку зони виявився важливим для Російської імперії, оскільки кожна з цих зон мала своє значення для встановлення контролю над важливими торговими шляхами, військовими й оборонними позиціями, а також для забезпечення безпеки південних кордонів імперії.

Російська влада боялася об'єднання східнокавказької та західнокавказької зон, оскільки це могло призвести до формування потужного єдиного антиімперського фронту, здатного ефективно протистояти її військовій експансії. Якщо обидві частини Кавказу з'єдналися б, то це дозволило б місцевим народам краще координувати свої зусилля, спільно боротися проти російської влади та забезпечити контроль над важливими торговими шляхами і стратегічними територіями¹⁴. Російська імперія також побоювалася, що така єдність може призвести до посилення соціальних, релігійних та етнічних зв'язків між народами Кавказу, що створило б додаткові труднощі в управлінні регіоном. У результаті, самодержавство могла б зіткнутися з набагато більш серйозним і тривалим конфліктом, що вимагало б значних витрат на утримання цих територій і підтримку стабільності в регіоні.

Росія почала активно встановлювати свою владу на Кавказі у середині 18 ст., коли імперія почала розширювати свої території в регіоні, особливо після підписання Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774 р.¹⁵, який закріпив російський вплив на Чорне море та південний Кавказ. Однак офіційне встановлення

¹³ Chesney R. The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829: with a view of the present state of affairs in the East. New York: Redfield, 1854. 354 p.

¹⁴ Гаджиев К. Геополитика Кавказа. М.: Междунар.отношения, 2001. С. 115.

¹⁵ Кючук-Кайнарджийський договір 1774 р. став підсумком шостої російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Хоча договір не містив прямих положень про Південний Кавказ, але закріпив геополітичні передумови розширення впливу Російської імперії в цьому регіоні, зокрема: Кримське ханство оголошувалося незалежним від Османської імперії, хоча фактично переходило під вплив Росії. Це послаблювало позиції Османської імперії на Чорному морі й відкривало Росії шлях до впливу на південні кордони Кавказу; Росія отримувала Азов, Керч, Єні-Кале і Кінбурн, що зміцнило її позиції на північному узбережжі Чорного моря; Росія здобула право «захистити» християн в Османській імперії, що згодом стало приводом для втручання у справи християнських народів Кавказу (вірмен, грузин тощо) і використання цього як одного з інструментів політичного впливу; Вже в наступні десятиліття Росія поступово встановлювала свій контроль над Східною Грузією, Азербайджаном і Вірменією.

намісництв на Кавказі почалося лише на початку 19 ст., коли Росія почала інтегрувати завойовані території до своєї адміністративної структури. Для ефективного контролю над таким складним і віддаленим регіоном необхідно створити спеціальні адміністративні одиниці, які б забезпечували централізоване управління, забезпечення порядку та протидію опору місцевих народів. Одним з основних інструментів, що дозволяли реалізувати ці завдання, стали намісництва.

Намісники, як військові, так і цивільні, були призначені для управління конкретними територіями Кавказу. Ці керівники мали широкі повноваження для контролю за безпекою, управлінням економікою, укріпленням території, а також для ведення військових операцій проти місцевих народів, які часто чинили активний опір російському пануванню. Вони займалися створенням укріплень, організацією депортацій, боротьбою з повстаннями та іншими заходами для підкорення місцевих етнічних груп. Одним з найважливіших аспектів діяльності російських намісників було також проведення політики асиміляції місцевого населення через адміністративні реформи, культурну інтеграцію та залучення місцевих еліт до російської системи управління.

Першим відомим намісником Кавказу був Олександр Суворов¹⁶, який з 1796 р. став командувачем Кавказької армії та займався управлінням територіями під час війни з Персією та Османською імперією¹⁷. Пізніше, у 1801 р., після анексії Грузії, Російська імперія почала встановлювати більш організоване управління, призначаючи на Кавказ нових цивільних і військових адміністративних керівників. У 1802 р. в межах Кавказу було створено Кавказьке генерал-губернаторство¹⁸, і першим генерал-губернатором Кавказу став М. Кутузов¹⁹. Його завданням було забезпечення контролю над південними територіями, а також спроба налагодити управлінські структури та приборкати численні народи, які активно чинили спротив російському пануванню. Згодом, з розширенням території Росії на Кавказі, статус намісників змінився, і ці функції виконували різні високопосадовці імперії, зокрема генерал-губернатори, які відповідали за адміністративне управління та військові дії в регіоні.

---

¹⁶ **Олександр Суворов** – російський полководець, який був організатором придушень національно-визвольних повстань та депортацій, зокрема Коліївщини, польського повстання Т. Костюшка, а також, у 1778 р. – депортації кримських християн до Російської імперії й 1782–1783 рр. – депортації з Кубані ногайців. Всі ці акції відзначалися жорстокістю та мали ознаки геноциду.

¹⁷ Бурьян М. Російсько-іранська (1804–1813) та російсько-турецька (1806–1812) війни за Південний Кавказ. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2020. № 6 (337). С. 118–119.

¹⁸ Broxup M. The North Caucasus Barrier: The Russian Advance Towards the Muslim World. London: C. Hurst & Co, 1996. p. 43.

¹⁹ **Михайло Кутузов** – російський полководець, державний діяч та дипломат, учасник війн Російської імперії проти Османської імперії, Речі Посполитої, Австрії та Франції. В кінці 18 ст. займав посаду посла Росії в Османській імперії.

Період намісництва О. Єрмолова²⁰ (1816–1827) як Кавказького генерал-губернатора, був одним із найкривавіших етапів у процесі підкорення Кавказу Російською імперією. Цей період характеризується жорстокою політикою російської влади щодо місцевих народів, які активно чинили опір російському пануванню, зокрема через численні повстання, партизанську боротьбу та воєнні конфлікти. О. Єрмолов прагнув досягти стабільності і забезпечити контроль над територією через жорстку політику, яка включала численні репресії, депортації, спалення селищ, масові страти та інші форми насильства. Під час його правління сталися численні знищення цілих населених пунктів, коли військові частини російської армії обстрілювали, руйнували і спалювали поселення, які підозрювались у співпраці з ворогами Росії. Саме через таку жорстоку політику О. Єрмолов отримав прізвисько «каратель»²¹.

Дії, що мали на меті встановлення влади над кавказькими народами, зокрема чеченцями, дагестанцями, адигами, кабардинцями та іншими, можна розглядати як частину політики насильницької асиміляції, що включала також застосування депортацій. Оскільки Кавказ був територією, де місцеві народи активно чинили опір, часто через релігійні, культурні та етнічні відмінності, російська адміністрація прагнула витіснити місцеве населення з їхніх земель, спонукати до їхньої добровільної асиміляції або знищити опір, застосовуючи максимально жорстокі методи. Політику російської влади по відношенню до корінних народів Кавказу вважають частиною геноцидальної політики імперії²², оскільки, окрім фізичного знищення народів, існувала також системна спроба ліквідувати їхню самотність та культурну спадщину. Місцеві народи Кавказу пережили важкі часи внаслідок російських військових кампаній, депортацій, втрати своїх земель та змін в етнічному складі регіону, що призвело до величезних людських жертв.

Геноцидальні методи, які застосовував О. Єрмолов, залишили трагічний слід в історії Кавказу, оскільки ці події призвели до значних втрат серед місцевого населення та до руйнування цілих культурних традицій, які існували на цих землях задовго до приходу Росії. Хоча політика О. Єрмолова була однозначно спрямована на підкорення та інтеграцію Кавказу до складу Російської імперії, її наслідки мали довготривалий негативний вплив на відносини між Росією та кавказькими народами.

О. Єрмолов був усунений з посади Кавказького генерал-губернатора в 1827 р., і це рішення було зумовлене кількома факторами. По-перше, незважаючи на його

²⁰ **Олексій Єрмолов** – російський полководець та державний діяч, учасник Наполеонівських та Кавказьких війн, головноуправляючий цивільною частиною та прикордонними справами в Грузії, Астраханській та Кавказькій губерніях. Засновник фортеці Грізної (сучасного міста Грозний). Отримав прізвисько «каратель» за жорстокість до корінних народів Кавказу.

²¹ Движение горцев Северо-Восточного Кавказа в 20–50 гг. XIX века. Сборник документов / Ред. Г.А. Даниялов. Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1959. С. 388–389.

²² Бурьян М. Російсько-іранська (1804–1813) та російсько-турецька (1806–1812) війни за Південний Кавказ. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2020. № 6 (337). С. 121.

успіхи у військових кампаніях і ефективність у підкоренні Кавказу, його жорстка політика викликала значне невдоволення серед місцевого населення, а також серед деяких представників російського керівництва. Це створило напруженість в регіоні та погіршило імідж Росії на міжнародній арені. По-друге, на рівні імператорського уряду виникла невдоволеність політикою О. Єрмолова, адже він був відомий своєю незалежністю та рішучістю, але це також призводило до конфліктів із представниками царського двору, зокрема через його суперечності з іншими військовими та адміністративними керівниками. Зокрема, його суперечності з іншими високопосадовцями та його пориви до значної автономії в управлінні Кавказом могли також сприяти його усуненню. По-третє, О. Єрмолов був звинувачений у бонапартизмі та симпатіях до декабристів, що стало однією з ключових причин його усунення з посади Кавказького генерал-губернатора.

Зрештою, О. Єрмолов був відсторонений від посади²³, а на його місце призначили нового генерал-губернатора, графа І. Паскевича²⁴, що зумовлено бажанням імперії змінити підхід до управління Кавказом, спробувати менше застосовувати жорстокість і сприяти стабільнішому адміністративному контролю в регіоні.

Політика І. Паскевича на Кавказі була орієнтована на підкорення та інтеграцію регіону до Російської імперії, але він намагався застосовувати більш обережний і продуманий підхід порівняно зі своїм попередником О. Єрмоловим. Після того, як І. Паскевич був перекинутий на фронт російсько-перської війни 1826–1828 рр.²⁵, активність горців на Кавказі зросла, оскільки його відсутність на посту Кавказького генерал-губернатора ослабила російську адміністрацію в регіоні. І. Паскевич, як один з основних керівників російських військ на Кавказі, був відомий своєю рішучістю та здатністю придушувати опір місцевих народів, тому його відсутність викликала тимчасове ослаблення контролю над територією.

Під час російсько-перської війни, горці, які до того неодноразово чинили опір російській експансії, скористалися цією ситуацією для посилення своїх дій. Вони активно проводили рейди проти російських гарнізонів, а також продовжували боротьбу за збереження своєї незалежності та самобутності. Це був час, коли відновилася активність численних опозиційних груп, зокрема в Північному Кавказі. Протягом цієї перерви в російському контролі над Кавказом, горці спробували посилити свої позиції, уклавши тимчасові альянси з іншими народами, включаючи можливе сприяння з боку Персії та Османської імперії, що додатково ускладнювало

²³ РГИА. Ф. 1018. Оп. 3. Спр. 57. 1 арк.

²⁴ **Іван Паскевич** – російський полководець, державний діяч та дипломат, генерал-фельдмаршал. Учасник російсько-турецької війни (1806–1812), Вітчизняної війни 1812, закордонного походу російської армії (1813–1814), взяття Парижу (1814). Командувач російськими військами у низці великих успішних кампаній: російсько-перської війни (1826–1828), російсько-турецькій війні (1828–1829), придушенні Польського повстання (1831), придушенні Угорського повстання (1849). Здобув перемоги у всіх ключових битвах цих кампаній.

²⁵ РГИА. Ф. 1018. Оп. 3. Спр. 217. 3 арк.

становище Росії в регіоні. Це, у свою чергу, вимагало від Росії великих зусиль для відновлення контролю над територією, включаючи нові військові операції та зміни в адміністративному управлінні після повернення І. Паскевича з Персії.

Після завершення російсько-перської війни та укладення Туркманчайського мирного договору, І. Паскевич зосередив увагу на зміцненні російського впливу в регіоні, спробувавши поєднати військові заходи з дипломатією. Він укладав мирні угоди з місцевими князівствами і племенами²⁶, щоб уникнути нових конфліктів та забезпечити стабільність у регіоні. Попри це, він не відмовлявся від застосування сили для придушення опору. Його правління відзначалося активною боротьбою з кавказькими народами, які продовжували чинити опір російському пануванню. І. Паскевич був змушений вдаватися до жорстоких військових кампаній, аби приборкати горців Північного Кавказу, які не бажали підкорятися імперії. Він також підтримував будівництво укріплених ліній і фортець, що сприяло зміцненню російських позицій і забезпеченню зв'язків між різними частинами імперії.

Водночас Паскевич намагався знайти баланс між силовими методами і політикою «умиротворення», прагнучи зберегти мир в регіоні через укладення угод і створення стабільного адміністративного контролю. Однак його політика не була безконтрольною – він змушений був застосовувати жорсткі заходи, щоб змусити місцеві народи підкорятися імперським вимогам, що призводило до нових хвиль опору та спротиву з боку кавказьких народів.

Одним з методів стримування кавказьких народів стало створення «лінійного захисту» (системи укріплень, фортець і військових ліній, побудованих для забезпечення контролю над завойованими територіями та захисту імперії від атак горців). Створення такої системи було відповіддю на постійні військові конфлікти з горцями Північного Кавказу, а також на загрози з боку Османської імперії та Персії. Ця система була започаткована в середині 18 ст., коли Росія почала активно розширювати свої території на Кавказі. Основною метою лінійного захисту було забезпечення безпеки південних кордонів імперії та стабільності на завойованих територіях.

Лінійний захист складався з серії укріплених фортець, гарнізонів та оборонних ліній, які проходили через стратегічно важливі пункти на Кавказі. Ці укріплення повинні були захищати імперію від можливих нападів місцевих горців, а також дозволяли контролювати шляхи сполучення та переміщення військ. Окрім військових укріплень, для посилення лінійного захисту Росія здійснювала зміцнення місцевої адміністрації, заселяла території російськими поселенцями та здійснювала дії з асиміляції місцевих народів. Важливою складовою частиною лінійного захисту була так звана «Кавказька лінія» – суцільна система укріплень, що простягалася від Чорного моря до Каспійського узбережжя. Вона включала фортеці, такі як Петровськ

---

²⁶ Allen W.E.D., Muratoff P. *Caucasian battlefields. A history of the wars on the Turco-Caucasian border 1828-1921*. Cambridge: University press, 1953. 614 p.

(тепер Махачкала), Кизляр, Тифліс (Тбілісі)²⁷ та багато інших, які стали опорними пунктами для російських військ.

Лінійний захист також включав в себе військові та адміністративні функції, що дозволяли не лише обороняти території, а й проводити організаційні заходи з управління народами Кавказу. Однак, незважаючи на ці укріплення, система лінійного захисту не змогла повністю запобігти опору місцевих народів, і кавказький спротив Російській імперії продовжував існувати протягом усього 19 ст.

Лінійний захист Росії на Кавказі частково діяв, але мав низку обмежень. Створення серії фортець та укріплень допомогло забезпечити певний контроль над завойованими територіями, однак, через складний гірський ландшафт Кавказу та активний спротив місцевих народів, цей захист не завжди був ефективним. Горці продовжували боротьбу з російським пануванням, застосовуючи партизанські тактики, що ускладнювало стабільність оборонних ліній. Крім того, погані комунікації та зміни в російській стратегії також негативно впливали на ефективність лінійного захисту, хоча він залишався важливим елементом російської військової політики в регіоні.

Починаючи з 40-х рр. 19 ст. лінія захисту на Кавказі перестала бути ефективною через кілька важливих факторів. Перш за все, активний спротив місцевих народів, особливо під проводом імама Шаміля²⁸, набув нових масштабів. Горці, використовуючи тактику партизанської війни та гірський ландшафт, змогли завдати серйозних ударів по російських укріпленнях і значно знизити ефективність ліній оборони. Крім того, зростання чисельності російських військ та необхідність посилення контролю за величезними територіями Кавказу вимагали значних ресурсів і перепозиціонування військ, що теж ускладнювало підтримку лінійного захисту.

Протягом Кавказької війни горці неодноразово здійснювали успішні напади на російські фортеці, що значно послаблювало контроль імперії над регіоном і ускладнювало ведення військових дій. Одним з таких епізодів стало захоплення фортеці Терек у 1824 рр., а також стратегічно важливих укріплень в Грозному та Махачкалі в середині 1830-х рр.²⁹ Ці атаки мали не лише військове значення, але й політичний підтекст, зміцнюючи моральний дух місцевих народів та сприяючи залученню нових прихильників до руху опору. Захоплення російських фортець, таких як Варданез у Дагестані та напади на Ставрополь і Владикавказ, підтверджували ефективність партизанської тактики горців, які, використовуючи знання місцевості, завдавали значних збитків російським гарнізонам.

²⁷ Движение горцев Северо-Восточного Кавказа в 20–50 гг. XIX века. Сборник документов / Ред. Г.А. Даниялов. Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1959. С. 256.

²⁸ **Імам Шаміль** – керівник національно-визвольної боротьби (газавату) народів Північного Кавказу під час Кавказької війни (1817–1864).

²⁹ РГИА. Ф. 1018. Оп. 5. Спр. 128. 1 арк.

Одним з важливих факторів перебігу Кавказької війни було дезертирство³⁰ серед російських військових. Багато солдатів, які не витримували жорстоких умов служби в гірських районах Кавказу, тікали або відмовлялися від участі у бойових діях, переходячи на бік горців. Вони ставали важливими союзниками місцевих народів, оскільки володіли знаннями про тактику та стратегію російських військ, а також могли служити перекладачами або організаторами в логістичних питаннях. Ці дезертири часто ставали членами «скалдів»³¹ – озброєних загонів горців, що діяли у складі різних етнічних спільнот Кавказу. Вони приносили з собою важливу інформацію про російські укріплення, військові маневри та стратегії, що суттєво посилювало ефективність горців у боротьбі проти російської армії. Багато з цих дезертирів, адаптуючись до умов гірської війни, ставали майстрами партизанської тактики, використовуючи знання російських бойових методів у своїй боротьбі.

Це явище підкреслювало складність і неоднозначність взаємин між імперською армією і місцевими народами, а також свідчило про сильний моральний і психологічний тиск на російських солдатів, які воювали в умовах постійного стресу, високої смертності та важких кліматичних умов.

В кінці 40-х рр. 19 ст. центром національного спротиву проти російської імперії став Східний Кавказ, зокрема території, населені чеченцями, дагестанцями та іншими народами. У цей період Кавказька війна вступила в активну фазу, і горці почали організовувати більш систематичну та організовану боротьбу з російським пануванням. Ключовими факторами, які сприяли активізації спротиву, стало створення ідеології мюредизму³² (руху мюредів) та поява лідера національно-визвольної боротьби – імама Шаміля.

Варто зазначити, що мюредизм був релігійно-політичним рухом, який об'єднував мусульманські громади Кавказу навколо ідеї боротьби за незалежність від російської імперії та збереження традиційного ісламського способу життя. Цей рух був тісно пов'язаний з ісламським суфізмом, зокрема з течією, що проповідувала наближення до Бога через духовне очищення та аскезу. Мюреди, які були прихильниками цього руху, вірили в необхідність об'єднання мусульман Кавказу для спільної боротьби проти іноземного гніту. Ідеологія мюредизму підкреслювала важливість духовного очищення, моральної цілісності, відданості своїй вірі, а також готовність до боротьби за незалежність. Вона включала в себе не лише релігійні

---

³⁰ Білий Д. Участь Чорноморського козацького війська у Кавказькій війні (1792–1860 рр.). *Мандрівець*. 2009. № 2. С. 19.

³¹ Гаммер М. Шаміль. Мусульманское сопротивление царизму. Завоевание Чечни и Дагестана. М.: Крон-Пресс, 1998. С. 107.

³² *Мюрідизм* – історична форма суфізму в Дагестані та Чечні. Назва походить від арабського слова *мюрід* (послідовник суфійського шейха). Вчення про містичний шлях до Аллаха та організацію мусульман у релігійні братерства, у якому бачили запоруку відродження ісламу. Один з проповідників суфізму на Кавказі *Газі-Мухаммад*, маючи за собою 15 тисяч мюрідів (послідовників), у 1829 р. став імамом Дагестану та Чечні та проголосив священну війну проти Російської імперії.

елементи, але й соціальні та політичні вимоги, спрямовані на збереження місцевих традицій, автономії та культури від зовнішнього впливу.

Імам Шаміль, який очолив боротьбу за незалежність, став символом єдності для численних народів Кавказу³³. Його об'єднання різних етнічних груп, включаючи чеченців, дагестанців, адигів, а також застосування релігійного чинника (ісламської ідеології) у боротьбі проти російського панування, зміцнили рух опору. Центром боротьби стали гірські райони Дагестану і Чечні, де активно діяли загони горців, що займалися партизанською війною та атакували російські гарнізони.

Саме імам Шаміль став ініціатором створення особливої держави Імамату³⁴. Імамат мав свою власну адміністрацію та військову структуру, яка діяла на основі ісламських законів (шаріату³⁵) та принципів. Він також поширював ідеї джихаду³⁶, як священної боротьби за віру, що надавало руху ще більшу духовну легітимність серед мусульманських громад. В умовах постійних атак російських військ Імамат став осередком спротиву, що об'єднував різноманітні кавказькі племена та народи під одним керівництвом. Імамат Шаміля був організований як централізована структура, і хоча вона існувала в умовах постійної війни і складних географічних умов, вона була дуже ефективною в плані мобілізації людських ресурсів та надання організованого спротиву російському пануванню.

Імамат мав чітко організовану структуру влади, що поєднувала політичні, релігійні та військові аспекти. Імам Шаміль був не лише політичним, але й духовним лідером, що об'єднував мусульманські народи Кавказу під своїм керівництвом. Його авторитет був непохитним, і він здійснював владу через систему рад, таких як шура, що допомагала ухвалювати важливі рішення. Окрім того, військові командири (аміри) мали значний вплив, адже саме вони організовували бої та кампанії проти російських військ. На місцях влада розподілялася серед старійшин та керівників племен, які забезпечували порядок та мобілізацію ресурсів. Ісламське право (шаріат) стало основою правової системи, і суди, які працювали за його принципами, регулювали як кримінальні, так і цивільні справи. Таким чином, Імамат мав складну структуру, де поєднувалися релігійний авторитет, військова організація та місцеве управління, що дозволяло імаму Шамілю ефективно керувати боротьбою проти Російської імперії.

Феномен імамату Шаміля виступає одним із ключових прикладів квазідержавного утворення в умовах колоніального тиску Російської імперії на Північному Кавказі. Утворений на основі ісламського права (шаріату) та об'єднуючи

³³ Казнев Ш. Імам Шаміль. Москва, 2010. 384 с.

³⁴ *Імамат* – інститут верховного керівництва мусульманською спільнотою в якому поєднуються світська і духовна влада.

³⁵ *Шаріат* – комплекс приписів, що визначають переконання, а також формують релігійну совість і моральні цінності мусульман.

³⁶ *Джихад* – ідеологія ісламістів, яка початково трактувалася як боротьба на захист і за поширення ісламу. Зазвичай, слово джихад асоціюється зі збройною боротьбою мусульман, але це розуміння є не зовсім точним, адже Коран не закликає віруючих збройним шляхом розповсюджувати іслам.

численні гірські народи регіону, імамат не лише забезпечував військову й адміністративну організацію спротиву, але й виконував функції легітимного політичного керівного центру. Його особливістю була гібридна природа: поєднання традиційної соціальної структури (джамаати, адигська і дагестанська старшина) з релігійно-правовими нормами та авторитетом духовного лідера – імама. Саме Шаміль як політичний і релігійний провідник відіграв вирішальну роль у консолідації руху опору на засадах джихаду й шариатського устрою, що розглядалися як альтернатива імперському пануванню та асиміляції. Імамат функціонував як фактична держава з розгалуженою системою управління, власним судочинством, податковою політикою й мобілізаційним потенціалом, що дозволяло йому тривалий час здійснювати організований опір російській експансії. Таким чином, імамат Шаміля постає не лише як релігійно-політичний рух, а як інституціоналізований вияв прагнення до політичної автономії та збереження ідентичності народів Кавказу.

У першій половині 19 ст. саме іслам відіграв ключову роль як ідеологічний ресурс спротиву кавказьких народів імперській експансії Росії. У процесі Кавказької війни (1817–1864) саме іслам, зокрема його суфійські напрями – насамперед накшбандійський³⁷ і кадірійський³⁸ тарікати, – став основою консолідації розрізнених племен і етнічних груп Північного Кавказу. Лідери антиросійського опору, такі як імам Шаміль, використовували ісламську ідеологію для легітимації боротьби як «газавату» – священної війни проти «невірних», що надавало збройному спротиву релігійно-морального виправдання. Іслам у цьому контексті виступав не лише як релігійна система, а як мобілізаційна сила, здатна структурувати соціальні відносини, дисциплінувати громади та утвердити альтернативну систему влади, протиставлену російському колоніальному порядку.

У 40–50 рр. 19 ст. Кавказька війна вступила в активну фазу, коли російська імперія намагалася завершити процес завоювання Кавказу та придушити опір місцевих народів. Цей період відзначався запеклими бойовими діями, коли горці, під

---

³⁷ *Накшбандійський тарікат* – це один із найвпливовіших суфійських орденів (тарікатів) в ісламському світі, що виник у 14 ст. в Центральній Азії. На Північному Кавказі, зокрема в Чечні та Дагестані, накшбандійський тарікат набув особливого значення у 18–19 ст., ставши основою релігійно-політичної ідеології руху газавату проти Російської імперії. Послідовники накшбандійського тарікату, такі як шейхи Мансур та Шаміль, інтегрували релігійні принципи з національно-визвольним дискурсом, мобілізуючи місцеве населення на боротьбу за незалежність. Тарікат виступав не лише духовною спільнотою, а й політичною силою, що сприяла централізації опору, утвердженню імамату та створенню альтернативної системи влади на релігійних засадах.

³⁸ *Кадирійський тарікат* – одна з найдавніших і найпоширеніших суфійських традицій в ісламському світі, заснована в 12 столітті Абд аль-Кадіром аль-Джилані (1077–1166), видатним богословом і духовним учителем з Багдада. Орден кадірійя вирізняється наголосом на шариатському благочесті, відкритому (голосному) зикрі – згадці Бога, а також відданості духовному наставнику (муршиду). На Північному Кавказі кадірійський тарікат поширився у другій половині 19 століття, особливо після поразки імамату Шаміля та завершення Кавказької війни. На відміну від радикальнішого і політично активного накшбандійського ордену, кадірійці орієнтувалися на мирне духовне вдосконалення, індивідуальну релігійну практику та лояльність до влади, що частково зменшувало конфліктний потенціал у регіоні.

проводом імама Шаміля та інших лідерів, активно протистояли російському вторгненню. Однією з найбільш значущих подій цього періоду була боротьба за контроль над ключовими стратегічними пунктами, зокрема фортецями, які стали важливими символами опору. Наприклад, після значної перемоги імама Шаміля в 1830-х рр. на Каспійському узбережжі в битві поблизу аулу Гуніб³⁹, горці значно посилили свою активність. Однак, у 1840-х рр., російська армія під керівництвом таких командувачів, як І. Паскевич, змогла зібрати велику армію та розпочати наступальні операції на Кавказі.

У 1842 р. російські війська здійснили великі каральні експедиції проти чеченців і дагестанців, зокрема, було проведено кампанії в районі м. Грозного. Російські війська застосовували нові тактики для придушення опору, включаючи спалення селищ і знищення полів, що мало на меті деморалізацію горців. У 1845 р. імам Шаміль організував успішний напад на важливу російську фортецю поблизу м. Грозного, однак, попри тактичні успіхи, росіяни продовжували інтенсивно наступати на ключові позиції горців⁴⁰. В цей період росіяни все більше використовували на Кавказі фортифікаційні споруди, зокрема будували так звану «лінію оборони», яка була основою їх стратегічної присутності на Кавказі. Крім того, було укріплено нові військові гарнізони на захоплених територіях, що ставало важливою частиною плану Російської імперії для остаточного підкорення регіону.

Горці активно здійснювали партизанські напади, атакуючи російські гарнізони та комунікації. Водночас, на тлі перемог імама Шаміля, російська армія зазнавала серйозних поразок, особливо в гірських районах, де горці використовували складний рельєф для своїх операцій. Наприклад, у 1843 р. імам Шаміль здобув перемогу в битві за фортецю Кумах⁴¹.

До 1850-х рр. 19 ст. росіяни, незважаючи на численні труднощі, почали систематично укріплювати свій контроль над регіоном, здійснюючи широкомасштабні військові операції та намагаючись ізолювати горців один від одного. У 1853 р. російська армія розпочала обширну кампанію проти останніх опор імама Шаміля, зокрема, взяла в облогу аул Гуніб, що стало важливою віхою в завершенні боротьби.

Ключовим етапом завершення війни стало захоплення опорного пункту імаму Шаміля аулу Гунібу в 1859 р. Гуніб⁴², розташований в гірській місцевості Дагестану, був однією з останніх фортець, яку тримали горці під керівництвом імама Шаміля. Захоплення цього міста стало результатом довготривалої облоги та рішучих дій

³⁹ Карпов Ю. Джигит и волк: мужские союзы в социокультурной традиции горцев Кавказа. Санкт-Петербург, 1996. С. 269.

⁴⁰ Даггинская трагедия. 1845 год. Воспоминания участников Кавказской войны XIX века / сост. Г. Лисицына, Б. Миловидов. Санкт-Петербург, 2001. С. 302-303.

⁴¹ Проблемы Кавказской войны и выселение черкесов в пределы Османской империи (20-70-е гг.): сборник документов. Нальчик: Эльбрус, 2001. С. 189-192.

⁴² Эсадзе С.С. Штурм Гуниба и пленение Шамиля: Исторический очерк Кавказско-горской войны в Чечне и Дагестане. Тифлис, 1909. С. 107-108.

російських військ. У серпні 1859 р. російська армія під командуванням генерала О. Барятинського оточила аул Гуніб. Війська імама Шаміля, хоч і вели запеклу оборону, були виснажені після тривалих бойових дій. Окремі загони російських військ, зокрема, загони козаків, брали участь в блокаді аулу, а російська артилерія неодноразово обстрілювала укріплення. Ситуація для горців ставала все важчою: їхні ресурси виснажувалися, а боєздатність армії була підірвана. Протягом кількох тижнів російські війська продовжували тиск, і після невдачі в спробах прориву імам Шаміль зрозумів, що оборону неможливо тримати довго. Після багатьох жертв і втрат, імам Шаміль вирішив здатися російським військам.

Здача Гуніба стала символом завершення активної фази Кавказької війни і остаточної перемоги Російської імперії в цьому регіоні. Відразу після цього імам Шаміль був перевезений до Петербурга, де отримав пошану і титул генерал-лейтенанта російської армії, але фактично він втратив свою політичну та військову владу, а Кавказ остаточно опинився під контролем Росії.

Це значно послабило координацію спротиву серед кавказьких племен. Після цієї події російські війська зміцнили контроль над Чечнею та Дагестаном, хоча окремі випадки локального опору тривали ще кілька років. Одночасно з підкоренням відбувалися жорстокі репресії проти місцевого населення, що включали депортацію, примусове переселення та знищення цілих етнічних груп, зокрема черкесів, які стали жертвами геноциду та були депортовані до Туреччини.

Висновки. Кавказький регіон у першій половині 19 ст. став ареною значних військових та політичних подій, що визначали не лише історію Кавказу, а й всю історію Російської імперії. Національний спротив місцевих народів проти колоніальної політики Російської імперії був багатограним і тривав протягом декількох десятиліть, включаючи численні збройні конфлікти та повстання. Кавказька війна, яка стала кульмінацією боротьби за незалежність, показала надзвичайну стійкість горців, їхню рішучість у збереженні самобутності та автономії.

Ідеологічною основою цього спротиву був не лише релігійний фактор, а й глибоке бажання зберегти свою культурну і соціальну структуру, яка була під загрозою з боку імперських властей. Імам Шаміль, який став символом цього опору, очолював рух, що поєднував релігійні та політичні ідеї, зокрема в боротьбі за встановлення ісламського порядку та проти російської колоніальної експансії.

Дії Російської імперії на Кавказі – від створення намісництв до системи військових та адміністративних заходів – відображали стратегію метрополії з інтеграції нових територій через насильство, примус та асиміляцію. Водночас, політика примирення, здійснювана після важких поразок та конфліктів, не могла повністю подолати дух опору місцевих народів, який залишався живим навіть після завершення війни.

REFERENCES

- Allen, W.E.D. & Muratoff, P. (1953). Caucasian battlefields. A history of the wars on the Turco-Caucasian border 1828-1921. Cambridge: University press [in English].
- Bilyi, D. (2009). Uchast Chornomorskoho kozatskoho viiska u Kavkazkii viini (1792-1860 rr.) [Participation of the Black Sea Cossack Army in the Caucasian War (1792-1860)]. *Mandrivets*, 2, 18-24 [in Ukrainian].
- Burian, M. (2020). Rosiisko-iranska (1804-1813) ta rosiisko-turetska (1806-1812) viiny za Pivdennyi Kavkaz [Russo-Iranian (1804-1813) and Russo-Turkish (1806-1812) wars for the South Caucasus]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, 6 (337), 117-123 [in Ukrainian].
- Broxup, M. (1996). The North Caucasus Barrier: The Russian Advance Towards the Muslim World. London: C. Hurst & Co [in English].
- Esadze, S. (1909). Shturm Guniba i plenenie SHamilia Istoricheskii ocherk Kavkazsko-gorskoi voyny v Chechne i Dagestane [The storming of Gunib and the capture of Shamil: Historical essay on the Caucasian-mountain war in Chechnya and Dagestan]. Tiflis [in Russian].
- Gammer, M. (1998). *SHamil. Musulmanskoe soprotivlenie tsarizmu Zavoevanie CHEchni i Dagestana* [Shamil. Muslim resistance to tsarism Conquest of Chechnya and Dagestan]. M.: Kron-Press [in Russian].
- Gordin, I. & Milovidov, B. (2002). Kavkazskaia voina Istoki i nachalo Vospominaniia uchastnikov Kavkazkoi voyny XIX [Caucasian War. Origins and Beginning. Memories of Participants of the Caucasian War of the XIX]. M.: Militera [in Russian].
- Chesney, R. (1854). The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829: with a view of the present state of affairs in the East. New York: Redfield [in English].
- Karpov, I. (1996). Dzhigit i volk muzhskie soiuzy v sotsiokulturnoi traditsii gortsev Kavkaza [Dzhigit and wolf: male unions in the socio-cultural tradition of the Caucasus highlanders]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Kovalevskii, M. (1890). Zakon i obychai na Kavkaze [Law and Custom in the Caucasus]. M.: tip A I Mamontova i K [in Russian].
- Miliutin, D. (2003). Vospominaniia 1863-1864 [Memories. 1863-1864]. M.: Rossiiskaia politicheskaia entsiklopediia [in Russian].
- Potto, V. (1887). Kavkazskaia voina V ocherkakh epizodakh legendakh i biografiakh. Tom 2. Ermolovskoe vremia [Caucasian War. In essays, episodes, legends and biographies. Volume 2. Yermolov time]. SPb.: Tip E Evdokimova [in Russian].
- Reynolds, M. (2014). Constellations of the Caucasus. London: Markus Wiener Publishers [in English].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-02/131-141>

УДК (UDC) 94 “1843/1927”

**“POLISH ROAD TO FREEDOM”:
THE FATE OF REVOLUTIONARY VIKTOR BOLESŁAWOVYCH ARENDT (1843–1927)**

Oleksandr Cherkasov***Lidiia Bilichenko******Abstract**

The article is devoted to the study of the life path of the Polish revolutionary Viktor Bolesławowicz Arendt (1943–1927).

The aim of the work is a comprehensive study of the life path of the Polish-Ukrainian revolutionary Viktor Bolesławowicz Arendt. To solve this problem, classical **methods** of historical science were applied – the principles of historicism, dialectics, systematics, which make it possible to study phenomena in the process of formation, formation and development, in an organic connection with the conditions that gave rise to them, the spirit of the time. The study is conducted taking into account the unity of internal and external, subjective and objective factors of the historical process. Conclusions are drawn based on the analysis of the entire complex of sources used, taking into account existing scientific and research traditions.

Scientific novelty. The study is the first attempt at a comprehensive analysis of archival sources that reflect the revolutionary, scientific-historical, and legal activities of Victor Arendt.

Conclusions. The research revealed that Victor Arendt was born on January 12, 1843 in Kyiv and came from a Polish family. After graduating from the Vilnius Classical Gymnasium in 1859, he volunteered for Italy in the army of Giuseppe Garibaldi, to defend the oppressed people from the Papal authority and Austrian occupation. Upon returning home in 1860, he entered the Krakow-Jagiellonian Academy, at the Faculty of History and Philology, which he graduated in 1863. On January 22, 1863, the Polish Revolutionary Foundation in Warsaw declared a general Polish uprising against the imperial government. Victor Arendt, as an ethnic Pole, immediately appeared at the Foundation and was accepted as an assistant secretary. It has been established that after the suppression of the Polish uprising by Russian troops, in March 1864, Victor Arendt was convicted and arrived to serve his sentence in Vologda prison. After the amnesty of 1867, he went to Paris, where he took part in the uprising of the Paris Commune. After returning to the Russian Empire, Victor Arendt took part in the Russo-Turkish War of 1877–1878. In 1907, he entered the Moscow Archaeological Institute as a student, which he graduated with honors in 1909. Later, he was elected an honorary member of the institute and defended his thesis there on the topic: “Prehistoric monuments of the Western Royal Prussians” and received the title of “scientific archaeologist”. In 1909, Victor Arendt decided to become a lawyer and graduated from Moscow University. During 1914–1918, he participated in the First World War. In 1918, during the change of power in Ukraine,

* Candidate of Economic Sciences, Police Lieutenant Colonel, Chief of the Criminal Police of the Mykolaiv District Police Department of the Main Police Department in Mykolaiv Region, Mykolaiv, Ukraine.

E-mail: s585@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5547-9248>

** Master of History, graduate of Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine.

E-mail: bilichenko.di@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-9204-8295>

Symon Petliura appointed Viktor Arendt as an investigator for important cases in the UNR Directory. In 1918, when the vanguard of the Bolshevik army entered Kyiv, Symon Petliura's troops retreated and left Kyiv. In their absence, Arendt, Cherkeza, and Ananyev released the Bolsheviks from prisons. Upon Petliura's return to Kyiv, Viktor Arendt was arrested and thrown into prison. He was released after the establishment of Bolshevik power. In 1918-1919, Viktor Arendt was the inspector of forests of the Kyiv province and conducted inspections in the counties. However, falling ill, he was forced to leave for Crimea, where he was appointed forester of the Alupka Forest. In February 1921 Arendt left for Smolensk on assignment to the position of Smolensk provincial forest inspector, where in 1922 he was appointed investigator for important cases, and in 1923 to the position of investigator of the Western District Military Transport Tribunal. In 1924, Victor Arendt retired from service due to health reasons and was enrolled in the section of scientific workers. Twenty of his scientific works were translated into foreign languages, and the Paris Academy of Sciences elected him as its member. In 1927, Victor Arendt's health deteriorated significantly. In this regard, as a native of Kyiv, he was sent to the Odessa House of Revolutionary Veterans. 1927 was the last year of Victor Arendt's life.

Keywords: Victor Arendt, Giuseppe Garibaldi, Polish uprising, Paris Commune, revolutionary movement, Russian Empire, February Revolution of 1917, October Revolution of 1917

«ПОЛЬСЬКИЙ ШЛЯХ ДО СВОБОДИ»:

ДОЛЯ РЕВОЛЮЦІОНЕРА ВІКТОРА БОЛЕСЛАВОВИЧА АРЕНДТА (1843-1927 РР.)

Олександр Черкасов*

Лідія Біліченко**

Анотація

Стаття присвячена дослідженню життєвого шляху польського революціонера Віктора Болеславовича Арєндта (1843-1927 рр.). **Метою роботи є** всебічне дослідження життєвого шляху польсько-українського революційного діяча Віктора Болеславовича Арєндта.

Для вирішення даної проблеми було застосовано класичні **методи** історичної науки – принципи історизму, діалектики, системності, що дають можливість вивчати явища в процесі формування, становлення та розвитку, в органічному зв'язку з умовами, що їх породили, духом часу. Дослідження ведеться з урахуванням єдності внутрішніх та зовнішніх, суб'єктивних та об'єктивних факторів історичного процесу. Висновки робляться на основі аналізу всього комплексу використаних джерел, врахуванням існуючих науково-дослідних традицій.

Наукова новизна. У дослідженні вперше зроблено спробу комплексного аналізу архівних джерел, у яких відбивається революційна, науково-історична та правознавча діяльність Віктора Арєндта.

* кандидат економічних наук, підполковник поліції, начальник кримінальної поліції Миколаївського районного управління поліції ГУНП в Миколаївській області, Миколаїв, Україна.

E-mail: s585@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5547-9248>

** магістр історії, випускниця Чорноморського національного університету імені Петра Могили, Миколаїв, Україна. E-mail: bilichenko.di@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-9204-8295>

Висновки. У ході дослідження було з'ясовано, що Віктор Арендт народився 12 січня 1843 р. у Києві і походив з польської родини. Закінчивши Віленську класичну гімназію в 1859 р., він записався добровольцем в Італію у військо Джузеппе Гарібальді, на захист пригніченого народу від Папської влади та австрійської окупації. По поверненню додому у 1860 р. він вступив на навчання до Краківсько-Ягелонської академії, на історико-філологічний факультет, який закінчив в 1863 р. 22 січня 1863 р. Польський революційний Фонд у Варшаві оголосив загальне польське повстання проти імператорського уряду. Віктор Арендт як етнічний поляк, одразу ж з'явився у Фонд і був прийнятий помічником секретаря. Встановлено, що після придушення російськими військами польського повстання, у березні 1864 р. Віктор Арендт був засуджений і прибув відбувати покарання у Вологодську тюрму. Після амністії 1867 р. він вирушив до Парижу де узяв участь у повстанні Паризької Комуні. Після повернення до Російської імперії, Віктор Арендт узяв участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. В 1907 р. він поступив студентом у Московський археологічний інститут, який з відзнакою закінчив у 1909 р. Згодом він був обраний почесним членом інституту і захистив у ньому дисертацію на тему: «Доісторичні пам'ятки західних королівських прусів» і отримав звання «наукового археолога». У 1909 р. Віктор Арендт вирішив стати юристом і закінчив Московський університет. Протягом 1914–1918 рр. брав участь у Першій світовій війні. В 1918 р. при зміні влади в Україні, Симон Петлюра призначив Віктора Арендта слідчим по важливим справам в Директорію УНР. У 1918 р. коли у Київ вступила авангардна частина більшовицької армії, війська симона Петлюри відступили та покинули Київ. За їх відсутності Арендт, Черкеза та Анан'єв звільнили більшовиків з тюрем. По поверненню Петлюри у Київ, Віктор Арендт був заарештований і кинутий до в'язниці. Звільнений він був після встановлення більшовицької влади. У 1918–1919 рр. Віктор Арендт був ревізором лісів Київської губернії і проводив інспекцію по повітам. Однак, захворівши він вимушений був виїхати до Криму, де був призначений лісником Алупкінського лісу. У лютому 1921 р. Арендт виїхав по призначенню до Смоленська на посаду Смоленського губерньського інспектора лісів, де в 1922 р. був призначений слідчим по важливим справам, а в 1923 р. на посаду слідчого західного окружного військово-транспортного трибуналу. В 1924 р. Віктор Арендт за станом здоров'я пішов зі служби на пенсію і був зарахований в секцію наукових співробітників. Двадцять його наукових робіт були перекладені на іноземні мови і Паризька академія наук обрала його своїм членом. У 1927 р. здоров'я Віктора Арендта значно погіршилось. У зв'язку з цим, його як уродженця Києва відправили до Одеського будинку ветеранів революції. 1927 р. став останнім роком життя Віктора Арендта.

Ключові слова: Віктор Арендт, Джузеппе Гарібальді, польське повстання, Паризька Комунa, революційний рух, Російська імперія, Лютнева Революція 1917 р., Жовтнева Революція 1917 р.

Цитування: Черкасов, О. & Біліченко, Л. (2025). «Польський шлях до свободи»: доля революціонера Віктора Болеславовича Арендта (1843–1927 рр.). *Консенсус*, 2, 131–141.
<https://doi.org/10.31110/consensus/2025-02/131-141>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/174>

Постановка проблеми. Більше 100 років нас відокремлюють від тих політичних подій, які відбувалися у Італії, Польщі, Франції та Російській імперії у другій половині 19 – початку 20 ст. І як би ми не ставилися до виникнення і розповсюдження революційного руху в Російській імперії у 1860-х рр., визвольної війни Італії проти німецьких окупантів, Паризької комуни, повстанням за Незалежність Польщі, Лютому та Жовтню 1917 року – не визнавати їх історичне значення не можна і однозначно оцінити діяльність активних членів визвольних і революційних рухів того часу.

Життєвий шлях Віктора Болеславовича Арєндта тісно пов'язаний із зазначеними подіями. Він ніби увібрав у себе долі людей тих часів, які здебільшого йшли до в'язниць і на каторгу в ім'я світлого майбутнього поневолених та «експлуатованих» народів. При цьому вони щиро вірили у правоту своєї справи.

Аналіз останніх досліджень і джерельна база. На сьогоднішній момент у вітчизняній історичній науці немає робіт з даної тематики у консолідованому вигляді, із широкою ретроспективною огляду інформації стосовно життєвого шляху, революційної, наукової та правознавчої діяльності Віктора Арєндта. Окремі аспекти тих подій можна віднайти у працях А. Бачинського¹, Л. Зашкільняка² та В. Константинова³.

Джерельну базу дослідження становлять матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та Центрального державного історичного архіву. Дуже цінну інформацію містять і мемуари самого Віктора Арєндта «Дни Коммуны»⁴.

Метою статті є дослідження біографії відомого революціонера Віктора Болеславовича Арєндта (1843–1927 рр.). **Завдання дослідження** – здійснити архівну розвідку та знайти матеріали, що стосуються революційної та повстанської діяльності Арєндта на території Італії, Польщі, Франції та Росії.

Практичне значення роботи полягає у її використанні для написання навчальних посібників з всесвітньої історії та у розробці відповідних курсів.

Виклад основного матеріалу. Віктор Болеславович Арєндт народився у Києві, 12 січня 1843 р. Його батько, Болеслав Петрович був доктором медичних наук та учасником польського повстання 1831 р. Дід – Петро Касперович Арєндт, в 1794 р. у війні з російськими військами був поранений разом з Костюшком під Мациовіцями і узятий в полон військами О. Суворова, звідки йому вдалося втекти в Італію. Батько Віктора Арєндта мав свій маєток в Тарнавському окрузі Хелмінського повіту. Його ж мати, Марія Йосипівна, уроджена графиня Бобр-Чапська, мала маєток у Київській

¹ Бачинський А. Парижська Комуна і революційний рух на Півдні України (70-ті роки XIX ст.). *Український історичний журнал*. 1961. № 2. С. 45–54.

² Зашкільняк Л. Польське повстання 1863–1864 URL: http://www.history.org.ua/?termin=Polske_povstannia_1863

³ Константинов В. Польське повстання 1863–1864 рр. *Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. [редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін.]*. Київ: Знання України, 2004. Т. 2. 797 с.

⁴ Арєндт В. Дни Коммуны 1871 г. Москва: Изд-во ЦК МОПР СССР, 3-я тип. транспечати, 1929.

Рис. 1. Анна Пустовойтова
(Вікіпедія)

губернії Радомисльського повіту, в селі Товстий ліс. Зокрема, у її маєтку у 1863 р. організовувалися великі загони і легіони для польського повстання під головуванням Ружицького.

Щодо самої дитинства та юності Віктора Арендта, можна відзначити, що він закінчив курс наук Віленської класичної гімназії в 1859 р., і в тому же році, коли був опублікований заклик до добровольців Гарібальді в Італію, на захист пригніченого народу від Папської влади та австрійської окупації – відправився волонтером у загін Джузеппе Гарібальді, разом з Ярославом Домбровським, Антоном Везевським та Анною Пустовойтовою. В 1860 р. революційні змагання закінчились і Віктор Арендт повернувся додому.

У 1860 р. він вступив на навчання до Краківсько-Ягелонської академії, на історико-філологічний факультет, який закінчив в 1863 р. Під час навчання в академії, на канікулах Віктор Арендт часто відвідував Санкт-Петербург, де мешкали його батьки у колишньому маєтку графів Кушелево-Безбородко. 25 вересня 1861 р. він взяв участь у зібранні студентів, біля квартири піклувальника округу Філіпсона, яке послугувало приводом активних студентських заворушень за участі Н. Чернишевського та професорів П. Лаврова, Н. Утіна, Спаського, Самаріна та інших, які окрім Чернишевського були заарештовані і посаджені у Петропавлівську фортецю. Під час демонстрацій було поранено багато студентів, жандармів та поліцейських. Однак, Віктор Арендт випадково уникнув арешту. Варто відзначити, що студентський бунт трапився з приводу масового виключення із вищих навчальних закладів студентів-учасників партії «Земля і Воля» і підозрювальних осіб. Віктор Арендт теж був членом зазначеного гуртка і перебував у четвертій п'ятірці разом з Обручевим, Утіним, Трояновським та Курочкіним. У партії вони займалися усною та письмовою пропагандою. Зокрема, Віктор Арендт працював у типографії, де друкувалися масові заклики, прокламації проти імперського уряду та готувалися нові закони для незалежної Польщі.

22 січня 1863 р. Польський революційний Фонд у Варшаві оголосив загальне польське повстання проти імператорського уряду. Віктор Арендт як етнічний поляк, одразу ж з'явився у Фонд і був прийнятий помічником секретаря Авеїде.

Вслід за ним у Фонд прибули Антон Березовський та Анна Пустовойтова, яка вже тоді закінчила Оксфордський університет.

Незабаром Арендт, Березовський та Пустовойтова відправилися у діючі польські війська і були зараховані у легіон ветеранів 1831 р. Діонісія Чаховського, який брав збройну участь у 1863 р. проти військ російських генералів Ченгері та Ушакова в Келецькій, Радомській і Люблонській губерніях. Однак, 26 листопада

1863 р. Чаховський був вбитий при Кремпа-Гурна і легіон заховався у лісі. Самого Арендта та ще двої його товаришів було взято у полон та доставлено до Радомської військової гауптвахти, у якій несли караул офіцери Полоцького полку Пржевальський та Всеволод Крестський. Саме вони допомогли у втечі з гауптвахти повстанцю Антону Березовському, який втік до Парижу і 6 червня 1867 р. здійснив замах на життя російського імператора Олександра II. Після чого він був висланий на вічну каторгу в Нову Каледонію.

Рис. 2. Відомість Київського військового округу про втрати російської армії під час придушення Польського повстання 1863 р. у Південно-Західному краї⁵.

Віктор Арендт та Ана Пустовойтева після допитів були переведені у Варшавську слідчу тюрму «Павяк», де після місячного утримування були знову допитувані офіцерами Тухолкою, Афанасьєвим, Полторановим та Ждановичем. Згодом вони були відправлені у 10-й павільон Варшавської Олександрівської цитаделі, яким завідував жандармський капітан Д. Жучковський, який часто знущався над арештантами.

Варшавським польовим судом під головуванням генерала барона Корфа Віктор Арендт був засуджений, на основі ст. III «Правил суду на повстанцями», до позбавлення усіх прав та до висилки у Вологодську губернію терміном на п'ять

⁵ ЦДІАК. Ф. 442, Оп. 814, Спр. 676. Арк. 16; 17; 193в.

Номер 2 / 2025

років⁶. Одночасно з ним утримувався у фортеці і Ярослав Домбровський, засуджений до каторжних робіт на 15 років.

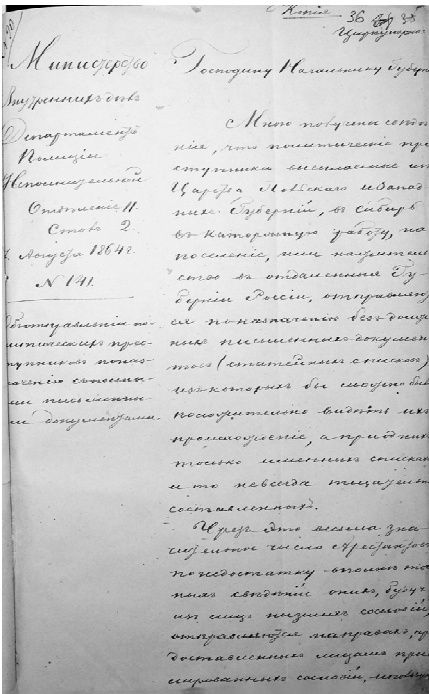

Рис. 3. Циркуляр Міністерства внутрішніх справ із вимогою етапування політичних в'язнів із відповідними супровідними документами⁷

У березні 1864 р. Віктор Арендт прибув відбувати покарання у Вологодську тюрму. Там він, разом з Анною Пустовойтовою, зайнялися пропагандою серед робітників Грибановської полотняної фабрики, яких ознайомили з ідеями Герцена та Карла Маркса.

В цьому контексті і промайнули промайнули три роки заслання у м. Великий Устюг, а в 1867 р. з нагоди укладання шлюбу російського цесаревича Олександра з принцесою Дагмарою Датською, маніфестом був скорочений термін відбування покарання. В тому ж році був виданий указ про заборону проживання в університетських містечках, і Віктор Арендт разом з Анною Пустовойтовою перебралися на територію Франції, де мешкали їх родичі: Арендт в Тулузу, а Пустовойтова до Парижу. З 1867 р. по 1870 р. Віктор Арендт знаходився у Тулузькій агро-лесній академії, по закінченню якої поставив собі ціль добратися до Парижу, який на той час знаходився у блокаді німців і з 5 жовтня 1870 р. по 13 березня 1871 р. Версаль був місцем перебування головної квартири штабу німецької армії і до Парижу не можна було проникнути аж до підписання мирної угоди. Після укладання договору між німцями та французами, Віктор Арендт нарешті прибув до Парижу та одразу ж вступив волонтером у польський легіон емігрантів, яким командував Ярослав Домбровський, а адъютантом при ньому була Анна Пустовойтова.

18 березня 1871 р. поклав початок заснування Паризької Комуні, захищаю котру, Віктор Арендт приймав участь у всіх битвах проти Версальських урядових військ, поки командуючий повстанцями Домбровський не відступив за р. Сену під натиском 150-тисячному війську герцога Дану. У той же час підійшов термін мирного трактату з німцями. Учасники Паризької Комуні увійшли у Париж 5-ма колонами. Жорстокі, кровопролитні битви розпочалися по вулицям Парижу, зі світанку 23 травня, а 24 травня Домбровський був смертельно поранений. 25 травня Віктор Арендт, Анна Пустовойтова та інші товариші по зброї з почестями поховали Ярослава Домбровського і усі разом перейшли під командуванням Врублевського,

⁶ ЦДАВО. Ф. 493. «Видавництво Всеукраїнського товариства політв'язнів та засланців, м. Харків». Оп. 2. Спр. 27. Арк. 3.

⁷ ДАМО. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 695. Арк. 36.

легіон якого розташовувався за барикадами на площі Жанни д'Арк, де 26 травня була вбита Анна Пустовойтова на 33-му році життя. Взяттям версальськими військами Монмартра, нанесло Паризькій Комуні сильний удар і почалася смертельна бійня у парці Монсо, де були вбиті генерали Леконт та Тома.

28 травня 1871 р. був останнім днем революції. Усе рідше та рідше лунали постріли. Нарешті, на вулиці Рампоніо пролунав останній похоронний постріл...

Рис. 4. Барикада на вулиці Вольтер після її захоплення регулярною армією під час «кривавого тижня» (Вікіпедія)

29 травня 1871 р. розпочалася жорстока розправа версальців: близько 40 000 осіб були вислані на галери в Нову Каледонію, а невелика кількість комунарів рятувалась втечею, у числі яких знаходився і Віктор Арендт, який безпосередньо втік до Польщі. У Варшаві швидко з'ясували причетність Арендта до Паризької Комуні і за розпорядженням Департаменту поліції, він був висланий під жандармсько-поліцейський нагляд в Єрванську губернію, на три роки, однак протриманий там

був цілих п'ять років, аж до початку російсько-турецької війни, на яку він був посланий солдатом в Бакинський полк. Згодом Віктор Арендт пройшовши офіцерський іспит, став підпоручиком. 23 жовтня 1877 р. при штурмі Деве-бойну він був тяжко поранений та відправлений на лікування у Варшаву, де і звільнився з військової служби за станом здоров'я⁸.

Після завершення війни, у 1879 р. за даними жандармського дізнання Віктор Арендт на вуличному святкуванні в м. Дорогобуже вимагав від вуличних музикантів грати польський гімн і сам співав його на польській мові. Згідно цього, за розпорядженням військового міністра, за Віктором Арендтом був встановлений особливий надзор зі сторони його найближчого начальства за місцем служби⁹.

У Варшаві, Віктор Арендт займався усною та письмовою революційною пропагандою. В 1880 р. він разом з Іваном Соколовим та Євгенієм Трояновським, був заарештований та перенаправлений етапний порядком у Закавказький край, в м. Олександрополь Єреванської губернії під жандармсько-поліцейським наглядом. Однак, через рік знову повернувся до Варшави, де почав викладати історію у гімназії. У 1890 р. Віктор Арендт був призначений інспектором, а в 1898 р. – директором гімназії.

У 1905 р., перебуваючи у Москві, він приймав активну участь у демонстрації на похованні громадян, і разом з іншими співав пісню «Ви жертвою впали у боротьбі фатальній». Помічений жандармами, Арендт був заарештований та адміністративним порядком висланий на два роки у Єнисейську губернію, де і мешкав в с. Солочанки, що в 10 верств від Красноярська, у будинку Федоровського, разом з каторжанином-переселенцем Михайлом Крупенниковим.

В 1907 р. Віктор Арендт повернувся до Москви і в тому ж році поступив студентом у Московський археологічний інститут, який з відзнакою закінчив у 1909 р. Згодом він був обраний почесним членом інституту і захистив у ньому дисертацію на тему: «Доісторичні пам'ятки західних королівських прусів» і отримав звання «наукового археолога» при директорі інституту Олександрі Успенському.

Однак, надивившись в тюрмах на страждання невинних людей, Віктор Арендт вирішив стати слідчим, аби звільняти таких ув'язнених. З цією метою в 1909 р. він студентом вступив до Московського університету, який закінчив на 69 році життя з дипломом першого ступеня в 1912 р. і залишений при ректорі Мануйлові викладачем кримінального права. Однак, згодом Віктор Арендт перекваліфікувався на слідчого Незабаром він був обраний представником Суддівської палати Степановим суддівським слідчим по важливим справам Архангельського окружного суду. Так, в 1912 р. Віктор Арендт звільнив з тюрми багато в'язнів. За це він викликав негативну оцінку з боку прокурора Некраса, який називав його: «захисником, а не слідчим». І

⁸ ЦДАВО. Ф. 493. «Видавництво Всеукраїнського товариства політв'язнів та засланиців, м. Харків». Оп. 2. Спр. 27. Арк. 4.

⁹ ЦДАВО. Ф. 493. «Видавництво Всеукраїнського товариства політв'язнів та засланиців, м. Харків». Оп. 2. Спр. 27. Арк. 9.

дійсно, арештанти коли бачили Арендта в тюрмі, махали руками і кричали: «Віктор Болеславович!». Через зазначені випадки, Арендт був переведений слідчим в м. Лодзь Петроковської губернії, де діяв у тому ж дусі. Зокрема, він відрізнявся серед інших слідчих швидким виконанням слідчих дій і станом на звітний 1914 р. мав у виробництві нуль справ. За це голова Варшавської суддівської палати Постников призначив його членом Петроковського окружного суду. Однак, 19 липня 1914 р. суд був евакуйований в Москву, де Віктору Арендту, як колишньому військовому, було запропоновано вступити у дружину Державного ополчення та прийняти участь у військових діях. Арендт погодився і був призначений командиром 112 Тамбовської дружини, яка була сформована у м. Тамбов і вступив з нею у м. Івангород. З цією дружиною, він прийняв участь у всіх боях, від м. Івангорода до Перемишля. Причому в липні 1915 р. при захисті Івангорода узяв у полон німецьку роту у повному складі. За це, Віктор Арендт отримав орден Георгія 4 ступеня. А в серпні 1915 р. при підтримці Луковиська і Лунєва, узяв у полон німецький батальон. За це Арендт був нагороджений золотою шаблею «за хоробрість»¹⁰.

В 1916 р. військова дружина Віктора Арендта була перейменована в Цининський полк і до Перемишля він продовжував ним керувати. У кінці 1916 р. командувач військами Київського округу генерал Драгомиров, викликав Арендта до себе як юриста і призначив його головою Проскурівського військового суду. Звідти суд був переведений у Могилів-Подільський, а із нього у Білу церкву.

В 1918 р. при зміні влади в Україні, Симон Петлюра призначив Віктора Арендта слідчим по важливим справам в Директорію УНР. Молодшими слідчими при Арендті були призначені Всеволод Черкеза та Віктор Ананьєв.

У 1918 р. коли у Київ вступила авангардна частина більшовицької армії, війська симона Петлюри відступили та покинули Київ. За їх відсутності Арендт, Черкеза та Ананьєв звільнили більшовиків з тюрм. По поверненню Петлюри у Київ, Віктор Арендт був заарештований і кинутий до в'язниці. Звільнений він був після встановлення більшовицької влади.

В 1918–1919 рр. Віктор Арендт був ревізором лісів Київської губернії і проводив інспекцію по повітам. Однак, захворівши він вимушений був виїхати до Криму, де був призначений лісником Алупкінського лісу. У лютому 1921 р. Арендт виїхав по призначенню до Смоленська на посаду Смоленського губернського інспектора лісів, де в 1922 р. був призначений слідчим по важливим справам губревтрибуналу, а в 1923 р. на посаду слідчого західного окружного військово-транспортного трибуналу. У 1924 р. Віктор Арендт за станом здоров'я пішов зі служби на пенсію і був зарахований в секцію наукових співробітників ЦЕКУБУ. Двадцять його наукових робіт були перекладені на іноземні мови і Паризька академія наук обрала його своїм членом.

¹⁰ ЦДАВО. Ф. 493. «Видавництво Всеукраїнського товариства політв'язнів та засланих, м. Харків». Оп. 2. Спр. 27. Арк. 5.

У 1927 р. здоров'я Віктора Арендта значно погіршилось. Зокрема, він страждав на часті серцеві приступи. У зв'язку з цим, його як уродженця Києва відправили до Одеського будинку ветеранів революції. Там Віктор Арендт дожив свої останні дні життя¹¹.

Висновки. Таким чином, Віктор Болеславович розділив долю багатьох борців за визволення власного народу та революціонерів, опинившись у таборі політичних противників Російської імперії. Його життя – приклад вірного служіння своєму польському народові. А ще, він щиро вірив в те, що зі знищенням царського самодержавства, можна вирішити економічні та соціальні проблеми всіх верств населення. Віктор Арендт пройшов науковий шлях від історика та археолога до практикуючого юриста та слідчого. Приймаючи участь у двох війнах російської імперії, він знав ціну життю. А ще, надивившись на страждання людей, які були безвинно засуджені, він усіма своїми силами прагнув полегшити їх участь.

REFERENCES

- Arendt, V. Dni Kommuny 1871 g. [Days of the Commune 1871]. Moskva: Izd-vo CK MOPR SSSR, 3-ya tip. Transpechaty. 1929 [in Russian].
- Bachynskyi, A. Paryzka Komuna i revoliutsiyni rukh na Pivdni Ukrainy (70-i roky XIX st.) [The Paris Commune and the Revolutionary Movement in Southern Ukraine (1870s)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1961, 2, 45–54 [in Ukrainian].
- DAMO – Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti [State Archives of Mykolaiv Region]
- Zashkilniak, L. Polske povstannia 1863–1864 [Polish Uprising 1863–1864] URL: http://www.history.org.ua/?termin=Polske_povstannia_1863 (ostannii perehliad: 28.02.2025) [in Ukrainian].
- Konstantynov, V. Polske povstannia 1863–64. [Polish Uprising of 1863–64.]. *Ukrainska dyplomatychna entsyklopediia: U 2-kh t./Redkol.: L.V. Huberskyi (holova) ta in. Kyiv: Znannia Ukrainy. 2004. T. 2.* [in Ukrainian].
- TsDAVO – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine].

---

¹¹ ЦДАВО. Ф. 493. «Видавництво Всеукраїнського товариства політ'язнів та засланиців, м. Харків». Оп. 2. Спр. 27. Арк. 6.

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-02/142-153>

УДК (UDC) 94 (460) «1939/1975»: [351 : 305-055.2]

PARTICIPATION OF WOMEN IN THE MANAGEMENT SYSTEM IN SPAIN DURING THE REGIME OF F. FRANCO

Julia Bachynska*

Abstract

The purpose of the article is to analyse the level of access of Spanish women to the system of governance and to highlight informal barriers to this access in the context of diminishing rights and freedoms under Franco's regime. The study of women's participation in governance is part of a wider range of gender studies relating to the period of Franco's dictatorship. The problem is relevant in view of the importance of studying the impact of gender stereotypes and prejudices on inequality of working conditions and pay, and opportunities for career advancement.

The methodological basis of the study is based on the approaches of gender studies, political and social history. The following methods were used to accomplish the research objectives: diachronic, retrospective, and historical and genetic. The object of the study is gender inequality in Spain under the Franco regime. Despite the existence of extensive research on these issues, informal barriers that prevent women from reaching the top of their careers remain insufficiently studied. The legal mechanisms for restricting women's economic independence, participation in labour relations and access to prestigious positions also require more detailed research.

The scientific novelty of the study is to generalise and systematise the mechanisms of building political, administrative and social barriers to women's access to participation in labour and socio-political activities in Spain under the Franco regime. The article also highlights the influence of the official ideology of Francoism, the involvement of religious and social institutions in the formation of gender roles, their distribution and consolidation, the curtailment of the process of women's emancipation and the establishment of a system of gender discrimination in the main spheres of public life.

Conclusions. The socio-political system formed by Franco's regime was institutionally based on patriarchal principles that limited women's socio-political rights and their presence in public life, including in the public administration system. However, within the official discourse, specific forms of women's involvement in phalangist structures, such as the «Women's Section», were created. They played a supportive role in the social and educational spheres, which allowed for the instrumentalisation of women's participation to deepen the indoctrination of the population. Some women held symbolic positions, but they were exceptions that proved the rule. It was only in the 1960s and 1970s, under the influence of liberalisation, that the first practical steps were taken to overcome gender inequality in the administrative sphere. The results of this analysis confirm the hypothesis that there are not only legislative but also informal barriers to women's access to leadership positions within the framework of gender relations established by Franco's regime.

Keywords: access to the management system, gender inequality, the regime of F. Franco, family-oriented roles, gender-role models, labor activity

---

* Postgraduate student of the Department of World History and International Relations, Zaporizhzhia National University, Zaporizhia, Ukraine. E-mail: ubachinska97@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3939-955X>

УЧАСТЬ ЖІНОК У СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ В ІСПАНІЇ ЗА ЧАСІВ РЕЖИМУ Ф. ФРАНКО**Юлія Бачинська*****Анотація**

Мета статті – проаналізувати рівень доступу іспанських жінок до системи управління та висвітлити неформальні бар'єри на цьому шляху в умовах зменшення прав і свобод за режиму Ф. Франко. Дослідження участі жінок в управлінні є частиною ширшого кола гендерних досліджень, які стосуються періоду диктатури Ф. Франко. Проблема є актуальною з огляду на важливість дослідження впливу гендерних стереотипів і упереджень на нерівність умов праці та її оплати, можливості просування по кар'єрних сходинках.

Методологічна база дослідження ґрунтується на використанні підходів гендерних студій, політичної та соціальної історії. Для виконання поставлених наукових завдань використано такі методи: діахронічний, ретроспективний та історико-генетичний. Об'єктом дослідження є гендерна нерівність в Іспанії за режиму Ф. Франко. Незважаючи на наявність ґрунтовних досліджень з окреслених питань, неформальні перешкоди, які заважали жінкам досягти вершини кар'єри, залишаються недостатньо дослідженими. Більш детального дослідження потребують також правові механізми обмеження економічної незалежності жінок, їх участі у трудових відносинах і доступу до престижних посад.

Наукова новизна дослідження полягає в узагальненні та систематизації механізмів побудови політичних, адміністративних та соціальних бар'єрів щодо доступу жінок до участі у трудовій та суспільно-політичній діяльності в Іспанії за режиму Ф. Франко. Також виділено вплив офіційної ідеології франкізму, залучення релігійних та соціальних інституцій до формування гендерних ролей, їх розподілу та закріплення, згортання процесу емансипації жінок і встановлення системи гендерної дискримінації в основних сферах суспільного життя.

Висновки. Соціально-політична система, сформована режимом Ф. Франко, інституційно базувалась на патріархальних принципах, які обмежували соціально-політичні права жінок та їх присутність у публічному житті суспільства, в тому числі, у системі державного управління. Але в рамках офіційного дискурсу було створено специфічні форми залучення жінок до фалангістських структур, таких як «Жіноча секція». Вони відігравали допоміжну роль у соціальній та освітній сферах, що дозволяло інструменталізувати жіночу участь для поглиблення індоктриналізації населення. Деякі жінки займали символічні посади, але це були винятки, які підтверджували правило. Лише у 1960-х – 1970-х рр. під впливом лібералізації були зроблені перші практичні кроки для подолання гендерної нерівності в адміністративній сфері. Результати здійсненого аналізу підтверджують гіпотезу про наявність не лише законодавчих, а й неформальних бар'єрів для доступу жінок до керівних посад в рамках гендерних відносин, встановлених режимом Ф. Франко.

Ключові слова: доступ до системи управління, гендерна нерівність, режим Ф. Франко, сімейно-орієнтовані ролі, статево-рольові моделі, трудова діяльність

---

* аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету, Запоріжжя, Україна. E-mail: ubachinska97@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3939-955X>

Цитування: Бачинська, Ю. (2025). Участь жінок у системі управління в Іспанії за часів режиму Ф. Франко. *Консенсус*, 2, 142–153. <https://doi.org/10.3110/consensus/2025-02/142-153>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/175>

Постановка проблеми. Гендерна рівність у доступі до владних, престижних і часових ресурсів – важлива складова рівності громадян та успішного розвитку суспільства. Проблема гендерної рівності у сфері трудових відносин дозволяє концептуалізувати явища гендерної дискримінації та гендерних стереотипів. Уявлення про соціальні ролі, базовані на біологічному детермінізмі, закріплюють практику нерівного розподілу основних ресурсів через механізми соціальних інституцій.

Проблема є актуальною з огляду на важливість вивчення впливу гендерних стереотипів та упереджень на нерівність умов трудової діяльності та її оплати, можливості просування кар'єрними щаблями. Дослідження цих явищ на прикладі Іспанії дозволить також визначити основні тенденції щодо самореалізації жінок в рамках гендерної політики режиму Ф. Франко.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема гендерної нерівності у сфері трудових відносин за режиму Ф. Франко знайшла відображення у наукових студіях багатьох науковців. Наявні напрями у вивченні цього питання можна класифікувати так: вплив соціо-культурного контексту та релігійного чинника на імплементацію гендерної нерівності через соціальні інституції; правове становище іспанських жінок за часів режиму Ф. Франко; специфіка подолання гендерної нерівності в Іспанії під час демократичного переходу.

Якщо виділити соціально-культурний аспект, варто перелічити таких науковців, чиї дослідження стосувались цього напрямку: Х. Рока і Хірона¹, С. Мартін Гутьєрес², М. Морено Секо³, Р. Мінгуес Бласко⁴, С. Родрігес Лопес⁵.

Х. Рока і Хірона досліджував гендерні ролі та концепції гендерних взаємовідносин, спираючись на методологію культурної антропології. У зазначеній статті автор розглянув «концепцію жінки» в період режиму Ф. Франко, аналізуючи вплив соціо-культурних та ідеологічних установок на юридичні та практичні механізми обмеження доступу жінок до працевлаштування.

---

¹ Roca i Girona J. Los (no) lugares de las mujeres durante el franquismo : el trabajo femenino en el ámbito público y privado. *Gerónimo de Uztariz*. Pamplona, 2005. № 21. P. 81–99.

² Martín Gutiérrez S. Obreras y católicas. De la formación a la movilización. Roles de género y compromiso temporal de la Hermandad Obrera de Acción Católica Femenina (HOACF) en España (1946–1970): tesis doctoral: 5504.02 / Universidad Complutense de Madrid. Madrid, 2017. 493 p.

³ Moreno Seco M. Cruce de identidades: masculinidad, feminidad, religión, clase y juventud en la JOC de los años sesenta. *Historia y Política*. Madrid, 2017. № 37. P. 147–176.

⁴ Mínguez Blasco R. Religión, género e historia oral. Una aproximación a las actitudes sociales de las mujeres católicas durante el franquismo. *Trobada Internacional Investigadorxs del Franquisme*. Valencia, 2019. № 10. P. 372–386.

⁵ Rodríguez López S. La Sección Femenina, la imagen del poder y el discurso de la diferencia. *Feminismo/s*. Alicante, 2010. № 16. P. 233–257.

С. Мартін Гутьєрес у своїй докторській дисертації розкрила еволюцію впливу католицької соціальної доктрини на стан гендерних відносин в Іспанії за часів режиму Ф. Франко на прикладі «Робітничого братства Католицької Жіночої дії» (1946–1970).

М. Морено Секо розглянула зміну дискурсу в Іспанії у 1960-х рр. щодо гендерної ідентичності на прикладі організації «Християнська робітничка молодь». Авторка дослідила зміну цієї парадигми у контексті соціальних, політичних і релігійних змін, які були на той час актуальними не лише для іспанського суспільства.

Темі правового становища іспанських жінок за часів режиму Ф. Франко присвячували свої роботи Х.Р. Родрігес Ямосі⁶, М. Солер Гайо⁷, М.А. Морага Гарсія⁸, Т. Рабасас Ромеро і С. Рамос Самора⁹.

Х.Р. Родрігес Ямосі у своїй науковій праці розглянув правове становище іспанських жінок протягом 20 ст. і його вплив на різні сфери соціального та приватного життя жінок.

М. Солер Гайо у своїх наукових розробках звертався до теми гендерної нерівності в університетському середовищі в період режиму Ф. Франко, досліджуючи формальні та неформальні обмеження, дискримінацію за статевою ознакою.

Т. Рабасас Ромеро і С. Рамос Самора у своїй науковій праці звертались до проблеми поширення наративів гендерної нерівності через систему освіти та підконтрольні «Жіночій секції» структури, в тому числі, друковані видання.

Проблематика подолання гендерної нерівності та її наслідків в Іспанії під час демократичного переходу відображена у науковому доробку Р. Руїс Франко¹⁰, А. Калво Салвадор, Т. Сусінос Рада та М. Гарсія Ластра¹¹.

Р. Руїс Франко висвітлювала питання соціальних змін в період лібералізації франкістського режиму та переходу до демократії, зокрема кроки, здійснені для подолання гендерної дискримінації. Гендерний підхід було покладено в основу аналізу законодавчих змін та демократичних перетворень в іспанському суспільстві.

Попри наявні ґрунтовні дослідження з окресленої проблематики, залишаються недостатньо дослідженими неформальні перешкоди, які заважали досягненню жінками кар'єрних вершин. Також потребують детальнішого дослідження правові

---

⁶ Rodríguez Llamosí J.R. Cien años de desigualdad. La situación legal de la mujer española durante el siglo XX. *XI Congreso virtual sobre Historia de las Mujeres (15 al 31 de octubre de 2019)*. Jaen, 2019. P. 693–724.

⁷ Soler Gallo M. Sé mujer antes que estudiante: el ideal de mujer universitaria de la Sección Femenina durante el primer lustro del franquismo. *La mujer en la historia de la universidad. Retos, compromiso y logros*. Salamanca, 2018. P. 75–87.

⁸ Moraga García M.Á. Notas sobre la situación jurídica de la Mujer en el Franquismo. *Feminismo/s*. Alicante, 2008. № 12. P. 229–252.

⁹ Rabazas Romero T., Ramos Zamora S. La construcción del género en el franquismo y los discursos educativos de la Sección Femenina. *Encounters on Education*. Madrid, 2006. № 7. P. 43–70.

¹⁰ Ruiz Franco R. Nuevas leyes para nuevos tiempos políticos: el lento pero firme caminar hacia la construcción de la igualdad de género en España (1970–1985). *España contemporánea*. Madrid, 2019. № 55. P. 35–53.

¹¹ Calvo Salvador A., Susinos Rada T., García Lastra M. El largo camino hacia la coeducación un análisis de las etapas de la educación de las mujeres a partir de tres relatos de vida escolar. *Revista de Educación*. Madrid, 2011. № 354. P. 549–573.

механізми обмеження економічної незалежності жінок, їх участі у трудових відносинах та доступу до престижних посад. Розв'язання зазначеної наукової проблеми потребує аналізу співвідношення традиційних і законодавчих норм.

Мета статті – проаналізувати рівень доступу іспанських жінок до системи управління та виокремити неформальні бар'єри на цьому шляху в умовах зменшення прав і свобод за режиму Ф. Франко.

Сформульована мета передбачає розв'язання цілої низки конкретних завдань, а саме: встановити системні ознаки обмеження економічної незалежності жінок, доступу до ринку праці та вибору професії; проаналізувати рівень залученості жінок до системи управління; охарактеризувати ідеологічні конструкти та упередження, які обмежували доступ жінок до керівних посад; дослідити еволюцію гендерних відносин в Іспанії за режиму Ф. Франко на прикладі ідеологічних концепцій, правових норм та життєвих практик.

Виклад основного матеріалу. В період існування Другої Іспанської республіки на законодавчому рівні жінки були зрівняні в правах із чоловіками. Одним із основних досягнень на шляху досягнення гендерної рівності було надання у 1931 р. жінкам права голосувати на виборах, незалежно від їх сімейного статусу. Участь жінок у політичному житті реалізовувалась також через право бути обраною до державних інституцій. В цей період вперше було обрано жінок-депутатів до Іспанських Кортесів: Клару Кампоамор від «Радикальної партії», Вікторію Кент від «Республіканської Лівой партії» і Маргариту Нелькен від «Соціалістичної партії»¹².

Громадянська війна 1936–1939 рр. та встановлення режиму Ф. Франко істотно вплинули на правовий статус жінок і рівень їхньої залученості до роботи у державних інституціях. Ідеологія франкізму, яка спиралась на католицьку модель жінки та консервативні цінності, окреслювала соціальні ролі з позиції патріархальної моделі взаємодії між статями. Гендерна нерівність була вбудована у соціальні інституції та іспанське законодавство.

Для франкізму у сфері гендерної політики була притаманна гендерна поляризація – абсолютизація відмінностей між чоловіками і жінками, що відображається у гендерних стереотипах та гендерних рольових моделях. Відповідно до цих ідеалів, іспанка повинна була присвятити себе родині та вихованню дітей – саме це було її «фронтом», адже на неї покладалось завдання виховувати наступні покоління і закладати їх ціннісні орієнтації.

9 березня 1938 р. на підконтрольних повстанцям територіях було опубліковано декрет про затвердження «Трудового порядку». У першому пункті другого розділу вказано, що «жінкам заборонено працювати в нічну зміну», а також «регламентується домашня робота і заміжні жінки звільняються від роботи в майстернях і на фабриках»¹³.

¹² Rodríguez Llamas J.R. Cien años de desigualdad. La situación legal de la mujer española durante el siglo XX. *XI Congreso virtual sobre Historia de las Mujeres (15 al 31 de octubre de 2019)*. Jaen, 2019. P. 696.

¹³ Decreto aprobando el Fuero del Trabajo formulado por el Consejo Nacional de Falange Española Tradicionalista y de las J.O.N.S. *Boletín Oficial del Estado*. 1938. № 505. P. 6178–6181. URL: <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE/1938/505/A06178-06181.pdf>

«У 1940-х роках жінкам закрили доступ до наступних посад: державний юрист, агент біржі та фондового ринку, лікар, тюремний офіцер, митний технік, технічний інспектор праці, прокурор, суддя, магістрат, а також вони були виключені з доступу до дипломатичного корпусу, корпусу реєстраторів майна та корпусу нотаріусів»¹⁴.

Політика, спрямована на збільшення народжуваності, впровадження консервативних і націонал-католицьких засад у політичне та соціальне життя окреслили межі для професійної зайнятості жінок. Для них були доступними посади у сфері освіти та медицини, як такі, що найбільше відповідали франкістським ідеалам «іспанської жінки».

Низькі показники жіночої трудової зайнятості в період режиму Ф. Франко, особливо на першому етапі його існування, пояснюються специфікою трудових відносин того періоду та їх законодавчим регулюванням. До розряду працюючих не включали заміжніх жінок, які виконували роботу на дому, залучалися до сімейного бізнесу, або працювали у сільській місцевості¹⁵. Тож, хоча законодавство перешкоджало залученості заміжніх жінок до ринку праці, на практиці вони працювали, але як правило, без відлучення від дому і отримання заробітної плати. По суті, цей вид трудової зайнятості розглядався як виконання додаткової домашньої роботи і не включався до статистичних даних.

У статті 58 «Закону про трудовий договір» (I книга) від 26 січня 1944 р. вказано: «Виплата заміжній жінці винагороди за її працю є дійсною, якщо не підтверджено заперечення чоловіка...»¹⁶. У випадку вступу в законну силу оскарження чоловіка, цю справу має розглянути бюро із працевлаштування, а за його відсутності в зазначеній місцевості – необхідно було звернутися до муніципального судді. Саме він на основі наведених доказів мав дати чи відхилити дозвіл на отримання жінкою заробітної плати за свою роботу¹⁷.

У журналах, які видавались «Жіночою секцією», давались рекомендації щодо професій, які в інтерпретації франкістської ідеології відповідали «жіночим рисам характеру». Серед запропонованих були професії секретаря, кравчині, комісіонера або торгового представника, гувернантки, викладача, практиканта, косметолога, телефоністки¹⁸. Така вибірка пояснювалась тим, що виконання жінкою професійних обов'язків не повинно суперечити її «турботливій та співчутливій природі».

---

¹⁴ Rodríguez Llamas J.R. Cien años de desigualdad. La situación legal de la mujer española durante el siglo XX. *XI Congreso virtual sobre Historia de las Mujeres (15 al 31 de octubre de 2019)*. Jaen, 2019. P. 711-712.

¹⁵ Roca i Girona J. Los (no) lugares de las mujeres durante el franquismo: el trabajo femenino en el ámbito público y privado. *Cerón de Uztariz*. Pamplona, 2005. № 21. P. 89.

¹⁶ Decreto de 26 de enero de 1944 por el que se aprueba el texto refundido del Libro I de la Ley de Contrato de Trabajo. *Boletín Oficial del Estado*. 1944. № 55. P. 1632. URL: <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1944/055/A01627-01634.pdf>

¹⁷ Там само.

¹⁸ Soler Gallo M. Sé mujer antes que estudiante: el ideal de mujer universitaria de la Sección Femenina durante el primer lustro del franquismo. *La mujer en la historia de la universidad. Retos, compromiso y logros*. Salamanca, 2018. P. 83.

Отримання жінкою вищої освіти не розглядалось як частина життєвої стратегії, натомість пріоритетною була приватна сфера.

Обмеження заміжніх жінок у здійсненні трудової діяльності здійснювалось не лише за допомогою заборон. Для досягнення цієї мети франкістський режим використовував також заохочувальні заходи. Так звана «Винагорода за весільний посаг» була фінансовою компенсацією жінці, яка виходячи заміж звільнялась з роботи. Існувала система фінансової допомоги сім'ям, позик для молодят і субсидіювання багатодітних родин. Якщо після вступу в шлюб жінка продовжувала працювати, родина втрачала так звані «сімейні бали». Також в цій ситуації дружина мала отримати дозвіл від чоловіка на продовження трудової діяльності. Заміжжя закривало для жінки перспективи роботи в дипломатичному корпусі, у сфері юриспруденції та поліції. Державні та напівдержавні установи під час працевлаштування вимагали від своїх працівниць підписати декларацію про добровільне звільнення в разі заміжжя¹⁹.

Офіційна ідеологія франкізму чітко окреслювала сфери самореалізації жінок – родинне коло і дім, залишаючи мало можливостей для обрання іншої життєвої моделі. Та все ж існував люффт, скориставшись яким жінка могла побудувати кар'єру – це була служба в рамках франкістських інституцій.

Організація «Католицька дія» ставила собі за мету поширення християнського вчення через гуманітарну та просвітницьку діяльність. Принципи цього об'єднання ґрунтувалися на католицькому традиціоналізмі і відповідали консервативним основам католицької церкви Іспанії. На першому етапі існування цієї організації, її діяльність цілком відповідала політичним, соціальним і культурно-релігійним доктринам франкістського режиму²⁰.

«Католицька дія» залучала жінок до своєї діяльності, але чітко розмежовуючи сфери діяльності за статевою приналежністю. Це обумовлювалось сприйняттям жінок та чоловіків у рівній мірі захисниками релігії та концепцією взаємодоповнюваності між статями. Відрізнялись області активної діяльності: якщо від чоловіків очікувалась зосередженість на політиці, то фемінний ідеал співвідносився із благодійною діяльністю та моральним контролем²¹.

Значна частина членкинь цієї організації належала до аристократії та вищої буржуазії, разом з тим, до її лав належали і представниці нижчих соціальних класів²². В рамках церковної ієрархії жінкам було важко досягти високого становища. Як правило вони працювали на посадах низового рівня, або досягали середньої ланки керівництва.

¹⁹ Roca i Girona J. Los (no) lugares de las mujeres durante el franquismo: el trabajo femenino en el ámbito público y privado. *Gerónimo de Uztariz*. Pamplona, 2005. № 21. P. 91.

²⁰ Moreno Seco M. Cruce de identidades: masculinidad, feminidad, religión, clase y juventud en la JOC de los años sesenta. *Historia y Política*. Madrid, 2017. № 37. P. 154.

²¹ Там само.

²² Rodríguez Llamas J.R. Cien años de desigualdad. La situación legal de la mujer española durante el siglo XX. *XI Congreso virtual sobre Historia de las Mujeres (15 al 31 de octubre de 2019)*. Jaen, 2019. P. 701.

Католицька церква поширювала свій вплив також на робітників, зокрема приділяла увагу пастирській роботі серед робітниць. Виконання цих обов'язків здійснювалось через жіночі відділи «Католицької дії». На єпархіальні ради покладались обов'язки із формування керівних кадрів серед робітниць через діяльність навчальних гуртків, лекційні заняття і роботу релігійних організацій²³. Місія релігійного просвітництва серед представників робітничих професій пояснювалась потребою у їх залученні до ідеологічного та релігійного дискурсів франкістського режиму. Традиційно вважалось, що робітниче середовище легко піддавалось агітації лівих політичних партій. А тому держава докладала додаткових зусиль на проведення ідеологічної роботи всередині цього соціального прошарку.

Семінари, лекції, розважальні заходи та друковані видання «Католицької дії» спрямовувались на просвітницьку роботу серед працівниць у дусі націонал-католицизму: тобто насаджування ідеалів християнства у поєднанні із консервативними уявленнями про роль та місце жінки в суспільстві. «Для «Католицької дії» робітниця-християнка була тією, хто піклувалась про потреби своєї сім'ї з доброзичливістю і поступливістю, чий обов'язок полягав у передачі католицької духовності своїм дітям і чоловікові...»²⁴.

У другій половині 1950-х років відбувається поступова зміна сприйняття ролі жінки в сім'ї та суспільстві на користь більшого залучення до трудової діяльності поза домом. Хоча подібні зрушення не викликали позитивної реакції серед значної частини іспанців, відзначимо, що вони сприймалися радше як малоприємна, але необхідність: «Відхід жінок з дому вважається соціальним явищем століття, необхідним і нестримним, яким би протиприродним це не здавалося»²⁵. Дилема, перед якою постало державне керівництво, полягала у необхідності створення образу іспанської жінки, який би відповідав як пропагандистським концептам, так і соціально-економічними інтересами.

Традиційними для жінок вважались професії медсестер, вчителів, вихователок, соціальних працівниць, хатніх робітниць та фармацевтів – тобто пов'язані з навчанням і вихованням, медичним та побутовим обслуговуванням. Відображенням змін стала поява у пресі критичних зауважень щодо обмеженості жінок у професійному виборі завдяки нав'язаним шаблонам про основну місію жінки – бути дружиною і матір'ю. Індикатором були тези про те, що жінки здатні до інтелектуальної праці та виконання управлінських обов'язків²⁶.

Закон від 22 липня 1961 р. «Про професійні та трудові політичні права жінок» декларував «Принцип недискримінації за ознакою статі чи статусу щодо володіння та

²³ Martín Gutiérrez S. Obreras y católicas. De la formación a la movilización. Roles de género y compromiso temporal de la Hermandad Obrera de Acción Católica Femenina (HOACF) en España (1946-1970) : tesis doctoral : 5504.02 / Universidad Complutense de Madrid. Madrid, 2017. P. 95.

²⁴ Там само.

²⁵ Rabazas Romero T., Ramos Zamora S. La construcción del género en el franquismo y los discursos educativos de la Sección Femenina. *Encounters on Education*. Madrid, 2006. № 7. P. 54.

²⁶ Там само. P. 55.

здійснення іспанцями політичних, професійних і трудових прав...»²⁷. Але на заміжніх жінок накладались обмеження щодо участі у трудовій діяльності, зокрема цим законом закріплювались норми «Цивільного кодексу» 1958 р. та «Трудового порядку» 1938 р. Чинною залишалась норма про «звільнення заміжніх жінок від роботи в майстернях та фабриках», проте в самому законі вона тлумачилась не як обмеження професійного вибору, а піклування про фізичне здоров'я заміжніх жінок та можливість для них обирати серед професій іншого типу²⁸.

Але попри реформування законодавства, на практиці існувала інерція моделей соціальної взаємодії попередніх періодів. Суспільні трансформації не завжди відповідали темпу адміністративно-законодавчих змін.

Станом на початок 60-х років організація «Християнська робітничка молодь» як і більшість іспанських інституцій цього періоду переживала етап переорієнтації та пристосування до умов лібералізації франкістського режиму. Але це поєднання старих та нових тенденцій відмітив дослідник Мартінес Ойос, який вказував на протиріччя в риторичі «Християнської робітничої молоді»: з одного боку – це вбачання основної цілі жінки у підтриманні «домашнього вогнища та родинного затишку», а з іншого – сприйняття праці як необхідного атрибуту для почуття власної гідності²⁹.

Молодих робітниць продовжували сприймати радше як майбутніх дружин та матерів, аніж як кваліфікованих спеціалісток³⁰. Обговорення проблем робітниць тривалий час не знаходило необхідного розуміння та підтримки. На участь жінок у трудових відносинах накладались стереотипи про різницю у сферах самореалізації та соціального життя для представників різних статей. Але тенденція відходу від релігійної до робітничої спрямованості «Християнської робітничої молоді» позначилась у публічних виступах її керівництва: Аїда Фуентес у 1964 р. заявила про бажання молодих робітниць мати рівні права із жінками інших соціальних класів³¹.

У 1964 р. у офіційній пресі було опубліковано дані щодо стану трудової зайнятості жінок в Іспанії, порівняно з іншими державами: «16% працюючого населення в Іспанії складають жінки, порівняно з 35% у Франції, 36% у Західній Німеччині, 25% в Італії, 31% в Англії або 27% у США»³². Зростання кількості жінок, які здобували вищу освіту, мало би свідчити про покращення можливостей для професійного розвитку. Але на практиці виникали перепони пов'язані із

²⁷ Ley 56/1961, de 22 de julio, sobre derechos políticos profesionales y de trabajo de la mujer. *Boletín Oficial del Estado*. 1961. № 175. P. 11004. URL: <https://www.boe.es/boe/dias/1961/07/24/pdfs/A11004-11005.pdf>

²⁸ Там само.

²⁹ Moreno Seco M. Cruce de identidades: masculinidad, feminidad, religión, clase y juventud en la JOC de los años sesenta. *Historia y Política*. Madrid, 2017. № 37. P. 160.

³⁰ Там само. С. 158.

³¹ Там само. С. 164–165.

³² Rabazas Romero T., Ramos Zamora S. del género en el franquismo y los discursos educativos de la Sección Femenina. *Encounters on Education*. Madrid, 2006. № 7. P. 55.

упередженням ставленням. У трудовій сфері жінок продовжували ототожнювати із домашньою працею і підлеглим становищем відносно чоловіків.

У 1960-х роках реформи, вихід із міжнародної ізоляції та стрімке економічне зростання призвели до формування в Іспанії суспільства споживання. Значне розширення ринку праці та потреба у нових трудових ресурсах помітно вплинули на динаміку залучення жінок до трудової діяльності. «Поява «нових жіночих» професій і професій, пов'язаних із розвитком третинного сектора економіки, і відповідний доступ на ринок праці жінок з більш високою професійною підготовкою і з більш забезпечених верств населення також призвело до перегляду концепції праці...»³³.

Ширше залучення жінок до здобуття вищої освіти та роботи поза домом, зміни їх правового статусу викликали дискусію у суспільстві щодо візії гендерних моделей у суспільстві. У щомісячному журналі «Зошити для діалогів» критикувалась практика обмеження соціальних ролей жінок сферою домогосподарства на підставі упередження щодо їх інтелектуальної та психологічної неповноцінності порівняно з чоловіками³⁴.

У 1968 р. під керівництвом Пілар Діас-Плаха було засновано «Іспанську асоціацію жінок-підприємців». Серед цілей організації були: поширення знань щодо підприємницької діяльності, налагодження зв'язків із засобами масової інформації, надання консультативних послуг жінкам-підприємцям. У липні 1971 р. було утворено «Іспанську асоціацію жінок-юристів», статут якої передбачав викорінення на правовому рівні дискримінації жінок та сприяння правовим реформам, направленим на цей процес. У 1973 р. почала роботу Генеральна кодифікаційна комісія Міністерства юстиції. До її Першої секції увійшла група жінок-юристів, серед яких була очільниця «Іспанської асоціації жінок-юристів» – Марія Тело. До її компетенції входило вивчення можливостей реформування цивільного законодавства³⁵. Як результат їх роботи – 2 травня 1975 р. було прийнято закон «Про реформу деяких статей Цивільного кодексу і Господарського кодексу щодо правового становища заміжніх жінок та прав і обов'язків подружжя»³⁶. Законом визнавалась повна дієздатність заміжньої жінки, можливість розпоряджатися подружніми активами, скасовувались норми, згідно яких заміжня жінка залежала від чоловіка.

Висновки. За існування Другої Республіки іспанські жінки вже були дотичними до демократичних перетворень. Натомість, встановлення режиму Ф. Франко нівелювало демократичні здобутки, які визнавали за жінками право

³³ Roca i Girona J. Los (no) lugares de las mujeres durante el franquismo : el trabajo femenino en el ámbito público y privado. *Gerónimo de Uztariz*. Pamplona, 2005. № 21. P. 93.

³⁴ Ruiz Franco R. Nuevas leyes para nuevos tiempos políticos: el lento pero firme caminar hacia la construcción de la igualdad de género en España (1970-1985). *Spagna contemporanea*. Madrid, 2019. № 55. P. 42.

³⁵ Там само. С. 44-47.

³⁶ Ley 14/1975, de 2 de mayo, sobre reforma de determinados artículos del Código Civil y del Código de Comercio sobre la situación jurídica de la mujer casada y los derechos y deberes de los cónyuges. *Boletín Oficial del Estado*. 1975. № 107. P. 9413-9419. URL: <https://www.boe.es/boe/dias/1975/05/05/pdfs/A09413-09419.pdf>

користуватись базовими правами. За період існування соціальне та правове становище жінок пережило трансформацію, яку можна поділити на три етапи.

Перший етап можна хронологічно окреслити періодом від встановлення франкістського режиму до середини 50-х рр. 20 ст. Цей період позначився жорстким консерватизмом, політичними переслідуваннями, войовничістю та політикою насадження націонал-католицизму. Ідеологія франкізму окреслювала для жінок сімейно-орієнтовані ролі у якості нормативних, в той час як публічна професійна та соціально-політична сфери розглядали у якості суто чоловічих. На законодавчому рівні ця модель гендерних відносин закріплювалась через обмеження доступу жінок до цілого ряду професій і посад. Для відсторонення заміжніх жінок від професійної діяльності було створено цілу низку заохочувальних та примусових заходів.

Другий етап позначився декларуванням змін та прийняттям перших рішень щодо послаблення гендерно обумовлених обмежень. У другій половині 1950-х років почалось поступове зрушення у ставленні до проблеми жіночої праці. Розгорнулась дискусія, яка охоплювала значно глибші пласти суспільного життя, а саме щодо доцільності слідування традиційним статеврольовим моделям. Відповідно до переконань, які переважали у суспільній свідомості, «традиційно жіночими» вважались ті, що відносились до сфери послуг. Вважалося, що саме до таких професій жінки мали схильність і могли реалізувати свій потенціал. Натомість, з'являлись статті в масових засобах інформації, які критикували такий стан справ і заявляли здатність жінок до інтелектуальної праці і обіймання керівних посад. Але практична реалізація цих ідей почалась з 1960-х рр.

Третій етап виступив періодом перших реалізованих змін на шляху подолання гендерної нерівності, і в сфері трудових та соціальних відносин, зокрема. Він охоплює часові рамки від початку 1960-х рр. до завершення періоду франкістського режиму у 1975 р. Проведення широкомасштабних реформ, починаючи з 1959 р., обумовило стрімке економічне зростання та соціальні зміни. Масштабна урбанізація, міграція населення, необхідність залучення нових трудових ресурсів були стимулом для перегляду існуючих засад гендерної політики. В той же час ідеологічні конструкти та повсякденні практики не настільки швидко піддавались адаптації до нових реалій. Тому за позитивних зрушень відносно попередніх періодів, доступ жінок до трудового ринку і керівних посад залишався обмеженим, адже на практиці зміни торкнулись лише частини жінок.

Перспективи подальшого вивчення заявленої проблеми вбачаються у дослідженні залучення жінок до системи управління за режиму Ф.Франко і їх стратифікація в рамках цієї системи.

REFERENCES

- Calvo Salvador, A., Susinos Rada, T. & García Lastra, M. (2011). El largo camino hacia la coeducación un análisis de las etapas de la educación de las mujeres a partir de tres relatos de vida escolar. *Revista de Educación*, 354, 549–573 [in Spanish].

- Martín Gutiérrez, S. (2017). Obreras y católicas. De la formación a la movilización. Roles de género y compromiso temporal de la Hermandad Obrera de Acción Católica Femenina (HOACF) en España (1946-1970). Madrid: Universidad Complutense de Madrid [in Spanish].
- Mínguez Blasco, R. (2019). Religión, género e historia oral. Una aproximación a las actitudes sociales de las mujeres católicas durante el franquismo. *Trobada Internacional Investigadorxs del Franquisme*, 10, 372-386 [in Spanish].
- Moraga García, M.Á. (2008). Notas sobre la situación jurídica de la Mujer en el Franquismo. *Feminismo/s*, 12, 229-252 [in Spanish].
- Moreno Seco, M. (2017). Cruce de identidades: masculinidad, feminidad, religión, clase y juventud en la JOC de los años sesenta. *Historia y Política*, 37, 147-176 [in Spanish].
- Rabazas Romero, T. & Ramos Zamora, S. (2006). La construcción del género en el franquismo y los discursos educativos de la Sección Femenina. *Encounters on Education*, 7, 43-70 [in Spanish].
- Roca i Girona, J. (2005). Los (no) lugares de las mujeres durante el franquismo: el trabajo femenino en el ámbito público y privado. *Gerónimo de Uztariz*, 21, 81-99 [in Spanish].
- Rodríguez Llamosí, J.R. (2019). Cien años de desigualdad. La situación legal de la mujer española durante el siglo XX. *XI Congreso virtual sobre Historia de las Mujeres (15 al 31 de octubre de 2019)*, Jaen, 693-724 [in Spanish].
- Rodríguez López, S. (2010). La Sección Femenina, la imagen del poder y el discurso de la diferencia. *Feminismo/s*, 16, 233-257 [in Spanish].
- Ruiz Franco, R. (2019). Nuevas leyes para nuevos tiempos políticos: el lento pero firme caminar hacia la construcción de la igualdad de género en España (1970-1985). *Spagna contemporanea*, 55, 35-53 [in Spanish].
- Soler Gallo, M. (2018). *Sé mujer antes que estudiante: el ideal de mujer universitaria de la Sección Femenina durante el primer lustro del franquismo*. Romano Martín, Y., Velázquez García, S. & Bianchi, M. (coords.). *La mujer en la historia de la universidad. Retos, compromiso y logros* (p. 75-87). Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca [in Spanish].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-02/154-164>

УДК (UDC) 93/94 : 327

THE DEPICTION OF THE HOLOCAUST IN DANISH CINEMA: FICTION AND DOCUMENTARY APPROACHES

Daria Pestova*

Abstract

The article explores the prospect of using cinema to form a collective memory of the Holocaust. Attention is focused on the example of Denmark, due to the significant number of documentaries and feature films on the issue, made in the country or partially funded by it. In the study of documentary and feature films on the Holocaust produced in Denmark, it is noted that the authors of the films focus on two key issues: the rescue of the Jewish population to Sweden in 1943 and the stay of Danish Jews in the Theresienstadt camp.

The purpose of the article is to study the peculiarities of the reflection of the Holocaust in Danish cinema and to determine the specifics of the reproduction of the Holocaust in Danish cinema.

The methodological basis of the study is the principles of objectivity, historicism, and systematicity, which are realized through the use of general scientific methods of analysis, synthesis, generalization, comparison, and contextual analysis. Methods of historical, cultural, and cinematic analysis are used to study the depiction of the Holocaust in Danish cinema, as well as methods of interpreting feature films and documentaries to reveal the specifics of their depiction.

The scientific novelty of the article lies in the comprehensive analysis of the Holocaust in Danish cinema through a comparison of fiction and documentary films. The study reveals for the first time the specifics of cinematic comprehension of this topic in the context of cultural and social conditions in Denmark.

Conclusions. The results of the study allow us to conclude that cinema is a key tool for the formation of collective memory, which not only preserves history but also influences contemporary public perception of the Holocaust. Documentary films play an important role in reconstructing events and educating, while fiction films play an important role in creating an emotional connection between the viewer and the past. Thus, cinematic works contribute not only to preserving the memory of the Holocaust, but also to fostering social responsibility and awareness of the inadmissibility of discrimination in the modern world.

Keywords: film source, memory politics, collective memory, Holocaust, memorialization

---

* 3rd year PhD student, Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine.

E-mail: pestovadasha153@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-8561-7488>

ВІДОБРАЖЕННЯ ГОЛОКОСТУ В ДАНЬСЬКОМУ КІНЕМАТОГРАФІ: ХУДОЖНІЙ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ ПІДХОДИ

Дар'я Пестова*

Анотація

У статті досліджується перспектива використання кінематографу для формування колективної пам'яті про події Голокосту. Увага зосереджена на прикладі Данії, що обумовлено значною кількістю документальних та художніх стрічок з окресленої проблеми, знятих у країні або за її часткового фінансування. Досліджуючи документальні та художні фільми, присвячені темі Голокосту датського виробництва, відзначено, що автори стрічок зосереджують увагу на двох ключових питаннях: порятунку єврейського населення до Швеції у 1943 р. та перебуванні датських євреїв у таборі Терезієнштадт.

Метою статті поставлено дослідити особливості відображення подій Голокосту в датському кінематографі та визначити специфіку відтворення подій Голокосту в кінематографі Данії.

Методологічною основою дослідження виступають принципи об'єктивності, історизму та системності, що реалізуються через використання загальнонаукових методів аналізу, синтезу, узагальнення, порівняння та контекстуального аналізу. Застосовано методи історико-культурного та кінематографічного аналізу для вивчення відображення Голокосту в данському кінематографі, а також методи інтерпретації художніх і документальних фільмів для розкриття специфіки їх зображення.

Наукова новизна статті полягає в комплексному аналізі відображення Голокосту в данському кінематографі через порівняння художніх і документальних фільмів. Дослідження вперше розкриває специфіку кінематографічного осмислення цієї теми в контексті культурних і соціальних умов Данії.

Висновки. Результати дослідження дозволяють зробити висновок, що кінематограф є ключовим інструментом формування колективної пам'яті, який не лише зберігає історію, а й впливає на сучасне суспільне сприйняття Голокосту. Документальні фільми відіграють важливу роль у реконструкції подій та освіти, тоді як художні – у створенні емоційного зв'язку між глядачем і минулим. Таким чином, кінематографічні твори сприяють не лише збереженню пам'яті про Голокост, а й вихованню суспільної відповідальності та усвідомленню неприпустимості дискримінації у сучасному світі.

Ключові слова: кіноджерело, політика пам'яті, колективна пам'ять, Голокост, меморіалізація

Цитування: Пестова, Д. (2025). Відображення Голокосту в данському кінематографі: художній та документальний підходи. *Консенсус*, 2, 154–164. <https://doi.org/10.3110/consensus/2025-02/154-164>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/176>

* аспірантка 3 року навчання, Запорізький національний університет, Запоріжжя, Україна.

E-mail: pestovadasha153@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-8561-7488>

Постановка проблеми. Питання формування колективної пам'яті щодо певних подій та явищ є досить актуальним на сьогоднішній день. Світ інтенсивно змінюється та модернізується й відповідно з'являються нові способи формування колективної пам'яті. Одним з таких способів сьогодні є кінематограф, який у вимірі висвітлення подій Другої світової війни дозволяє: показати документальні кадри доби, зафіксувати усноісторичні свідчення очевидців певних подій чи доби (адже зважаючи на хронологічну віддаленість подій та смерть більшості їх учасників, цінність задокументованих свідчень зростає), візуалізувати певні події у художній формі.

Тенденції у розвитку кінематографу накладають свій відбиток на формування колективної пам'яті. По-перше, сучасні кінематографічні спецефекти дають можливість більш яскраво відобразити історії Голокосту. Також свій відбиток має сучасна геополітична ситуація в світі. Їй ще одним визначним фактором є тенденція до створення контенту не лише через зі спогадів очевидців, яких з кожним роком стає все менше, але й через призму сучасності.

Яскравим прикладом використання кінематографу, як джерела формування колективної пам'яті, особливо щодо подій Голокосту є Данія. Данія – це країна, яка акумулювала всі свої зусилля для порятунку євреїв в період Другої світової війни. Не дивлячись на те, що країна перебувала в окупації з квітня 1940 по травень 1945 рр., їй вдалося евакуювати до Швеції більшу частину єврейського населення. Водночас, у Данії створено значну кількість кінопродукції, присвячену датським євреям у роки Другої світової війни (як за державного сприяння, так і приватних робіт), тому дослідження ролі кінематографу у цьому процесі є необхідним для розуміння механізмів конструювання історичної пам'яті та її збереження в суспільній свідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукового доробку з проблеми дозволяє констатувати, що незважаючи на значну кількість кіноробіт датського виробництва, з тематики Голокосту, у науковому дискурсі питання їх аналізу та потенціалу практично не підіймалося. Найбільш детально про фільми вказаної тематики вказано у праці С. Дженсен і М. Дженсен¹. Автор наводять конкретні приклади фільмів, коротко пересказуючи їх сюжет, рекомендуючи їх перегляд для більш детального ознайомлення з певними подіями. Проте, слід враховувати, що вказана праця вийшла ще у 2003 р., а з того періоду вийшло багато робіт з тематики життя датських євреїв у Другій світовій війні. У роботі М. Мальксу² ми зустрічаємо назви деяких більш сучасних кінофільмів з окресленої проблематики, проте без їх детального аналізу чи навіть опису сюжету. Варто також відзначити

¹ Jensen S.L.B., Jensen M.B. Denmark and the Holocaust. København: Institute for International Studies, Department for Holocaust and Genocide Studies. Danish Genocide Studies Series, 2003. 129 s.

² Mälksoo M. Handbook on the Politics of Memory. Copenhagen: Department of Political Science 2023. 418 p.

дослідження Х. Лоуві³, який хоча і аналізує не датський, а польський фільм про події Голокосту в Данії, проте здійснює ґрунтовний аналіз, порівнюючи реальні факти з художніми вигадками, наводячи приклади використання вказаної роботи, як джерела інформування про вказані у ньому події, у тому числі і для формування колективної пам'яті. Водночас, враховуючи відсутність, як в українському, так і міжнародному науковому просторі, комплексних досліджень, в яких би аналізувалися кінострічки Данії щодо Голокосту, зокрема і крізь призму їх значення для формування колективної пам'яті, постає необхідність проведення детального аналізу кінематографічних творів на цю тематику.

Мета статті – дослідити особливості відображення подій Голокосту в датському кінематографі та визначити специфіку відтворення подій Голокосту в кінематографі Данії.

Виклад основного матеріалу. Візуалізація певних подій та явищ сприяє кращому сприйняттю певних історичних моментів. Відповідно для якісного формування уявлення про Голокост варто звертати свою увагу на кінематографію. Кінематограф є одним із векторів політики пам'яті.

За визначенням представленим на сайті енциклопедії сучасної України кіноджерелознавство – це одна зі спеціальних історичних дисциплін, яка вивчає кінодокументи. Свій статус як джерело вони набули у 1960-х рр. Варто підкреслити, що певний проміжок часу саме ця група джерел була досить недооціненою в історичному дослідженні⁴. На сьогоднішній день ми можемо відзначити, що кінодокументи відіграють важливу роль в історичному дослідженні, адже дають можливість побачити ті чи інші історичні події та явища під іншим кутом зору.

Як результат, одним із способів формування колективної пам'яті про Голокост у Данії є створення документальних і художніх фільмів, що відображають період нацистської окупації країни та події, пов'язані з переслідуванням євреїв у роки Другої світової війни. Такий спосіб формування історичної пам'яті є одним із найефективніших, оскільки поєднує достовірність фактів із мистецькими засобами виразності, що забезпечує глибокий емоційний та інтелектуальний вплив на глядачів. Кінематограф не лише відтворює історичні події, але й виконує функції навчального, виховного, соціального й психологічного інструменту.

Важливим аспектом формування колективної пам'яті через кінематограф є його здатність створювати емоційний зв'язок між глядачем і минулим. Завдяки розповідям про людські долі та складні моральні вибори, з якими стикалися жертви та рятувальники, фільми сприяють глибшому розумінню масштабів трагедії. У випадку Данії особливу увагу приділяють подіям жовтня 1943 р., коли більшості єврейського

³ Loewy H. The Mother of all Holocaust Films? Wanda Jakubowska's Auschwitz trilogy. URL: https://www.erinnern.at/themen/e_bibliothek/Filme%20und%20Fotos%20im%20Unterricht/578_Hanno%20Loewy%20Jakubowska%20Auschwitz%20Trilogy.pdf

⁴ Маркітан Л.П. Кінодокументознавство. *Енциклопедія Сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-6932>

населення вдалося врятуватися завдяки масовій евакуації до Швеції. Ця історія стала основою для численних художніх і документальних фільмів, які акцентують увагу на солідарності, людяності та сміливості датського суспільства.

Кінематограф також виконує освітню функцію. Датські фільми про період Голокосту активно використовуються в навчальних програмах для молоді, сприяючи формуванню толерантності, критичного мислення та розуміння історичних процесів, що призвели до однієї з наймасштабніших трагедій 20 ст. Виховання через кінематограф є ефективним завдяки його візуальній та емоційній складовій, що робить матеріал доступнішим для сприйняття порівняно із сухими історичними фактами. Крім того, фільми допомагають молоді формувати етичні орієнтири, рефлексуючи над питаннями морального вибору, відповідальності та наслідків дискримінації.

Окремої уваги заслуговують документальні фільми, що виконують функцію історичної реконструкції та аналізу подій. У них особливий наголос робиться на ролі громадянського суспільства, яке чинило опір нацистській ідеології. Поеднання архівних матеріалів, інтерв'ю та реконструкцій сприяє глибшому розумінню історичного контексту та дає можливість сучасним глядачам усвідомити масштаби трагедії.

Ще однією важливою функцією кінематографа є психологічна підтримка. Для нащадків жертв Голокосту та очевидців цих подій фільми слугують інструментом опрацювання травматичного досвіду, сприяючи відновленню історичної справедливості. Художнє відображення складних подій допомагає суспільству пережити колективний катарсис, що є важливим етапом у процесі зцілення від травм минулого.

Данські фільми на тему Голокосту демонструються на міжнародних кінофестивалях, сприяючи поширенню ідей солідарності та людяності. Вони допомагають донести унікальний досвід Данії до глобальної аудиторії, підкреслюючи універсальність цінностей гуманізму та боротьби з дискримінацією. У цьому контексті кінематограф виступає засобом міжкультурного діалогу, що сприяє взаєморозумінню між народами.

Надалі звернемо детальніше увагу на конкретні роботи, які вийшли в Данії (за повного чи часткового данського фінансування). Загалом, ми ділимо їх на дві великі групи: документальні та художні.

До першої категорії ми можемо віднести цикл короткометражних інтерв'ю з безпосередніми учасниками подій, тими хто пережив Голокост в Данії (це історії тих, кого депортували до концентраційного табору у Чехії у 1943 р.) – «Theresienstadt – Danish Children in Nazi Captivity» («Терезієнштадт – данські діти в нацистському полоні»). Подана картина вийшла на екрани у 2009 р. та складається з 16 епізодів

тривалістю до 10 хвилин. Дана документальна стрічка представлена на офіційному сайті Данії, який займається питанням вивчення Голокосту⁵.

Фільм розпочинається зі вступної частини, де кожен з інтерв'юєнтів розповідає про своє життя до Голокосту (глава 1). Далі йде розповідь про початок війни на території Данії, окупацію та зміну настрою по відношенню до єврейського населення (варто наголосити, що до жовтня 1943 р. єврейське населення країни мало досить спокійне життя й не зазнавало утисків зі сторони окупаційної влади) (глави 2 та 3).

Наступною частиною фільму є власне спогади про депортації єврейського населення Данії та про життя в концентраційному таборі. Варто підкреслити, що даний фільм було сформовано на основі усної історичних спогадів учасників тих подій. Досить показовими є описи життя в концентраційному таборі. Наголосимо, що свідки, тих подій описували не лише страх, голод, смерть та переживання найстрашнішого періоду свого життя, але й підіймали теми дружби, кохання (глава 9).

Досить суттєвим фактом, який ми отримуємо з даного фільму є питання постачання продуктів та вітамінів для данських євреїв Терезієнштадту. Справа в тому, що завдяки зусиллям данських політиків та волонтерів до концентраційного табору дозволити передавати продуктові набори для євреїв з Данії (глава 7). Такі спогади є досить неформальними у контексті загальноприйнятого сприйняття життя в концентраційному таборі.

Окрема увага у стрічці приділяється темі порятунку євреїв з концентраційного табору Терезієнштадт до Швеції на білих автобусах (глава 13).

Евакуація євреїв відбулася в 1945 р., завдяки досягнутим домовленостям з боку окупаційної влади та Данії. Варто підкреслити, що вже на період 1944–1945 рр. німецькі позиції на фронтах ослабли й відповідно цим і скористалася Данія для вирішення питання щодо звільнення євреїв. Зауважимо, що не період евакуації датських євреїв з концентраційного табору країна все ще перебувала під окупацією й відповідно не могла прийняти своїх громадян. Тому було прийнято рішення про перевезення євреїв до нейтральної держави – Швеції. За свідченнями очевидців, наведених у згаданій кінороботі, після перебування в таборі смерті Швеція зустріла їх «як королівських осіб».

Цей фільм відіграє значну роль у формуванні колективної пам'яті з даної теми, оскільки створений на основі усної історичних свідчень і висвітлює не лише історичні факти, а й людські емоції та переживання. Такий формат сприяє не лише збереженню пам'яті про ті події, а й глибшому усвідомленню причин, чому знищення людей за расовими, національними чи іншими ознаками є неприпустимим у сучасному суспільстві.

⁵ Watch the film «THERESIENSTADT – Danish Children in Nazi Captivity» in chapters. URL: <https://folkedrab.dk/temaer/theresienstadt/danish-jews-in-theresienstadt-english/watch-the-film-theresienstadt-danish-o>

Наступним фільмом на який доречно звернути увагу є «Film om flugten til Sverige» («Фільм про втечу до Швеції»). Як й попередній фільм – це документальна картина зроблена на основі свідчень тих, хто пережив дані події. Фільм було випущено в 2013 р. на 70-річчя єврейської трагедії в Данії. Він складається з семи частин. Кожна частина фільму – це самостійна короткометражна картина, в якій описується історія порятунку до Швеції однієї людини та її родини. Варто відзначити, що дана серія фільмів представлена не лише на ресурсі folkedrab.dk, але й розміщена на YouTube у вільному доступі з англійськими субтитрами (адже люди розповідають про події в основному данською мовою)⁶.

Підкреслимо, що історії людей, яким вдалося врятуватися й потрапити до Швеції висвітлюють досить неоднозначне ставлення шведів до біженців. Чітко простежується дві лінії такого ставлення. Перша – це державна, яка спрямована на порятунок та надання притулку євреям Данії. В даній позиції держави (Данія та Швеція) проявили себе як згуртований колектив, який співпрацює та акумулює власні ресурси для надання необхідної допомоги. Другий – це громадянський. Цей вектор відображає ставлення місцевого населення до біженців, яке з одного боку проявлялося у наданні їм допомоги. Проте, зі спогадів очевидців ми можемо побачити, що громадянський вектор мав не лише позитивне, але й негативне забарвлення. Адже мали прояви і випадки дискримінаційного ставлення шведських громадян до данських євреїв.

Основним завданням даного фільму, на нашу думку, було формування не лише чіткого усвідомлення в суспільстві про важливість людського життя й пріоритетність порятунку людей в незалежності від їх походження, але й розуміння посттравматичного синдрому та формування думки, що біженці потребують «особливого» ставлення.

На сьогоднішній день даний фільм залишається досить актуальним, адже він допомагає усвідомити основні складності життя біженців та формування відповідного ставлення до них.

Третім фільмом, на якому хочемо акцентувати увагу є документальна стрічка 2005 р. – «The Danish Solution» («Данське рішення»). Це документальна стрічка, яку було створено у 2005 р. у США, за часткової участі датської сторони, англійською мовою. За 58 хвилин, у картині розповідається про неоднозначність ситуації порятунку, адже не всі данці готові були йти на ризики заради порятунку євреїв. На матеріалах фільму ми довідуємося, що хтось свідомо йшов на співпрацю з німецькою окупацією та виказував євреїв, хтось через певні особисті мотиви, а хтось просто намагався уникати євреїв. Особливістю фільм, яка відрізняє його від інших є детальна демонстрація усього ходу рятувальної операції.

---

⁶ Film om flugten til Sverige. URL: <https://folkedrab.dk/temaer/oktober-43-flugten-til-sverige/film-om-flugten-til-sverige>

Варто відзначити, що даного документального фільму не має у вільному доступі. Його можна переглянути в данській відеотеці, яка знаходиться в Копенгагені⁷.

Останнім документальним фільмом, на який хочемо звернути увагу є 45 хвилина стрічка «*Århundredets vidner, lysmanden fra Theresienstadt*» («Свідки століття, маяк Терезієнштадта»), 1998 р. випуску. Вказана робота присвячена постаті С. Фішермана, який на відміну від більшості євреїв, які були врятовані, потрапив до Терезієнштадту. С. Фішерман став відомий тим, що під час зйомок нацистського пропагандистського фільму тримав освітлювальні кабелі. Дана історія є показовою, адже німці по завершенню зйомок відправили до Аушвіцу усіх акторів та причетних до цього фільму, проте йому вдалось вижити⁸.

Наступною великою категорією, яку ми виділяємо є художні фільми про події Голокосту в Данії. Одним з найвідоміших подібних фільмів є «*The Last Butterfly*» («Останній метелик»). Це художній фільм, який вийшов на екрани у 1991 р. Тривалість картини складає 106 хвилин. Фільм розповідає нам історію одного міма. Він потрапляє до концентраційного табору, де був змушений розважати дітей задля створення ілюзії про «ідеальні умови для життя». За час своїх шоу він дізнається, що реальність насправді не така прекрасна, як хотіли намалювати для інших німці⁹.

Ще однією художньою картиною на яку варто звернути увагу є робота режисера Н. Донато під назвою «*Fuglene over sundet*» («Птахи над протокою»), яка побачила світ у 2016 р. Ця кінострічка присвячена питанню допомоги євреям під час нацистської обвали в жовтні 1943 р. Режисер картини надихнувся історією власної родини, адже його дід працював в одній з гаваней на будівництві човнів. Саме з цієї гавані багатьох данських євреїв було переправлено до Швеції¹⁰.

Показовим моментом зазначеного фільму є той факт, що данці, які були законслухняними громадянами, в один день мали піти проти закону з метою порятунку людських життів. Сам автор даної кінострічки говорив, що його фільм про те, як бути людьми за будь-яких обставин¹¹.

Вищевказана кінострічка представлена на сайті данського кінематографічного центру, який спеціалізується на освітніх програмах. Варто підкреслити, що на сайті представлений детальний розбір вказаного фільму, основні педагогічні цілі та завдання, аналіз основних кінематографічних прийомів. Сам фільм запропоновано для перегляду у середній школі.

⁷ The Danish Solution. URL: <https://www.dfi.dk/viden-om-film/filmdatabasen/film/danish-solution>

⁸ Bøger, film og links om Theresienstadt. URL: <https://folkedrab.dk/temaer/theresienstadt/materiale-om-theresienstadt/boeger-film-links-om-theresienstadt>

⁹ Der letzte Schmetterling (1991) – Plot – IMDb. URL: https://www.imdb.com/title/tt0100393/plotsummary/?ref=tt_ov_pl

¹⁰ Fuglene over sundet. Filmcentralen. URL: <https://filmcentralen.dk/grundskolen/undervisning/fuglene-over-sundet-o>

¹¹ Kom helt tæt på: Fuglene over sundet – Historiske Dage. URL: <https://historiskedage.dk/kom-helt-taet-paa-flugten-sundet/>

Також відмітимо, що для більш ефективної роботи з кінематографічною стрічкою представлений так званий аркуш учня, мета якого – це самостійне осмислення матеріалу учнями. Даний фільм рекомендовано для перегляду учнів середньої школи¹².

Вважаємо за доречне згадати і фільм Б.Крістенсена випущений у 1970 р. під назвою «Oktoberdage» («Жовтневі дні»). Фільм присвячений подіям жовтня 1943 р. (втеча до Швеції). Картина демонструє історію однієї родини, створеної на основі збірного образу. Впродовж фільму, ця родина вимушена переховуватися від нацистської облави на євреїв. Увага приділяється і «допомозі», яку надавали пересічні датчани євреям у роки окупації. Показовим є той факт, що фільм було спеціально створено для міжнародного ринку, а отже випущено не лише данською, але й англійською мовами¹³.

Окрім ігрових стрічок, останнім часом у Данії починають приділяти увагу й створенню анімаційних фільмів з тематики Голокосту. Подані роботи орієнтовані на молодшу аудиторію, окрім того, за умов коли майже всі свідки подій вже померли подібний формат є простішим для реалізації. Відмітимо зокрема анімаційний фільм «Stemmer i stilheden» («Голоси в тиші»). Даний фільм було представлено в квітні 2023 р. Стрічка розповідає про втечу підлітка Б.Мельхіора, який вимушений був втекти до Швеції через події жовтня 1943 р. Згодом через багато років саме Б. Мельхіор стане головним равіном Данії.

Мета даного фільму полягає в усвідомленні тогочасної трагедії людства на прикладі однієї родини й наведення на роздуми, що подібне не має трапитися в майбутньому¹⁴. На сьогоднішній день фільм можна побачити в Датському єврейському музеї. Картина є частиною інтерактивної складової музею.

Отже ми можемо зробити наступні висновки. Перш за все через кінематограф Данія формує позицію щодо героїзму данського народу, якому вдалось врятувати більшу частину єврейського населення країни. В основу документальних фільмів автори беруть усні спогади очевидців. Такий підхід до формування колективної пам'яті дає можливість не лише сформулювати чітке усвідомлення ходу розвитку подій, але й відчутти людський фактор, почуття окремих осіб та їх емоції. Варто наголосити, що документальні фільми є частиною навчального процесу щодо Голокосту. Основну частину документального кінематографу можна переглянути на спеціалізованих сайтах, які були створені для навчання школярів та молоді щодо питань Голокосту, війни, голоду та інших трагедій людства. Важливо підкреслити, що використання візуальних методів в формуванні колективної пам'яті щодо даного питання відіграють важливу роль, адже, з одного боку, формують чіткі уявлення про події

¹² Там само.

¹³ Oktoberdage. URL: <https://www.dfi.dk/viden-om-film/filmdatabasen/film/oktoberdage>

¹⁴ Animationsfilm markerer 80-året for de danske jøders flugt. URL: <https://arbejderen.dk/kultur/animationsfilm-markerer-80-aaret-for-de-danske-joeders-flugt/>

того часу, а з іншого – візуально відображають людські переживання та емоції й розвивають емоційний інтелект та почуття людського.

Також варто окремо відзначити художні фільми щодо Голокосту. По-перше, ми можемо побачити що присутні не лише фільми виробництва минулого століття, але й сучасні. Це є свідченням актуальності даного питання. Також варто наголосити, що сучасні кінематографічні картини мають новітні спецефекти та графіку, а це допомагає більш модерно розкрити й продемонструвати героїв тих подій. По-друге, художні фільми так само як й документальні є частиною освітнього процесу в питанні Голокосту. Це є важливим аспектом, адже учні мають можливість самостійно оцінювати й зробити висновки з кінематографічних стрічок.

На сучасному етапі кінематограф є важливим вектором в формуванні колективної пам'яті щодо певних подій. Важливо правильно використовувати сучасні методи в політиці пам'яті для досягнення необхідної мети, а саме чіткого усвідомлення, що людство не має знецінювати себе за національною, расовою, релігійною або іншою ознакою.

REFERENCES

- Markitan, L.P. (n.d.). Kinodokumentoznavstvo [Documentary film studies]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-6932> [In Ukrainian].
- Animationsfilm markerer 80-året for de danske jøders flugt. Retrieved from <https://arbejderen.dk/kultur/animationsfilm-markerer-80-aaret-for-de-danske-joeders-flugt/> [In English].
- Bøger, film og links om Theresienstadt. Retrieved from <https://folkedrab.dk/temaer/theresienstadt/materiale-om-theresienstadt/boeger-film-links-om-theresienstadt> [In English].
- Der letzte Schmetterling (1991) – Plot – IMDb. Retrieved from https://www.imdb.com/title/tt0100393/plotsummary/?ref=tt_ov_pl [In English].
- Film om flugten til Sverige. Retrieved from <https://folkedrab.dk/temaer/oktober-43-flugten-til-sverige/film-om-flugten-til-sverige> [In English].
- Fuglene over sundet. Filmcentralen. Retrieved from <https://filmcentralen.dk/grundskolen/undervisning/fuglene-over-sundet-o> [In English].
- Jensen, S.L.B. & Jensen, M.B. (2003). *Denmark and the Holocaust*. København: Institute for International Studies, Department for Holocaust and Genocide Studies. Danish Genocide Studies Series [In English].
- Kom helt tæt på: Fuglene over sundet – Historiske Dage. Retrieved from <https://historiskedage.dk/kom-helt-taet-paa-flugten-sundet/> [In English].
- Loewy, H. (2004). The Mother of all Holocaust Films? Wanda Jakubowska's Auschwitz trilogy. Retrieved from https://www.erinnern.at/themen/e_bibliothek/Filme%20und%20Fotos%20im%20Unterricht/578_Hanno%20Loewy%20Jakubowska%20Auschwitz%20Trilogy.pdf [In English].
- Mälksoo, M. (2023). *Handbook on the Politics of Memory*. Copenhagen: Department of Political Science [In English].
- Oktoberdage. Retrieved from <https://www.dfi.dk/viden-om-film/filmdatabasen/film/oktoberdage> [In English].

The Danish Solution. Retrieved from <https://www.dfi.dk/viden-om-film/filmdatabasen/film/danish-solution> [In English].

Watch the film «THERESIENSTADT – Danish Children in Nazi Captivity» in chapters. Retrieved from <https://folkedrab.dk/temaer/theresienstadt/danish-jews-in-theresienstadt-english/watch-the-film-theresienstadt-danish-o> [In English].

Історичне краєзнавство

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-02/165-182>

УДК (UDC) 94 (477.53) : 908 (477.53) "18/19"

SANITARY ASPECTS OF WATER SUPPLY IN POLTAVA AND POLTAVA PROVINCE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY: MEDICAL KNOWLEDGE, LEGAL REGULATION AND SOCIO-ECONOMIC FACTORS

Dmytro Peshkov*

Abstract

Purpose of the study. The purpose of this research is to examine the development of sanitation in the field of water supply in Poltava and Poltava Governorate during the second half of the 19th – early 20th century. Particular attention is given to the role of physicians and medical societies in disseminating knowledge about waterborne infections, the preventive measures they proposed and implemented, as well as an assessment of the effectiveness of existing sanitary legislation and administrative actions by local authorities. A significant part of the study is devoted to identifying the causes of water pollution and the economic and social factors that hindered consistent compliance with sanitary regulations.

Methodology. The research is based on the combination of several historical approaches: the application of the microhistorical method to study specific cases of sanitary violations, actions of the authorities, and the reactions of the population; the use of the history of everyday life method, which allows tracing household practices in interaction with water sources and cultural perceptions water; critical analysis of sanitary legislation, government decrees, and administrative instructions; comparison of epidemiological statistics with documented violations and the level of hygienic culture during inter-epidemic periods.

Scientific novelty. For the first time in Ukrainian historiography, sanitary aspects of water supply in Poltava and the Poltava region are comprehensively studied through the lens of the interaction between medical knowledge, physicians' recommendations, administrative actions, and daily practices of the population. It is shown that even in the presence of scientific discoveries and regulatory acts, the implementation of sanitary measures was constrained by economic limitations, insufficient public education efforts, and entrenched traditional customs.

---

* postgraduate student of the course of Poltava National Pedagogical University named after V.G. Korolenko, Poltava, Ukraine. E-mail: peshkov.d@urk.net. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7268-6622>

Conclusions. Physicians and medical societies attempted to introduce scientifically grounded measures (cleaning wells, restricting the use of water bodies for industrial purposes, boiling drinking water). However, the effectiveness of these actions was reduced due to a lack of resources, legislative shortcomings, and weak enforcement. During epidemic outbreaks, the authorities responded more actively, but systemic and consistent sanitary policy was never fully achieved.

Keywords: sanitation, water supply, cholera, water pipeline, epidemics, wells

САНИТАРНІ АСПЕКТИ ВОДОПОСТАЧАННЯ ПОЛТАВИ ТА ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 19 – НА ПОЧАТКУ 20 СТОЛІТТЯ: МЕДИЧНІ ЗНАННЯ, НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ

Дмитро Пешков*

Анотація

Мета дослідження. Метою роботи є вивчення розвитку санітарії у питаннях водопостачання Полтави та Полтавської губернії в другій половині 19 – на початку 20 століття. Особливу увагу приділено ролі лікарів і медичних товариств у поширенні знань про водно-передавані інфекції, аналізу того, які профілактичні заходи пропонувалися та впроваджувалися ними, а також оцінці ефективності чинного санітарного законодавства й адміністративних дій влади. Значна частина дослідження присвячена причинам забруднення водних джерел, економічним і соціальним чинникам, які перешкождали послідовному дотриманню санітарних приписів.

Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні кількох історичних підходів: застосування мікроісторичного методу для вивчення конкретних випадків порушень санітарних норм, дій влади та реакції населення; використання методу історії повсякденності, що дозволяє простежити побутові практики взаємодії з водними джерелами і культурні уявлення про воду; критичний аналіз санітарного законодавства, урядових розпоряджень та адміністративних приписів; зіставлення епідеміологічної статистики із зафіксованими випадками порушень та рівнем гігієнічної культури у міжепідемічні періоди.

Наукова новизна статті полягає у тому, що вперше в українській історіографії комплексно досліджено санітарні аспекти водопостачання Полтави та Полтавщини через призму взаємодії медичних знань, лікарських рекомендацій, адміністративних дій і практик населення. Показано, що навіть за наявності наукових відкриттів та нормативних актів реалізація санітарних заходів стримувалась економічними обмеженнями, недостатньою просвітницькою роботою та традиційними звичаями.

Висновки. Лікарі та медичні товариства намагалися впроваджувати науково обґрунтовані заходи (очищення колодязів, обмеження використання водоєм для технічних потреб, кип'ятіння води). Проте ефективність цих заходів знижувалась через нестачу

---

* аспірант Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка, Полтава, Україна. E-mail: peshkov.d@urk.net. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7268-6622>

ресурсів, недосконалість законодавства і слабкий контроль. У періоди епідемій влада діяла більш активно, але системність у санітарній політиці так і не була досягнута.

Ключові слова: санітарія, водопостачання, холера, водогін, епідемії, колодязі

Цитування: Пешков, Д. (2025). Санітарні аспекти водопостачання Полтави та Полтавської губернії у другій половині 19 – на початку 20 століття: медичні знання, нормативно-правове регулювання та соціально-економічні чинники. *Консенсус*, 2, 165–182.
<https://doi.org/10.3110/consensus/2025-02/165-182>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/177>

Постановка проблеми. Вивчення санітарії у питаннях водопостачання Полтави та населених пунктів Полтавської губернії у середині 19 – початку 20 століття дає змогу простежити складний комплекс факторів, які впливали на рівень громадського здоров'я. Наявність наукових знань про шляхи поширення водно-передаваних інфекцій, рекомендації лікарів і правове регулювання не завжди призводили до очікуваних результатів. Це зумовлювалося відсутністю системного фінансування, слабкою правовою базою, економічними обмеженнями та культурними стереотипами населення. Проблема полягає в тому, щоб дослідити не лише формальну сторону санітарної політики, а й реальні причини, які перешкоджали її впровадженню на місцевому рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У європейській історіографії санітарія та водопостачання досліджуються комплексно з урахуванням впливу інфраструктурних змін на здоров'я населення, соціально-економічних і культурних чинників. Для таких робіт характерне використання кількісного аналізу, статистичних даних і порівняльного підходу. У праці Данієля Галардо-Абрахана «Вода, політика і хвороби: Поширення інфраструктури водопостачання в містах Німеччини, 1850–1913» (2024) розглянуто, як розвиток міських водогонів у Німеччині сприяв зменшенню захворюваності¹. Дослідження Вернер Троскена «Яка користь для здоров'я від постійного водопостачання? Докази з Лондона, 1860–1910» (2021) демонструє користь переходу Лондона до постійного водопостачання, ґрунтуючись на аналізі медичної статистики². Мартін Мелозі у праці «Санітарне місто» (2000) аналізує роль міського управління та медичних спільнот у реалізації санітарних реформ³. Водночас у європейських та в тому числі і українських дослідженнях залишається потреба у глибшому вивченні регіональних особливостей,

¹ Gallardo-Albarrán D. Water, politics, and disease: the diffusion of water supply infrastructure in urban Germany, 1850–1913. *Journal of Urban History*. 2024. Vol. 51, № 3. DOI: <https://doi.org/10.1177/0096144224127147>

² Troesken W, Tynan N., Yang Y.A. What are the health benefits of a constant water supply? Evidence from London, 1860–1910. *Explorations in Economic History*. 2021. Vol. 81. Article 101402. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.eeh.2021.101402>.

³ Melosi M. The sanitary city: urban infrastructure in America from colonial times to the present. *The American Historical Review*. 2000. Vol. 105. P. 1287.

провінційного досвіду та соціальних бар'єрів, які стримували впровадження санітарних практик.

Дослідження санітарних аспектів водопостачання, ролі лікарів та процесів забруднення Полтавщини розглядалися лише частково в рамках загального огляду процесів водокористування мешканців до та після проведення водогону у Полтаві та Кременчуці у роботах Олександра Єрмака «Історія обласного державного підприємства «Полтававодоканал»» (2000) та «Історія водопровідно-каналізаційного господарства міста Кременчука» (2010)⁴. Однак ці праці не ставили за мету дослідження саме санітарних питань, а наведені факти використовувалися здебільшого як контекст. Схожа ситуація спостерігається і в дослідженнях інших міст, зокрема у праці Олександра та Володимира Гнатковських «Дорога к чистой воде. История сумского водопровода» (2006), у дослідженні Дмитра Жданова «Історія води в Одесі» (2023) та в роботі Георгія Мокрицького «Водопровід Житомира: 100 років історії» (1999)⁵. Ці дослідження здебільшого мають описовий характер в контексті питань санітарії і не приділяють достатньої уваги аналізу соціокультурних та економічних чинників забруднення води і практичних дій лікарів. Вагомим джерелом для розуміння загальних епідеміологічних процесів є праця Валентини Шандри та Оксани Карліної «Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець 18 – початок 20 ст.)» (2021)⁶, у якій широко описано поширення епідемії та причини їх виникнення в українському контексті, хоча питання водопостачання тут розглядаються фрагментарно. Все це і відкриває перспективи подальших розвідок у цій царині.

Метою статті є комплексне дослідження розвитку санітарних практик у сфері водопостачання Полтави та інших населених пунктів Полтавської губернії у другій половині 19 – на початку 20 ст., з акцентом на ролі лікарів, впливі їхніх знань на запропоновані профілактичні заходи, дію санітарних законів та указів, а також аналізі соціально-економічних і культурних чинників, які сприяли або перешкоджали впровадженню санітарних норм у повсякденне життя населення.

Виклад основного матеріалу. Проблема забезпечення населення чистою питною водою завжди була актуальною для європейських міст у процесі індустріалізації та урбанізації 19 – початку 20 ст. У цей період стрімке зростання міського населення супроводжувалося погіршенням санітарних умов, що призводило до поширення таких небезпечних хвороб, як холера, дизентерія та черевний тиф. Європейський та північноамериканський досвід свідчать, що ці епідемії стали каталізаторами змін не лише в медицині та гігієні, але й у міському плануванні,

⁴ Єрмак О.П. Історія обласного державного підприємства «Полтававодоканал». Полтава, 2000. 310 с.; Історія водопровідно-каналізаційного господарства міста Кременчука: монографія. Кременчук, 2010. 340 с.

⁵ Гнаповский В.А., Гнаповский А.В. Дорога к чистой воде: история сумского водопровода. Сумы, 2006. 128 с.; Жданов Д. Історія води в Одесі: від Кочубієва до Дністровського водопроводу. Одеса, 2023. 80 с.; Мокрицький В. Водопровід Житомира: 100 років історії. Житомир, 1999. 144 с.

⁶ Шандра В., Карліна О. Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2020. № 5. С. 37–54.

управлінні ресурсами і розвитку комунальної інфраструктури. Особливо важливою стала роль медичних знань і наукових відкриттів, що поступово витісняли традиційні уявлення про поширення інфекційних хвороб. Водночас реалізація санітарних реформ нерідко ускладнювалася соціально-економічними чинниками, культурними особливостями місцевих громад та ресурсними обмеженнями, які впливали на швидкість та ефективність запроваджуваних змін.

Саме у цьому широкому контексті слід розглядати розвиток санітарії у питаннях водопостачання Полтави та Полтавської губернії у другій половині 19 – на початку 20 ст.

Роль лікарів у формуванні санітарної культури: медичні знання, рекомендації та бар'єри впровадження санітарних норм. Поширення епідемій на території Полтавської губернії було значним, а методи боротьби не відповідали поставленим викликам. Основною проблемою була висока смертність серед населення. За період з 1804 року по 1861 рік приріст населення по губернії складав всього лише 0,47%. А під час холерної епідемії 1831 р. смертність переважала над народжуваністю⁷.

Якщо ж піддавати дослідженню санітарію у питаннях водопостачання та боротьби з епідеміями, то варто вказати, що ж це були за хвороби. Основними хворобами, які в першу чергу прямо залежали від якості питної води, були: черевний тиф, холера і дизентерія. Черевний тиф і дизентерія існували на території Європи та Російської імперії з давніх часів, але через недостатність медичних знань не були ідентифіковані їхні шляхи передачі та методи лікування. Холера ж була новою хворобою для 19 ст., яка прийшла з Азії. Були також і інші хвороби, які могли передаватися через воду, але мали основними засобами поширення інші шляхи передачі. До середини 19 століття знання про холеру, дизентерію та черевний тиф у Російській імперії, як і у світовій медицині загалом, залишалися ще досить обмеженими і часто помилковими за сучасними стандартами. Однак певного прогресу вже було досягнуто, і лікарі робили спроби зрозуміти ці хвороби та боротися з ними, хоча й не завжди ефективно.

У деяких частинах Західної Європи, особливо у Великобританії та Франції, урбанізація та індустріалізація йшли швидше, ніж у Російській імперії, і проблеми санітарії у містах ставали дедалі гострішими. Це і стимулювало розвиток охорони здоров'я. Епідемії холери в Європі (особливо в 1832 та 1848–49 роках) послужили потужним поштовхом до усвідомлення необхідності покращення санітарних умов та створення систем суспільної охорони здоров'я. У Великій Британії було прийнято «Закон про громадське здоров'я» 1848 р., у Франції вживалися заходи щодо поліпшення водопостачання і каналізації у Парижі. В інших частинах Європи прогрес був менш рівномірним, але тенденція до розвитку охорони здоров'я була помітною. У Російській імперії, хоча проблеми санітарії були не менш гострими, розвиток

⁷ Мальцев А.Ф. Обзорение санитарных условий и врачебного дела в Полтавской губернии за первое столетие ея существования с 1802 по 1902 год. Полтава, 1903. С. 21.

охорони здоров'я відставав від провідних західноєвропейських країн. Влада часто реагувала на епідемії каральними та карантинними заходами, а не системним поліпшенням санітарії.

Методика використання карантинних заходів була перейнята з методів боротьби з чумою і активно використовувалася в Полтавській губернії під час епідемії холери як у 1831, так і в 1848–1853 рр. Побутування на той момент міазматичної теорії передачі хвороби зосереджувало увагу на заходах, пов'язаних із «чистим повітрям», а питання водопостачання було другорядним. Із заміток з місцевої газети «Полтавські губернські відомості» дізнаємося, що населенню рекомендувалося вживати чисту і очищену воду та якомога швидше очистити колодязі, які давно не чистилися⁸. Однак із цього випливає дві основні проблеми. Перша: визначення чистоти води було на той момент суб'єктивним, бо базувалося на органолептичному методі (смак, запах, зовнішній вигляд). Друга: ці заходи, хоча й корисні, мали лише рекомендаційний характер. Крім того, охоплення газети серед населення було недостатнім, особливо серед сільських жителів.

В Європі на той момент у 1855 р. англійський лікар Джон Сноу опублікував свою знамениту роботу «Про спосіб передачі холери» («On the Mode of Communication of Cholera»). У ній він докладно виклав докази водного шляху поширення хвороби, підкріплені статистичними даними і картами. На території Російської імперії ці ідеї спочатку могли бути зустрінуті з обережністю та скептицизмом, оскільки різко суперечили панівній міазматичній теорії. Це також підтверджує радянський дослідник епідеміології Костянтин Васильєв, коли зазначав, що ще у 70–ті роки 19 ст.: «з одного боку, виявлявся відхід від застосування старих карантинних заходів, а з іншого – виявлялася відсутність чіткої, конкретної програми боротьби з епідеміями холери»⁹.

Під час епідемії холери 1871 р., коли захворюваність почала спадати, полтавський міський лікар Петро Педашенко все одно надавав поради щодо покращення санітарного стану (замощення базарної площі, засипання поховань вапном, вивезення нечистот із домогосподарств)¹⁰. Загалом тенденція попереджувальних заходів, що простежувалася в діях Педашенка, розвинулася у 80-х і 90-х роках 19 ст.

Жахлива епідемія дифтериту, яка тривала з середини 1870-х років до початку 1880-х, чудово ілюструє санітарні проблеми губернії. З'їзд лікарів губернії рішуче заявив, що боротьба з дифтеритом була і буде марною тратою громадських коштів, якщо її вести в тій формі, в якій вона велася. Згадувалося, що витрачені полтавським земством 600 000 рублів були фактично даремними, оскільки не забезпечили зупинку епідемії¹¹. У звітах 1881 р. лікарі писали: «Невозможность выполнения мер

⁸ Полтавские губернские ведомости. № 28. Полтава, 1853.

⁹ Васильев К.Г., Сегал Л.С. История эпидемий в России. Москва, 1960. С. 268.

¹⁰ Полтавские губернские ведомости. № 69. Полтава, 1871. С. 1.

¹¹ Южный край. № 12. Харьков, 1881. С. 3.

очистки воздуха, почвы, воды способствует заболеваемости населения и усиливает неблагоприятные условия во всех болезнях...»¹². Цей приклад чудово ілюструє, що відомі на той знання і вживані дії місцевою владою(у цьому випадку земством) розходилося, що зумовлювало як проблеми з припиненням епідемії, так і не вірного використання коштів(а сума була надзвичайно великою на той момент).

Відкриття Робертом Кохом збудника холери *Vibrio cholerae* в 1883 р. підтвердило водний шлях поширення інфекційних хвороб, включно з черевним тифом (збудник *Salmonella typhi* був відкритий Ебертом раніше). Завдяки роботам Коха і його послідовників стало очевидно, що забруднена вода є важливим шляхом передачі різних кишкових інфекцій. На кінець 19 ст. лікарі вже усвідомлювали, що від якості води залежить здоров'я жителів міст і сіл.

Це дозволило під час епідемії холери 1892 р. лікарям ініціювати застосування потрібних знань на практиці. Тоді додатково перевіряли колодязі за допомогою хімічного аналізу води, безкоштовно роздавали кип'ячену воду, виставляли охорону біля берегів річки Ворскли у Полтаві. Лікарями було виявлено, що випадки захворювання спостерігаються в тих місцях, де мешканці вживали воду з забруднених колодязів¹³. Все це зумовило зменшення кількості хворих порівняно з 1871 р., наприклад у Полтаві різниця була у 10 разів (всього 108 випадків захворювання проти 967)¹⁴. Цікаво, що в Познані кількість померлих під час епідемії холери 1873 року склала всього лише 60 осіб, так відбулося через те, що за декілька років до цього у місті з'явився міський водогін¹⁵.

Схожа ситуація була і в іншому місті Північної Америки – Торонто. Там також лікарі вказували владі та населенню на необхідні заходи для боротьби та профілактики поширення холери. Канадський лікар Брайс представив більш повну версію своїх санітарних реформ з перетворення затоки Ашбрідж в кращий можливий стан до 1893 р., коли, як побоювалися, що холера могла досягти Канади. Брайс закликав до очищення затоки та усунення причин майбутнього забруднення¹⁶.

Попри те, що лікарі мали відповідні знання для запровадження протиепідемічних заходів, вони наштовхувалися на низку проблем. Авторитет лікарів не завжди був достатнім, щоб переконати міську думу чи губернське (повітове) земство профінансувати системне оздоровлення водопостачання. Існували з'їзди лікарів, де обговорювалися питання медицини, санітарії, поліпшення умов роботи лікарів і навіть ідея створення санітарно-медичного бюро, яке б займалося організацією протиепідемічних заходів, зокрема у водопостачанні. Однак через брак коштів це питання часто відкладали. Так само трапилося з ініціативою лікаря Бориса

¹² Южный край. № 36. Харьков, 1881. С. 1-2.

¹³ Полтавские губернские ведомости. № 71. Полтава, 1871. С. 3; № 33. Полтава, 1893. С. 1.

¹⁴ Полтавские губернские ведомости. № 32. Полтава, 1893. С. 2.

¹⁵ Liczbińska G. Spatial and Social Inequalities in the Face of Death: Pilot Research on Cholera Epidemics in Poznań of the Second Half of the 19th Century. *Historical Social Research. Supplement*. 2021. P. 47.

¹⁶ Jackson P.S. Fearing future epidemics: the cholera crisis of 1892. *Cultural Geographies*. 2012. Vol. 20, № 1. P. 43-65. DOI: <https://doi.org/10.1177/1474474012455017>.

Богопольського у 1895 р., який пропонував створити санітарну лабораторію для аналізу води у Полтаві¹⁷.

Ще однією перешкодою було донесення цих знань до населення. Лікарі могли розуміти важливість протиепідемічних заходів, але наштовхувалися на малограмотність, страх і традиційні уявлення людей, що часто сприяли поширенню хвороб і заважали медичній діяльності. У 1882 р. комітет із боротьби з дифтеритом писав, що «самыми могучими сотрудниками ему в деле охранения детей от заболевания дифтеритом могли бы быть священники», які могли однією проповіддю донести поради. Тоді як лікарям доводиться «путем медленной и постоянной борьбы с невежеством и суеверием» захищати населення¹⁸.

Ситуація особливо ускладнювалася у селах, де існували різні ритуали з водою. Наприклад, у Лубенському повіті для поліпшення лактації жінки могли набрати води з трьох криниць, змішати її з вербою, покупати в ній дитину, а потім повернути цю ж воду назад у всі три криниці¹⁹. Крім того, дехто вважав, що лікарі навмисно отруюють колодязі. У одному з сіл Кобеляцького повіту мешканці відмовлялися закривати забруднені колодязі, заявляючи: «Ці колодці ще наші діди копали, пили з них воду батьки, діди і ми; і ніколи сего не було, щоб люди мерли; це щось не так»²⁰.

Для поширення знань і важливості виконання протиепідемічних заходів місцеві лікарі й влада видавали брошури чи безкоштовно роздавали оповідання як наприклад: «Від чого вмерла Мелася»²¹ або «Крестьянское разорение. Беседа о сибирской язве»²². В цих роботах у оповідній формі розповідалися історії в яких простими словами описувалося шляхи передачі хвороб та важливість вживання кип'яченої води. Хоча кількість екземплярів бесід про сибірську язву – 15, які мали поширити по губернії явно вказував, що поширення знань було не систематичним. Та і саме населення швидко забувало та втрачало довіру до лікарів. Про що свідчить ситуація під час епідемії холери у 1910 р. Так ще у 1907 р. в період нависаючої загрози по Полтаві роздавалися безкоштовно брошури на російській та українській мові про холеру²³. У 1909 р. повторно проводилися бесіди з населенням. Однак коли в 1910 році хвороба потрапило в місто і почали організовуватися санітарні загони, то міська влада не ознайомила навіть вони потрібні населенню. А самі жителі побоювалися їх, і через це ховали хворих від них²⁴.

¹⁷ Журнали Полтавской городской думы за 1895 год. Полтава, 1896. С. 289.

¹⁸ От Распорядительного комитета по прекращению эпидемии в Полтавской губернии Губернскому земскому собранию XVI-го созыва. Полтава, 1880. С. 34.

¹⁹ Милорадович В.П. Народные обряды и песни. Харьков, 1897. С. 26.

²⁰ Зубковский И.А. Медико-статистический отчет о состоянии земской медицины и народного здоровья в Миргородском уезде за 1882 год. Полтава, 1883. С. 15.

²¹ Коваленко Г.О. Вид чого вмерла Мелася: Оповідання про обклад. Чернівці, 1897. 32 с.

²² Державний архів Полтавської області. Ф. 351. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 74.

²³ Утро: политическая, общественная, литературная и экономическая газета. № 255. Харьков, 1907. С. 5.

²⁴ Южный край. Харьков, 1910. № 10033. С. 5.

Таким чином рівень довіри серед населення та розуміння заходів відіграв одну із важливих сторін боротьби з епідеміями. І чудово це ілюструє думка представника полтавського дворянина Павла Чижевського: «Мало дати населенню гарну питну воду, потрібно, щоб воно всмоктало в себе переконання, що іншої пити не можна, інакше можна заразитися...»²⁵.

Санітарне законодавство та міри безпеки. Вище ми оглянули діяльність лікарів та розвиток і поширення медичних знань. Відповідний вплив лікарі все ж мали на імперські й місцеві органи влади. Це формувало санітарні норми законодавства, які мали на меті контролювати і втілювати заходи для збереження здоров'я населення. Ще з початку 19 ст. на території Російської імперії діяли певні закони, такі як «О наблюдении начальникам городских полиций за чистотой и опрятностью в городах»²⁶, статті з якого увійшли у Звід законів Російської імперії. Туди входили положення щодо заборони засмічення джерел водопостачання, очищення колодязів і запобігання їхньому забрудненню. Ці правила формально діяли упродовж усього століття і суттєвих змін загалом не зазнали.

Друга половина 19 ст. як всім відомо відзначилася великими реформами, в ході яких була проведена: селянська, земська, міська, військова та освітня реформа. На міське управління лягало багато функцій по благоустрою міста, охорони народного здоров'я, піклування про розвиток промисловості та торгівлі і т. д. Відзначалося, що дана реформа, і земська реформа (1864) сприяли покращенню санітарного нагляду у містах²⁷. Згідно з міським положенням від 1870 р., чітко вказувалося:

«а) про порядок утримання... гатей, а також стічних труб, каналів, ставків, колодязів, канав і природних проток, не виключаючи і тих, які знаходяться на землях, що належать приватним особам, установам і відомствам; ж) про запобіжні заходи проти псування води»²⁸.

У статуті «про покарання, що накладаються мировими судьями» можемо знайти цікаву інформацію в контексті розвитку екологічного законодавства. Так, згідно зі статтею 52: «За засорювання річок, каналів, джерел або колодязів киданням в них каменів, піску і т. п. речовин, від яких не може послідувати псування води, а так само за невиконання обов'язку чистити колодязі і утримувати їх в справності, винні піддаються: грошовому стягненню не більше десяти рублів»²⁹.

²⁵ Полтавское экстренное губернское земское собрание 23–24 марта 1905 года. Полтава, 1905. С. 15.

²⁶ Гринзовський А. Аналіз вітчизняної нормативно-правової бази охорони довкілля та комунальної гігієни XVIII – початку XIX століття. *Довкілля та здоров'я*. 2010. № 4. С. 72.

²⁷ Ціборовський О.М. Становлення санітарно-протиепідемічної роботи на Київщині у XIX столітті (1835–1886 рр.) *Здоров'я нації*. 2018. № 1. С. 150.

²⁸ Высочайше утвержденное 16-го июня 1870 года Городовое положение с объяснениями. Санкт-Петербург, 1870. С. 5.

²⁹ Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями: с дополнениями по 1 января 1879 г.: с приложением мотивов и извлечений из решений Уголовного кассационного департамента Сената. Санкт-Петербург, 1879. С. 90.

Цікаве тут формулювання «не може послідувати псування води», що фактично означало штраф навіть за сам факт засмічення річки чи колодязя. Стаття 53 регулювала питання забруднення водою від промисловості: «За проведення підземних труб від помийних ям, заводів або відхожих місць в міські труби, винні піддаються: грошовому стягненню не більше ста рублів. У разі проведення таких труб в річки або канали, винні піддаються тому ж стягненню вдвічі»³⁰.

А стаття 111 зі свого боку регулювала покарання за псування води в місцях, де її беруть для внутрішнього вживання, якщо це відбувалося через мочіння льону або конопель, звалювання чи виливання нечистот або кидання шкідливих речовин, за умови відсутності наміру завдати шкоди громадському здоров'ю³¹. Таким чином, законодавство формально регулювало питання забруднення води як для побутових користувачів, так і для промисловості.

В європейських країнах охорона здоров'я, санітарія та профілактичні заходи відображені в багатьох законодавчих актах, наприклад: «Лікарські правила» (Пруссія, 1725), «Закон про медичне страхування на випадок хвороб» (Німеччина, 1883), в Австрії «Статут про охорону здоров'я» (1848 і 1875), «Лікарський акт» (Великобританія, 1858), «Закон про охорону громадського здоров'я» (Франція, 1892). У законодавчих актах були сформульовані повноваження санітарних органів, і в цей же період з'явилися роботи про вплив екології на здоров'я людини та значення здорового способу життя³².

Частина тимчасових протиепідемічних заходів залишалися як підґрунтя для обов'язкових постанов. Так сталося і в Полтаві з рішенням про заборону тримати вигрібні ями для скидання відходів ближче ніж 4 сажні (8,4 метра) від колодязів, ухваленим під час епідемії холери 1871 року³³. Згодом відстань було змінено до 3 сажнів (6,3 метра)³⁴. Ще однією обов'язковою постановою було захищати колодязі: «Все колодцы в городе должны быть очищены по мере надобности»³⁵. Ця вимога лишалася доволі розмитою, оскільки не було чітко визначено, коли саме така «необхідність» настає, що створювало підґрунтя для різночитань. Водночас, на жаль, у цих обов'язкових постановах жодним чином не описувалися правила щодо захисту інших водних джерел, як-от річок, ставків чи озер.

Збереглися приклади позовів до суду, коли жителі скаржилися один на одного через забруднення джерел води. Так, міщанин Петро Заколядяжний подав позов до міщанина Григорія Заколядяжного, обґрунтувавши це тим, що останній звів сарай на межі, відведений між їхніми садибами, таким чином, що схил даху спрямовано в його подвір'я, а вода з даху затінює фруктові дерева й потрапляє в його криницю.

³⁰ Ibid. С. 90–91.

³¹ Ibid. С. 129.

³² Гоцуляк С.Л. Правове регулювання санітарної справи на теренах Європи у XIX ст. *Право та інновації*. 2020. № 1. С. 70.

³³ Полтавские губернские ведомости. № 71. Полтава, 1871. С. 3.

³⁴ Полтавские губернские ведомости. № 27. Полтава, 1893. С. 2.

³⁵ Сборник обязательных для местных жителей постановлений Полтавской городской думы, изданных с 16 февраля 1871 по 1 января 1906 года с приложением. Полтава, 1906. С. 20–21.

Земський начальник, визнавши позов доведеним, зобов'язав Григорія Заколядязного знести сарай із межі³⁶. Хоча це і свідчить про існування певної судової практики, найімовірніше, вона не була масовою, а сам позов міг мати глибші коріння у відносинах двох осіб.

Одним із цікавих випадком було введення правил щодо використання води для виготовлення квасу у Полтаві у 1894 р. Так необхідно було використовувати воду з колодязів, які було погоджені лікарем, також заборонялося використовувати дощову воду та воду з розталого льоду³⁷. Ця норма цікава з точки зору накладення певних обмежень на торговців, що з однієї точки могло ускладнювати процес введення підприємства, однак з іншого боку напої ставали більш безпечніші для відвідувачів. Також дані правила заклали фундамент до подальшого розвитку санітарії у закладах харчування.

Отже, санітарно-правова база Полтавської губернії у другій половині 19 – на початку 20 ст. поступово формувалася під впливом накопичення медичних знань, досвіду боротьби з епідеміями та зміни суспільних уявлень про небезпеку забруднення водних джерел. У законодавчих актах визначалися вимоги до чистоти колодязів, заборонялися певні дії, що могли спричинити псування води, та передбачалися штрафні санкції. Однак у наявних джерелах не простежується чітких приписів щодо регулярної обов'язкової перевірки якості питної води, що свідчить про неповноту регулювання. Таким чином, навіть за наявності формальних норм, процес контролю та превентивних заходів залишався далеким від ідеалу й розвивався повільно, у міру накопичення знань і боротьби з застарілими традиційними практиками.

Причини забруднення і способи вирішення. Вище вже оглядали частково проблеми поширення епідемій, що виникали через недостатній рівень знань, недовіру населення до лікарів чи розмитість санітарних законів. Усі ці проблеми частково призводили до забруднення водних джерел як самим населенням, так і промисловістю.

Забруднювали воду в Полтаві й губернії досить різноманітно, але масштабно. Упродовж усього 19 століття річка Ворскла та її притоки слугували місцями скидання побутових нечистот. У річці прали білизну, біля місця, де брали воду, купалися, туди ж приходили сотні голів худоби, які залишали відходи, що потрапляли у водойму³⁸. З влаштуванням Іллінської ярмарки у 1852 р. у Полтаві щорічно на кінно-ярмарковій площі біля річки збиралися тисячі людей і худоби, що звісно сприяло забрудненню. Ось приклад, що мав місце у 1882 р.: продавці хутра і овець скаржилися, що на ярмарку немає складських приміщень для зберігання хутра, тому «он сваливається на низком, заливаемом весною, береге р. Ворсклы, вдали от города и мокнет во время дождей»³⁹.

³⁶ Журнал Полтавского губернского присутствия. № 6. Полтава, 1892. С. 41.

³⁷ Журнал Полтавской городской думы, августа 25 дня 1894 г. Полтава, 1894. С. 203–204.

³⁸ Павловський І. Полтава. Исторический очерк ее, как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802–1856). Харків, 2009. С. 403.

³⁹ Харьковские губернские ведомости. № 195. Харьков, 1882. С. 3.

Особливо в сільській місцевості поширеним методом забруднення водних джерел було мочіння у водоймах конопель та льону. Це було типове явище як на території імперії, так і в Європі. Замоочування конопель допомагало розкласти зв'язки між волокнами та стеблом, щоб отримати м'яке, якісне волокно для канатів і тканин. У Пирятинському повіті так описувалася ця ситуація: «Мочка льону і коноплі, за заведеним звичаєм, виготовляється майже у всіх водяних джерелах і резервуарах, не звертаючи уваги ні що така вода ця служить водопоем для худоби, а не рідко для вживання людьми»⁴⁰.

Наслідки цього добре ілюструє приклад з іншого району Полтавської губернії – Котельви: «В разгар мочки конопли, с половины августа по ноябрь, ехатъ вблизи речки Котелевки, не зажавши носа, немислимо...»⁴¹.

Ще немалий вплив мали млинові загати на річках. У медичному звіті про Миргородський повіт йшлося, що загати часто будувалися на нестабільних конструкціях, які щороку руйнувалися весняними паводками, та знову відновлювалися. Це порушувало природний водообмін, а влітку, коли рівень води знижувався, загати затримували течію, створюючи застійні зони. У таких місцях вода втрачала проточність, починався розклад органічних речовин із характерним аміачним запахом⁴². Це свідчить про стихійне господарювання над водними ресурсами, коли економічна діяльність (функціонування млинів) відбувалася без урахування довготривалих екологічних і санітарних наслідків, що знижувало якість води для побутових потреб населення.

Схожа ситуація була і в інших містах чи селах імперії. Так, у Старокостянтинові у 80-і роки 19-го століття в річки Ікопоть і Случ місцевими жителями скидалося сміття, від чого якість води погіршувалася настільки, що вона ставала шкідливою для пиття⁴³. У Чернігові сама міська влада сприяла забрудненню місцевої річки Стрижня дозволивши чоловічій гімназії та дворянському зібранню влаштувати дворову каналізацію зі спуском води з відстійних колодязів у річку⁴⁴. В Сумах також виникла гостра ситуація у питаннях забруднення річки у 1908 р. Нижче міста Сум знаходились два шкіряних заводи, які постійно скидали нечистоти в річку. Воду з річки для пиття використовували жителі сіл, які проживали поруч. Така ситуація призводила навіть до протестів селян⁴⁵.

Інший шлях погіршення якості води – забруднення ґрунту, а разом із тим і поверхневих вод, які слугували джерелами для колодязів. Відбувалося це завдяки вигрібних чи помийних ям і поглинаючих колодязів. Так утилізували відходи і містяни, і селяни, позаяк належна каналізація була доступна лише в поодиноких містах.

⁴⁰ Постановления очередного Пирятинского уездного земского собрания 1867 г. Полтава, 1868. С. 273.

⁴¹ Харьковские губернские ведомости. № 202. Харьков, 1880. С. 2.

⁴² Зубковский И.А. Медико-статистический отчет С. 13.

⁴³ Прищепя О. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне, 2010. С. 183.

⁴⁴ Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления, 1870–1901 гг.: с очерком истории г. Чернигова. Чернигов, 1901. С. 40.

⁴⁵ Южный край. № 9398. Харьков, 1908. С. 3.

Інженер С. Штолицман 1895 р. зауважив, що: «каналізація досі вважається якоюсь недосяжною розкішню», якою могли похвалитися тільки чотири міста в імперії (Варшава, Одеса, Київ і Ялта)⁴⁶. В європейських країнах ситуація також була складною. Як показує досвід влаштування каналізації було досить важким процесом, в деяких місцях ці проекти були успішні, як наприклад, Амстердам. Де не допускалося потрапляння людських фекалій у каналізацію разом зі зливовою водою. Місто також відмовилося від старої системи, заснованої на використанні вигрібних ям⁴⁷. А як показує досвід Італії, ці проекти могли бути і не зовсім успішні. У 1899 р. в Італії було проведено дослідження, яке показало, що майже всі великі міста були підключені до каналізаційної системи. Але ефективними вважалися лише колектори міст Мілану, Турину та Удіне. А каналізація міст південної частини країни були неефективними.

Як і у випадку з гідротехнічними спорудами, каналізація не завжди призводили до негайного покращення результатів для здоров'я, оскільки каналізація часто скидала відходи в річки або море, куди припливні хвилі повернули б його назад. Невизначеність щодо цієї технології змусила деяких бути обережними, наприклад прусський уряд, який заборонив виливати неочищені стічні води в річки⁴⁸. Зрештою, управління відходами поступово покращилося після впровадження методів очищення стічних вод, таких як зрошення оброблюваних земель, періодична фільтрація або біологічні та хімічні процедури, які дезінфікують стічні води та видаляють тверді речовини.

Повертаючись до Полтави, то населення мало б утилізувати ці вигрібні ями щоразу, коли вони заповнювалися, але це майже не вдавалося. Станом на 1872 р. у місті Полтаві була лише одна людина, що займалася вивезенням нечистот, і фізично вона не могла впоратися з обсягом роботи у великому місті⁴⁹. На 1892 р. під час епідемії холери підраховали, що на повне вивезення нечистот потрібно близько 300 тисяч рублів (що складало фактично весь річний бюджет міста)⁵⁰. З появою централізованого водогону в 1900 р. рівень споживання води збільшився багаторазово, однак ситуація з утилізацією рідких відходів не змінилася. Інженер водогону Броніслав Рафальський зазначав, що навіть за обмеженого споживання води Полтава використовувала до 100 тисяч відер на добу. Для організації водовідведення місту треба було б щоденно відправляти два потяги з 50 вагонів або

⁴⁶ Донік О. Впровадження мереж централізованого водопостачання й водовідведення як важливий чинник модернізації міського господарства України (остання третина XIX – початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2017. Вип. 26. С. 88–90.

⁴⁷ Abellán J. Water supply and sanitation services in modern Europe: developments in 19th – 20th centuries. University of Salamanca, 2017. P. 9.

⁴⁸ Gallardo-Albarrán D. The Global Sanitary Revolution in Historical Perspective. *Journal of Economic Surveys*. 2025. Vol. 39. P. 570.

⁴⁹ Полтавские губернские ведомости. № 57. Полтава, 1872. С. 261.

⁵⁰ Полтавские губернские ведомости. № 30. Полтава, 1893. С. 2.

з 300 бочок нечистот, що коштувало б з 300 рублів на добу⁵¹. Санітарний лікар Борис Богопольський наголошував, що відсутність каналізації лише погіршує санітарну ситуацію, бо немає фактичних способів утилізувати таку кількість відходів⁵².

Навіть сама влада розуміла, що асенізаційна служба не зможе вивезти стільки нечистот, та все одно діяли санітарні правила, які вимагали очищення ям. Це ставило багатьох мешканців у складне становище: дехто відмовлявся від проведення водопроводу, бо не мав чим сплатити за регулярні послуги асенізації⁵³. Інші намагалися обійти постанови, залишаючи лише половину ями заповненою. Через таке просочування рідких відходів у ґрунт погіршувалася якість води в колодязях на околицях. Зафіксовано, що через це вода там мала домішки органічних відходів і містила гнильні бактерії⁵⁴.

Продовження розгляду причин забруднення і способів вирішення свідчить, що в наведених випадках, де забруднювали воду (від замочування конопель до великого напливу людей на Іллінському ярмарку), економічна складова була визначальною. Забруднення водойм не завжди було прямою метою дій населення; за цим стояла необхідність задоволення власних чи загальноміських потреб, які були економічно виправдані. Прасування білизни чи купання на берегах річки мало гігієнічне значення, водопій худоби був важливий для господарства. Створити окремі лазні чи купальні, організувати окрему доставку води для худоби або окремі технології замочування конопель вимагало значних коштів, яких, як правило, не було.

Фінансові труднощі не дозволяли місту організувати якісне водовідведення. Спроба провести каналізацію коштувала величезних сум – іноді це могло сягати двох чи трьох річних бюджетів міста. Замочування конопель було надзвичайно важливим для селян, які не бачили кращої альтернативи. Земства фіксували шкідливість цієї практики, але не могли кардинально змінити ситуацію. Навіть коли був офіційно заборонений цей метод, поліція часто не могла вплинути там, де не існувало альтернативних місць чи фінансових можливостей у селян.

Перенесення Іллінської ярмарки до Полтави спричинило серйозні труднощі для санітарного стану міста. Сам генерал-губернатор Сергій Кокошкін зазначав, що одна з річок змінила колір від скидання нечистот⁵⁵. Проте великий товарообіг і прибутки, які ярмарок приносив у міський бюджет, переважали ризики для екології та здоров'я населення. У 1886 р., коли Міністерство внутрішніх справ пропонувало

⁵¹ Рафальський Б.Ф. Канализация городов и финансовые соображения относительно канализации г. Полтавы. Полтава, 1904. С. 50.

⁵² Богопольський Б.Л. Краткий отчет о деятельности Полтавского городского санитарного надзора за 1905 год. Полтава, 1906. С. 41–42.

⁵³ Рафальський Б.Ф. Канализация городов... С. 15.

⁵⁴ Ibid. С. 6.

⁵⁵ Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Вып. 4. Полтава, 1907. С. 124.

повернути ярмарок назад у Ромни, Полтавська дума була проти, щоб не втратити доходи⁵⁶. Навіть у 1910 р., під час епідемії холери, ярмарок не було скасовано.

Економічна складова відігравала роль і в доступі до якісної води. Після влаштування водогону в 1900 році жителі мали змогу користуватися артезіанською водою, але для того, щоб підвести гілку водопроводу, потрібно було сплатити частину коштів за його проведення, а також регулярно платити за воду⁵⁷. Це часто спонукало менш заможні верстви економити та далі користуватися забрудненими колодязями. Дослідження проекту міської каналізації 1913 року показувало, що на околицях споживають 1,8 відра на добу, а в центрі міста – 3 відра. Інженер Костянтин Грибодов пояснював це високою ціною на воду і проблемами з водовідведенням, що було типовим для багатьох південних міст імперії⁵⁸. Так само місто не могло миттєво розширити водопровідну мережу на всі райони.

Додатково ситуацію ускладнювала відсутність системних заходів. Під час епідемій холери (1892 чи 1910 років) влада швидко організовувала перевірки колодязів, контролювала забруднення Ворскли, видавала населенню кип'ячену воду⁵⁹. Проте коли епідемія минала, контроль слабшав. Якщо у 1892 р. вживалися серйозні протиепідемічні заходи, то вже в 1899 р. знову повідомлялося про надмірне забруднення річки. А в звітах лікарів 1905, 1908 і 1916 рр. фіксується проблеми з забрудненням водних джерел у місті і губернії та проблемами доступу до якісної води частини населення⁶⁰.

Процеси забруднення чудово ілюструють, що населення могло не побоюватися покарання за невиконання постанов та законів. Судячи з циркуляру міністра внутрішніх справ імперії до губернаторів у 1901 р. ми можемо з'ясувати, що земські начальники та волосні судді накладають надто малі штрафи за порушення санітарних правил (часто не більше одного рубля) і затягують розгляд справ, навіть під час небезпечних епідемій⁶¹. Хоча і під час епідемії 1910 року губернатором були накладені штрафи на 247 осіб у більшості своїй за порушення санітарних правил.

Проте загалом у «міжепідемічні» періоди витрати були незначними, і проблеми залишалися невирішеними. Причинами такої діяльності могли бути декілька. Це могла бути своє бачення проблеми з точки зору своїх переконань. Так в 1872 р. у полтавській міській думі розглядали питання побудови в місті водогону. Під час дослідження інженер, що готував проєкт вказав, що для водогону не можна

⁵⁶ Доклады Полтавской губернской земской управы Полтавскому губернскому земскому собранию 22 очередного созыва 1886 года. Полтава, 1886. С. 53.

⁵⁷ Правила пользования водою Полтавского городского водопровода. Полтава, 1907. С. 1.

⁵⁸ Грибодов К. Главные основания проекта канализации г. Полтавы. Санкт-Петербург, 1913. С. 12–13.

⁵⁹ Полтавские губернские ведомости. № 32. Полтава, 1893. С. 2.

⁶⁰ Богопольский Б.Л. Краткий отчет о деятельности Полтавского городского санитарного надзора за 1905 год. Полтава, 1906. 94 с; Богопольский Б.Л. Краткий отчет о деятельности Полтавского городского санитарного надзора за 1908 год. Полтава, 1909. 62 с; Труды совещания земских врачей и представителей уездных земств Полтавской губернии. Полтава, 7–9 января 1916 г. Полтава, 1919. 152 с.

⁶¹ Журнал Полтавского губернского присутствия. № 3. Полтава, 1901. С. 1.

використовувати воду з річки через непридатність. На що представники комісії в яку входили члени міської думи повідомили, що здоров'я мешканців від річкової води не страждає, так як смертність населення складає 40 осіб на 1000 населення, а в той же час по всій губернії 37 осіб на 1000 населення⁶². Саме ось невелика різниця між смертністю в Полтаві і смертності в середі сільського населення була ознакою якості води у річці. Додатково ж до цього вказувалося, що і навіть потрапляння у річку нечистот нівелюється її широким розливом. Даний підхід є доволі цікавим в контексті того, що саме представники цієї комісії ототожнювали якість води з сукупною смертністю на певну кількість населення. Хоча і такий підхід не дозволяє в повній мірі виявити проблеми зі здоров'ям жителів, але з іншого боку це може вказувати на тогочасні уявлення стосовно впливу якості води на смертність жителів серед освічених представників населення. Чи коли наприклад під час обговорення проведення водогону у район Полтави Поділ частина гласних виступала проти, до поки весь центр не буде забезпечений в тому числі поливанням вулиць⁶³. При тому в той же час за визначенням санітарного лікаря Бориса Богопольського поки жителі району Поділ очікували на водопровідну магістраль вони мали користуватися водою: «в высшей степени недоброкачественной»⁶⁴. Точні мотиви такого бажання нажалі поки що невідомі, але більш всього тут підіймалося питання саме статусу та комфорту жителів центру.

Часом заважала навіть корупція чи халатність. У 1901 році газета «Південний край» повідомляла про повторне використання води в лазнях Ваніфатової: з'ясувалося, що відпрацьована вода циркулює по трубах, і відвідувачі фактично купуються в «уживаний» воді. І як задався чудовим питанням кореспондент: «Но как мог просмотреть этот факт санитарный врач, который по условию, заключенному с содержательницей бани, должен посещать это заведение несколько раз в неделю»⁶⁵. У 1902 р. з цієї ж самої лазні упродовж 6 годин відпрацьована вода стікала вулицею, що спричиняло такий сморід, що відчувався на сусідніх вулицях. Представник санітарного нагляду заявляв, що це «випадкове переповнення поглинаючих колодязів»⁶⁶, але вірогідно йшлося про грубе порушення правил. І вище згадані дії постфактум також мали місці, як у 1907 р., коли відбувалося холерні випадки у інших губерніях, то ось як описували тодішні сучасники ситуацію у Полтаві: «Теперь вот приближается бич народный — холера. Во всех ближайших к Полтаве городах принимаются по этому поводу те или другие санитарные меры, а наше городское управление палец о палец не ударяет...»⁶⁷.

⁶² Полтавские губернские ведомости. № 34. Полтава, 1872. С. 151.

⁶³ Журналы Полтавской городской думы за 1901 год. Полтава, 1904. С. 373–374.

⁶⁴ Богопольський Б. Краткий отчет о деятельности Полтавского городского санитарного надзора за 1905 год. Полтава, 1906. С. 22.

⁶⁵ Южный край. № 7221. Харьков, 1901. С. 5.

⁶⁶ Южный край. № 7557 Харьков, 1902. С. 5.

⁶⁷ Южный край. № 9155. Харьков, 1907. С. 4.

І все ж влада могла діяти на користь жителів. Ще до будівництва централізованого водогону у Полтаві, у 1896 році планували замостити ділянку біля колодязя на Сінній площі та поставити платну будку за воду, однак міська управа відмовилася від платні, щоб не скорочувати кількість водовозів, які безкоштовно брали воду «хорошого качества» для розвезення мешканцям⁶⁸. Так само під час епідемії холери 1892 р. земство витратило великі суми (261 тисячу рублів) на боротьбу з хворобою, зокрема на забезпечення безкоштовної кип'яченої води⁶⁹. У 1910 р. у Полтаві для боротьби з епідемією тифу дозволили безоплатно відпускати воду в районі Кобищанів, а коли холера загрожувала місту, ухвалили рішення безкоштовно відпускати воду з усіх кранів⁷⁰. Але все ж у пост епідемічні періоди витрати могли бути і незначні. Як для прикладу було у 1902 р. коли земством було видано всього по 600 рублів на повіт для побудови колодязів, для повітів з сотнями населених пунктів ця сума була мізерна, так як побудова одного колодязя могла варіюватися від 10 до 100 рублів⁷¹.

Так чи інакше наслідки були серйозними: у 1890 р. дизентерією захворіло 9 000 осіб, із яких 724 померло, а черевним тифом – 11 601, померло 652. Під час холери 1892 р. захворіло 2 200 осіб, померло 900⁷². Для порівняння, у 1913 р. черевним тифом захворіло 6 560, дизентерією – 7 292⁷³. Навіть з урахуванням зростання населення та кращого обліку, можна казати про певне зниження захворюваності. Проте загальна ситуація ще залишалася складною.

Таким чином, історія водопостачання Полтави і губернії другої половини 19 – початку 20 ст. демонструє, що брак системності й належного фінансування, разом із байдужістю або нерозумінням населення, не дозволяли забезпечити стабільне зменшення інфекційних ризиків. Хоча будівництво централізованого водогону і поодинокі успішні заходи під час епідемій (аналіз колодязів, заборона купання худоби, замочування конопель) допомагали тимчасово знижувати захворюваність, остаточно розв'язати проблему так і не вдалося. Брак коштів на каналізацію чи масове ігнорування рекомендацій лікарів залишалися причинами повторних спалахів холери, тифу й дизентерії. Поеднання економічних чинників, культурних традицій, фрагментарного законодавства й недостатнього контролю з боку влади сформувало ситуацію, в якій забезпечити чистоту води в повному обсязі не вдалося. Проте саме наукові прориви в мікробіології та епідеміології, а також наполеглива робота лікарів під час епідемій стали передумовою для майбутніх покращень і часткового зниження рівня захворюваності на кишкові інфекції у Полтаві і губернії на початку 20 ст.

⁶⁸ Журнали Полтавской городской думы за 1896, Полтава, 1898. С. 393–394.

⁶⁹ Єрмак О. Історія обласного державного підприємства «Полтававодоканал». Полтава, 2000. С. 24.

⁷⁰ Журнали Полтавской городской думы за 1910 год. Полтава, 1911. С. 31, 78.

⁷¹ Полтавское экстренное губернское земское... С. 29.

⁷² Приложение к всеподданнейшему отчету Полтавского губернатора за 1890 год. Полтава, 1891. С. 41.

⁷³ Труды совещания земских врачей... С. 88, 92, 96, 100, 103, 107, 111, 115, 119, 123, 127, 132, 136, 140, 144.

REFERENCES

- Abellán, J. (2017). Water supply and sanitation services in modern Europe: developments in 19th–20th centuries. 12th International Congress of the Spanish Association of Economic History. University of Salamanca [in English].
- Davenport, R., Satchell, M., Matthew, L. & Shaw-Taylor, W. (2019). Cholera as a ‘sanitary test’ of British cities, 1831–1866. *The History of the Family*, 24, 404–438 [in English].
- Donik, O. (2017). Vprovadzhennia merezh tsentralizovanoho vodopostachannia y vodovidvedennia yak vazhlyvyi chynnyk modernizatsii miskoho hospodarstva Ukrainy (ostannia tretyna 19 – pochatok 20 st.) [Implementation of centralized water supply and sewerage networks as an important factor in the modernization of urban economy in Ukraine (late 19th – early 20th century)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 26, 81–112 [in Ukrainian].
- Gallardo-Albarrán, D. (2024). Water, politics, and disease: the diffusion of water supply infrastructure in urban Germany, 1850–1913. *Journal of Urban History*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1177/00961442241277147> [in English].
- Gallardo-Albarrán, D. (2025). The Global Sanitary Revolution in Historical Perspective. *Journal of Economic Surveys*, 39, 567–597 [in English].
- Gnapovskiy, V.A. & Gnapovskiy, A.V. (2006). Doroha k chystoi vode: istoriia Sumskoho vodoprovoda [Road to clean water: The history of the Sumy water supply]. Sumy [in Russian].
- Jackson, P.S. (2012). Fearing future epidemics: the cholera crisis of 1892 [in English]. *Cultural Geographies*, 20 (1), 43–65 [in English].
- Liczbińska, G. (2021). Spatial and social inequalities in the face of death: pilot research on cholera epidemics in Poznań of the second half of the 19th century. *Historical Social Research. Supplement*, 33, 37–53 [in English].
- Melosi, M. (2000). The sanitary city: urban infrastructure in America from colonial times to the present. *The American Historical Review*, 105, 1287. <https://doi.org/10.2307/2651437> [in English].
- Mokrytskyi, V. (1999). Vodoprovod Zhytomyra: 100 rokiv istorii [Water supply of Zhytomyr: 100 years of history]. Zhytomyr [in Ukrainian].
- Pryshchepa, O. (2010). Mista Volyni u druhoi polovyni XIX – na pochatku XX st. [Cities of Volyn in the second half of the 19th – early 20th century]. Rivne [in Ukrainian].
- Shandra, V. & Karlina, O. (2020). Epidemii ta borotba z nymy v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.) [Epidemics and the fight against them in Ukraine (late 18th – early 20th centuries)]. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*, 5, 37–54 [in Ukrainian].
- Troesken, W., Tynan, N. & Yang, Y.A. (2021). What are the health benefits of a constant water supply? Evidence from London, 1860–1910 [in English]. *Explorations in Economic History*, 81, Article 101402. <https://doi.org/10.1016/j.eeh.2021.101402> [in English].
- Tsiborovskiy O.M. (2018). Stanovlennia sanitarno–protyepidemichnoi roboty na Kyivshchyni u XIX stolitti (1835–1886). [Establishment of sanitary and anti-epidemic work in the Kyiv region in the nineteenth century (1835 – 1886)]. *Zdorovia natsii*, 5, 149–157 [in Ukrainian].
- Vasilyev, K.G. & Segal, L.E. (1960). Istoriiia epidemyi v Rossii [History of epidemics in Russia]. Moscow [in Russian].
- Yermak, O.P. (2000). Istoriiia oblasnoho derzhavnogo pidpriemstva «Poltavavodokanal» [The history of the regional state enterprise «Poltavavodokanal»]. Poltava [in Ukrainian].
- Yermak, O.P. (2010). Istoriiia vodoprovodno–kanalizatsiinoho hospodarstva mista Kremenchuka: monohrafiia [The history of water supply and sewerage economy of Kremenchuk: monograph]. Kremenchuk [in Ukrainian].
- Zhdanov, D. (2023). Istoriiia vody v Odesi: vid Kochubieva do Dnistrovskoho vodoprovidu [History of water in Odesa: From Kochubiev to the Dniester water supply]. Odesa [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-02/183-200>

УДК (UDC) 378.4 (477.52-21) ГНІІУ

ANALYSIS OF THE ACTIVITIES OF THE VICE-RECTORS OF THE HLUKHIV PEDAGOGICAL INSTITUTE UNDER THE RECTORSHIPS OF MYKOLA VELIKOLUG AND LEONID GNATYUK

Oleksandr Valiukh*

Abstract

The purpose of the article is to analyze the activities of the vice-rectors of the Hlukhiv Pedagogical Institute during the rectorships of Mykola Velykuluh (1980-1985) and Leonid Hnatyuk (1985-1990) and to create a prosopographic portrait of the leadership of the higher education institution. The basis of the source base of the article was the personal files of the vice-rectors, which are stored in the Departmental Archive of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University. To implement the purpose of the study, we used biographical, chronological methods, and the general scientific method of system analysis.

The scientific novelty lies in the fact that the results of the created collective portrait of the rectors and vice-rectors of the Hlukhiv State Pedagogical Institute named after S. M. Sergeev-Tsensky Mykola Velykuluh and Leonid Hnatyuk, who worked alternately during the 1980s, have been introduced into scientific circulation. In the course of our research, we determined that there is a continuity in their activities. This indicates the acquisition of experience and professional competence. That is, during the tenure of the rector L. Hnatyuk, the vice-rectorate was more stable. For the above reasons, the average age of vice-rectors at this time was also higher: 43.8 years versus 40.2 years. Also, the indicator of highly qualified personnel in general in the period 1985-1990 was higher, as 80% versus 25%. In addition, the gender ratio was in favor of women during the rectorship of L. Hnatyuk.

Conclusions. Thus, the comparative analysis conducted by us in this study and the created prosopographical and professional portrait of the vice-rectors of the Glukhiv State Pedagogical Institute helped us to better identify the features of the development of the higher education institution during the tenures of M. Velykoluh and L. Hnatyuk in the adjacent historical periods of the 1980s.

Keywords: prosopographic portrait, administrative and managerial personnel, Hlukhiv Pedagogical Institute, vice-rector, professional portrait

---

* Postgraduate student of the Department of History, Law and Teaching Methods of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, Ukraine. E-mail: alexvalo411@gmail.com.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-9813-7716>

**АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОРЕКТОРІВ ГЛУХІВСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ
ЗА РЕКТОРСТВА МИКОЛИ ВЕЛИКОЛУГА ТА ЛЕОНІДА ГНАТЮКА****Олександр Валюх*****Анотація**

Мета статті – проаналізувати діяльність проректорів Глухівського педагогічного інституту за ректорства Миколи Великолуга (1980–1985) та Леоніда Гнатюка (1985–1990) та скласти просопографічний портрет керівництва закладу вищої освіти. Основу джерельної бази статті склали особові справи проректорів, що зберігаються у Відомчому архіві Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Для реалізації мети дослідження нами було використано біографічний, хронологічний методи, загальнонауковий метод системного аналізу.

Наукова новизна полягає у тому, що до наукового обігу уведено результати створеного колективного портрету ректорів та проректорів Глухівського державного педагогічного інституту імені С.М.Сергеева-Ценського Миколи Великолуга та Леоніда Гнатюка, які по чергово працювали протягом 1980-х рр. У ході проведеного нами дослідження ми визначили, що відзначається наступність їх діяльності. Це свідчить про набуття досвіду та професійної компетентності. Тобто за каденції ректора Л. Гнатюка проректорський склад був стабільнішим. Через вказані причини середній вік проректорів у цей час був також вищим: 43,8 року проти 40,2 року. Також більш якіснішим був показник кадрів вищої кваліфікації загалом у період 1985–1990 рр., як 80% проти 25%. До того ж і гендерне співвідношення було на користь жінок за ректорства Л. Гнатюка.

Висновки. Таким чином проведений нами в цьому дослідженні порівняльний аналіз та створений просопографічний й професійний портрет проректорів Глухівського державного педагогічного інституту допоміг нам якісніше виявити особливості розвитку закладу вищої освіти за каденції М. Великолуга та Л. Гнатюка в суміжні історичні періоди 1980-х рр.

Ключові слова: просопографічний портрет, адміністративно-управлінський персонал, Глухівський педагогічний інститут, проректор, професійний портрет

Цитування: Валюх, О. (2025). Аналіз діяльності проректорів Глухівського педагогічного інституту за ректорства Миколи Великолуга та Леоніда Гнатюка. *Консенсус*, 2, 183–200.
<https://doi.org/10.31110/consensus/2025-02/183-200>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/178>

---

* аспірант кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Глухів, Україна.

E-mail: alexvalo411@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-9813-7716>

Постановка проблеми. Неухильне реформування вищої освіти опирається, перш за все, на значному історичному досвіді. Важливу роль, крім цього відіграють очільники закладів вищої освіти. З огляду на те, що Глухівський виш має понад 150-літню історію функціонування дослідження й аналіз діяльності його керівництва у різний часові проміжки має надто важливий й актуальний аспект.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія розвитку та функціонування першого в Україні закладу вищої педагогічної освіти – Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка має достатній інтерес з боку дослідників. Зокрема, цю тему вивчали Т. Ащаулова¹, В. Белашов², Я. Гирич³, А. Голуб (Колієнко)⁴, А. Гриценко⁵, В. Гриценка⁶, В. Заїка⁷, М. Заремський⁸, В. Крижанівський⁹,

¹ Ащаулова Т. Володимир Михайлович Куриленко та його вклад у розбудову Глухівського педагогічного інституту ім. С.М. Сергеева-Ценського (1990–1995). *Глухівські історико-філософські читання*: зб. наук. пр. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 69–71; Гриценко А.П., Ащаулова Т.А. Порівняльна характеристика соціального статусу та рівня життя викладачів Глухівської чоловічої гімназії та Глухівського учительського інституту в 1870-х – 1900-х роках. *Сумський історико-архівний журнал*. 2022. № XXXIX. С. 26–32. DOI: <https://doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.25>; Гриценко А.П., Ащаулова Т.А. Управління Глухівського учительського інституту (1874–1991 рр.). *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації*: матеріали VI Міжнародної наукової конференції (Суми, 8–9 груд. 2023 р.). У 2-х ч. Ч. 1. Суми: ФОП Цьома С.П., 2024. С. 75–79.

² Белашов В.І. Історіографічна традиція та джерельна база вивчення історії педагогічного університету імені Олександра Довженка (1874–2014 рр.). *Історичні студії історичного прогресу*. 2014. Вип. 2. С. 39–51.

³ Гирич Я.М. Історико-культурна спадщина україно-російського прикордоння: досвід трьох наукових конференцій. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2014. Вип. 2. С. 120–130; Гирич Я.М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1952–1991 рр.» (літери «П, Р, Т, У, Ф, Ц, Ч, Я»). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2017. Вип. 5. С. 180–217.

⁴ Гриценко А.П., Колієнко А.А. Глухівський учительський інститут: філософські засади заснування та функціонування. *Культурологічний альманах* 2023. № 2. С. 157–162. URL: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.21>; Гриценко А.П., Колієнко А.А. Особливості викладання історії та релігійного виховання в Глухівському учительському інституті (1874–1917 рр.). *Культурологічний альманах*. 2023. Вип. 3. С. 119–125. URL: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.3.16>

⁵ Гриценко А.П. Діяльність Глухівського педагогічного інституту в 1954–2000 рр. *Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: 150 років розвитку: монографія* / за ред. О. Курка, Н. Ткаченко, А. Гриценка. Глухів, 2024. С. 36–61; Гриценко А.П. Історичний аспект виникнення та становлення Навчально-наукового інституту філології та історії. *Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: 150 років розвитку: монографія* / за ред. О. Курка, Н. Ткаченко, А. Гриценка. Глухів, 2024. С. 406–431; Гриценко А.П. Історія впровадження методики використання інформаційних ресурсів у практику навчання історії у вітчизняних школах на рубежі XIX–XX ст. *Сіверщина в історії України*. Зб. наукових пр. Вип. 7. Київ–Глухів, 2014. С. 249–252. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sviu_2014_7_62; Гриценко А.П. Розвиток Глухівського педагогічного інституту у 1990-х роках. *Сіверщина в історії України*. 2022. Вип. 15. С. 140–147. URL: https://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/sivershuna/sivershuna_2022.pdf; Гриценко А.П., Прокопчук В.С. Трансформація історичної та суспільствознавчої освіти в Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка. *Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: 150 років розвитку: монографія* / за ред. О. Курка, Н. Ткаченко, А. Гриценка. Глухів, 2024. С. 469–519; Гриценко А.П. Святкування 50-річчя від дня створення Глухівського учительського інституту у 1924 р. *Наука та освіта в умовах війни: Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка*: матеріали звітної науково-практ. конф. (розділ вища школа). Глухів, 2024. С. 49–52; Календар

О. Курок¹⁰ тощо. Утім питання діяльності окремих персоналій вивчене ще

знаменних дат і подій історії Глухівщини: 2023 р. Довідкове видання / Автор-упоряд.: А. Гриценко. Глухів, 2023. 78 с.; Календар знаменних дат і подій історії Глухівщини: 2024 р. Довідкове видання (електронне видання) / Автор-упоряд.: А. Гриценко. Глухів, 2024. 78 с.; Кириченко А.В. Історія Глухівського учительського інституту 1874 по 1924 рр.: біобібліогр. покажчик до 150-річчя з часу заснування університету / уклад.: А. Гриценко; В. Крижанівський. Глухів, 2024. 48 с.; Курок В.П., Гриценко А.П., Ткаченко Н.М. Історія факультету технологічної і професійної освіти. *Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: 150 років розвитку: монографія* / за ред. О. Курка, Н. Ткаченко, А. Гриценка. Глухів, 2024. С. 147–190; Курок О.І., Гриценко А.П. Досвід формування професійної компетентності майбутніх учителів історії у Глухівському учительському інституті у 1874–1917 рр. *Сіверщина в історії України*. 2020. Вип. 13. С. 233–237; Курок О.І., Гриценко А.П. Організація фахової підготовки майбутніх педагогів у Глухівському учительському інституті у 1870-х роках. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка*. 2022. Вип. 50, № 3, Ч. 1 С. 12–24; Пам'яткоохоронна робота в закладах загальної середньої освіти: навчально-методичний посібник /укладачі: Прокопчук В.С., Гриценко А.П. Глухів: Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 2023. 146 с. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2066>; Хлус Н.О., Гриценко А.П., Курілова В.І та ін. З історії становлення та розвитку предметної спеціальності «Середня освіта (Фізична культура)» в Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка. *Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: 150 років розвитку: монографія* / за ред. О. Курка, Н. Ткаченко, А. Гриценка. Глухів, 2024. С. 587–626.

⁶ Гриценко В. Діяльність євреїв у глухівському педагогічному інституті. «*Глухівські історико-філософські читання*»: зб. наук. пр./ [редкол.: Гриценко А.П. та ін.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 84–88.

⁷ Зайка В.В. Глухівський вчительський інститут в системі освітництва північно-східної України другої половини XIX – початку XX ст. *Сумська старовина*. 2013. № 41–42. С. 51–52.

⁸ Заремський М.Й. Історіографія Я.М. Колубовського та її вплив на розвиток філософського процесу. *Матеріали 4-ї Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції*. Суми, 2001. С. 63–67.

⁹ Крижанівський В.М. Викладачі Глухівського інституту (1874–1924 рр.). Біобібліографічний словник. Глухів: Кропивницький, 2017. 95 с.; Крижанівський В.М. Історія в системі навчальних дисциплін Глухівського учительського інституту (1874–1914 р.). *Сіверщина в історії України*. зб. наук. пр. Київ–Глухів, 2017. Вип. 10 С. 310–312; Крижанівський В.М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1924–1941 рр.». *Історичні студії суспільного прогресу*. 2018. Вип. 6. С. 112–147; Крижанівський В.М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1952–1991 рр.». *Історичні студії суспільного прогресу*. 2014. Вип. 2. С. 99–112; Крижанівський В.М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1952–1991 рр.» (літера «К»). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2015. Вип. 3. С. 113–125; Крижанівський В.М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1952–1991 рр.» (літери «Л, О»). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2016. Вип. 4. С. 149–158; Крижанівський В. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1952–1991 рр.» (літери «С, Ш, Х, Ю»). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2017. Вип. 5. С. 31–333; Крижанівський В.М. Спогади родини Полярушів про Глухівський педагогічний інститут (1964–1972 рр.). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2014. Вип. 1. С. 88–94.

¹⁰ Гриценко А.П., Курок О.І. До питання періодизації історії Глухівського державного педагогічного інституту на рубежі XX–XXI століть. *Освіта і наука ХХІ століття: матеріали звітної наук.-практ. конф. викладачів*. (м. Глухів, 4 трав. 2022 р.). 2022. С. 48–49; Гриценко А.П., Курок О.І. Традиція проведення науково-практичних конференцій з історії у Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка. *Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування*: зб. наук. пр. Глухів, 2023. Вип. 2. С. 13–

недостатньо. Зокрема, в останній час було досліджено життєписи окремих викладачів (В. Белашова¹¹, О. Горбенко¹², П. Горілого¹³, В. Заїки¹⁴, М. Заремського¹⁵, Г. Кабанової¹⁶, В. Кубицького¹⁷, В. Куриленка¹⁸, М. Лавриненка¹⁹, Л. Нарочної²⁰,

22; Курок О., Гриценко А. Крижанівський В., Чумаченко О. Глухівський інститут в 1917-1924 рр.: між дерусифікацією та українізацією. *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 37-43. DOI: <https://doi.org/10.58407/litopis.230105>; Курок О., Гриценко А. Заснування Глухівського учительського інституту. *Актуальні питання дослідження вітчизняної історії й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах НУШ*: зб. наук. пр. Глухів, 2022. Вип. 1. С. 19-23; Курок О., Гриценко А. Славні ювілеї глухівського національного педагогічного університету в 2024 році. *«Глухівські історико-філософські читання»*: зб. наук. пр. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 11-15; Курок О.І., Гриценко А.П. Традиції історико-філософської школи Глухівського університету: роль персоналій в її розвитку. *«Глухівські історико-філософські читання пам'яті Валерія Белашова, Мечислава Заремського, Віктора Заїки та Юрія Коваленка»*: зб. наук. пр. Глухів, 2023. Вип. 1. С. 10-14.

¹¹ Белашов Валерій Іванович: життєпис, наукова і педагогічна діяльність: до 75-річчя від дня народження / Укладачі: А. Гриценко, О. Чумаченко. Глухів, 2024. 77 с.; Валерій Іванович Белашов (1949-2022): біобібліогр. покажчик / уклад.: А. Гриценко, С. Жукова, О. Чумаченко, О. Белашова. Глухів, 2023. 68 с.; Гриценко А., Голуб А. Історична школа «Глухівського періоду в історії Гетьманщини» В.І. Белашова. *«Глухівські історико-філософські читання»*: зб. наук. пр./ [редкол.: Гриценко А.П. та ін.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 16-21; Гриценко А. Пам'яті Валерія Івановича Белашова (1949-2022). *Сіверянський літопис*. 2023. № 3. С. 141-142. URL: <https://sl-journal.com.ua/index.php/journal/article/view/353/299>

¹² Валух О. Олена Горбенко – єдина жінка очільниці Глухівського державного педагогічного інституту. *Глухівські читання-2024. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук*: Зб. матеріалів XIV міжнар. науково-практ. інтернет-конф. / За заг. ред. О.О. Сорока. Глухів, 2024. С. 143-147. URL: https://drive.google.com/file/d/1EaDzeY8irFNpXydPP_Bdl4kSvSf2nRol/view

¹³ Гриценко В. Постаць директора глухівського педагогічного технікуму Платона Горілого. *«Глухівські історико-філософські читання»*: зб. наук. пр./ [редкол.: Гриценко А.П. та ін.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 94-96.

¹⁴ Віктор Володимирович Заїка (1957-2020): біобібліогр. покажчик / уклад.: А. Гриценко, О. Заїка. Глухів, 2023. 60 с.; Голуб А. Віктор Заїка – видатна особистість у історії міста Глухова Сумської області. *«Глухівські історико-філософські читання»*: зб. наук. пр. / [редкол.: Гриценко А.П. та ін.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 71-74; Гриценко А. Глухівський дослідник срібного віку Віктор Заїка. *«Глухівські історико-філософські читання»*: зб. наук. пр./ [редкол.: Гриценко А.П. та ін.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 28-33; Гриценко А. Краєзнавча діяльність історика Віктора Заїки. *Перші краєзнавчі читання в пам'ять професора Лева Баженова*: Матеріали всеукр. наук.-практ. конференції (м. Хмельницький, 2 червн. 2023 р.). Хмельницький: ХКТЕІ, 2023. С. 76-79; Гриценко А.П. Некрологи. Пам'яті Віктора Володимировича Заїки. *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 147. URL: <https://sl-journal.com.ua/index.php/journal/article/view/413/356>

¹⁵ Гриценко А. Постаць видатного глухівського філософа Мечислава Заремського. *«Глухівські історико-філософські читання»*: зб. наук. пр./ [редкол.: Гриценко А.П.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 99-103; Мечислав Йосипович Заремський (1951-2022): біобібліогр. покажчик / уклад.: А.П. Гриценко, І.М. Заремська. Глухів, 2023. 48 с.

¹⁶ Валух О. Анна Кириленко-Кабанова – очільниця заочного відділу Глухівського державного педагогічного інституту. *Глухівські читання – 2024. Освіта і наука ХХІ ст.: зб. матеріалів щорічної звітної науково-практ. конф. здобувачів фахової передвищої, вищої освіти, аспірантів і молодих учених*. За заг. ред. Луценка Г.В. Глухів, 2025. Ч. 2. С. 99-103.

¹⁷ В'ячеслав Антонович Кубицький (1924-2008): біобібліогр. покажчик до 100-річчя від дня народження / уклад.: А. Гриценко, І. Коренева. Глухів, 2024. 48 с.; Гриценко А. В'ячеслав Кубицький: видатний фізик та педагог. *«Глухівські історико-філософські читання»*: зб. наук. пр./ [редкол.: Гриценко А.П. та ін.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 44-46.

¹⁸ Володимир Михайлович Куриленко (1948-2012): біобібліогр. покажчик до 75-річчя з дня народження / уклад.: А. Гриценко, Н. Гоголь. Глухів, 2023. 48 с.

В. Прокопчука²¹, Г. Сапітона²², М. Стожка²³ й ін.). У той же час практично не проводився аналіз просопографічних портретів цілого ряду відомих особистостей закладу освіти у Глухові.

Мета статті – проаналізувати діяльність проректорів Глухівського педагогічного інституту за ректорства Миколи Великолуга (1980–1985) та Леоніда Гнатюка (1985–1990) та скласти просопографічний портрет керівництва закладу вищої освіти. Основу джерельної бази статті склали особові справи проректорів, що зберігаються у Відомчому архіві Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Виклад основного матеріалу. Після майже десятирічного ректорства в 1971–1980 рр. Івана Качана Глухівський державний педагогічний інститут імені С.М. Сергєєва-Ценського в наступне десятиліття очолювали два ректора, які обіймали цю посаду по 5 років.

17 березня 1980 р. ректором закладу вищої освіти в Глухові було призначено 44-річного Миколу Івановича Великолуга – уродженця Чорнухинського району на Полтавщині та випускника історико-філософського факультету Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка. 1969 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. Працював у Полтавському державному педагогічному інституті. З 1977 по 1979 р. перебував у Республіці Куба в якості радника при Гаванському вищому педагогічному інституті

---

¹⁹ Гриценко А.П. Глухівський період життя М.Ф. Лавриненка за матеріалами Відомчого архіву Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (до 30-річчя від часу обрання народним депутатом України). *Сіверщина в історії України*. Зб. наукових праць. Вип. 17. Ніжин, 2024. С. 194–203.

²⁰ Гриценко А., Хроленко М. Лідія Нарочна – видатна українська методистка викладання природознавства та авторка підручників. *«Глухівські історико-філософські читання»*: зб. наук. пр./ [редкол.: Гриценко А.П. та ін.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 107–108; Лідія Кирилівна Нарочна (1924–2015): біобібліогр. покажчик до 100-річчя від дня народження / уклад.: А. Гриценко, М. Хроленко, І. Коренева. Глухів, 2024. 48 с.

²¹ Гриценко А. Віктор Степанович Прокопчук – знаний історик, дослідник питань пам'яткоохоронної діяльності та краєзнавчого руху. *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 182–184. URL: <https://sl-journal.com.ua/index.php/journal/article/view/494>; Курок О.І., Гриценко А. Глухівський період наукової школи історика Віктора Степановича Прокопчука. *Суспільні трансформації в умовах війни росії проти України: виклики часу і завдання краєзнавців (до 80-річчя Віктора Степановича Прокопчука)*: матеріали Всеукр. науково-практ. конф. (м. Хмельницький, 26 лип. 2024 р.) / [редкол.: Ю. Телячий та ін.]. Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2024. С. 88–105.

²² Григорій Львович Сапітон (1901–1954): біобібліогр. покажчик до 70-річчя від дня смерті / уклад.: А. Гриценко, В. Гриценко. Глухів, 2024. 48 с.; Гриценко А. Директорство Григорія Сапітона у Глухівському учительському інституті. *«Глухівські історико-філософські читання»*: зб. наук. пр./ [редкол.: Гриценко А.П. та ін.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 24–28.

²³ Гриценко А. Наукова діяльність Миколи Павловича Стожка. *«Глухівські історико-філософські читання»*: зб. наук. пр./ [редкол.: Гриценко А.П. та ін.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 36–40; Микола Павлович Стожок (1923–2003): біобібліогр. покажчик до 100-річчя з дня народження та 20-річчя з дня смерті / уклад.: А.П. Гриценко. Глухів, 2023. 68 с.

ім. Е.Х. Варана. 16 травня 1985 р. М. Великолуг звільнений з посади ректора Глухівського державного педагогічного інституту за станом здоров'я.

Від попередника йому залишився куций склад проректорів: по навчальній і науковій роботі Генріх Семенович Ковальчук (обіймав цю посаду ще з грудня 1967 р.) та з адміністративно-господарської роботи Володимир Іванович Лаптур (який обіймав цю посаду ще з 1966 р). Тобто ці обидва проректори були призначені ще за ректорства О. Томчука, що працював в 1954–1971 рр.

Не було керівника доволі важливого напрямку – заочної освіти. Внаслідок скорочення штатів у березні 1979 р. з посади проректора по заочному навчанню була звільнена К. Ляшко. Від так цей напрям замикався на керівникові заочного відділу. В 1979–1996 рр. його очолювала С. Раєвська. До речі, на час декретної відпустки К. Ляшко вона була прийнята у листопаді 1974 р. на посаду методиста цього відділу та виконувала обов'язки проректора по заочному навчанню.

У 1980 р. цю посаду обійняв уродженець м.Ворзель на Київщині Леонід Володимирович Гнатюк – ректор Глухівського педагогічного інституту в 1985–1990 рр. Випускник філософського факультету Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова (1964). Також у 1967 р. закінчив аспірантуру цього ж ЗВО та здобув науковий ступінь кандидата філософських наук. Працював у Рівненському державному педагогічному інституті ім. Д. Мануїльського.

У 1981 р. у листі до заступника міністерства освіти УРСР В. Курила ректор М. Великолуг обґрунтував необхідність введення посади проректора по заочній формі навчання²⁴. Згідно дозволу міністерства № 360 та особисто поданої заяви старший викладач Микола Петрович Волос був призначений на цю посаду з 20 серпня 1981 р.²⁵ Виконував обов'язки проректора він до березня 1982 р.²⁶

У лютому 1982 р. пішов на пенсію В. Лаптур, що курував напрям адміністративно-господарської роботи понад півтора десятиліття. Натомість посаду проректора обійняв (до липня 1984 р.) Іван Михайлович Терещенко.

Також кадрові зміни в оточенні ректора відбулися 1 квітня 1982 р. На посаду проректора по заочній освіті було призначено 45-річну Олену Іванівну Горбенко – кандидатку біологічних наук (1972), яка обіймала її майже півтора десятиліття до січня 1997 р. О. Горбенко була оголошена догана наказом № 91-а-К від 04.09.1982 р. «Про серйозні недоліки в роботі з професорсько-викладацькими кадрами та факти зловживань на факультеті підготовки вчителів загальнотехнічних дисциплін»²⁷.

Наступні кадрові зміни відбулися в серпні 1983 р. До викладацької діяльності перейшов, обійнявши посаду доцента кафедри мов і літератур Г. Ковальчук. До цього він працював проректором понад півтора десятиліття. Він за ректорства

²⁴ Відомчий архів Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (далі – ВА ГНПУ). Особиста справа (далі – ОС) Волоса М.П., арк. 125, 131–132.

²⁵ ВА ГНПУ ОС Волоса М.П., арк. 29, 47, 69, 123–124.

²⁶ ВА ГНПУ ОС Волоса М.П., арк. 122, 123–124, 125.

²⁷ ВА ГНПУ ОС Горбенко О.І., арк. 26–27.

М. Великолуга захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук у 1981 р. та за два роки (1983) йому було присуджено вчену ступінь доцента. Вакансію проректора з навчально-наукової роботи відразу заповнив кандидат економічних наук (1978) Віктор Дмитрович Симоненко, який був звільнений вже наступником 31 жовтня 1985 р. У серпні 1984 р. відбулися нові кадрові зміни. Проректором по адміністративно-господарській роботі було призначено 34-річного Павла Михайловича Карпенка, який обіймав її майже 9 років²⁸.

Отже, період (5 років 2 місяці) ректорства М. Великолуга відзначився помірними кадровими змінами в складі проректорів. На трьох посадах проректора працювало за цей час 8 осіб. Весь період працював лише майбутній ректор Л. Гнатюк 5 років. З решти: найбільше Г. Ковальчук (3 роки, 5 місяців, 5 днів) та О. Горбенко (3 р., 1 міс., 11 д.), а найменше – М. Волос (0 р., 7 м., 10 д.) та П. Карпенко (0 р., 9 м., 12 д.). В середньому – це по 2 роки 4 місяці та 14 днів.

Проведений аналіз основних біографічних показників осіб, що обіймали посади проректорів дозволяє скласти просопографічний портрет заступників ректора М. Великолуга. Природньо всі вони мали вищу освіту та були членами партії, а також одружені. У їх складі була лише одна (12,5%) жінка – О. Горбенко. До того ж, у період до її призначення, понад 2 роки – проректорами працювали виключно лише чоловіки. Середній вік приходу на посаду проректора за каденції М. Великолуга складає 40,2 роки. Після 5-річної каденції ректора середній вік виходу з посади зріс лише до 42,8 року. Це було викликано тим, що менше року працював і так наймолодший з проректорів М. Волос (обійняв посаду у 33, а був звільнений у 34 роки), а також П. Карпенко (був призначений у 34, а коли закінчився термін повноважень ректора М. Великолуга, йому було 35 років). До того ж, не повний термін повноважень (5 років) працювали всі проректори, окрім Л. Гнатюка. За кваліфікацією практично всі були викладачами або вчителями: два – загальнотехнічних дисциплін (В. Симоненко та П. Карпенко), по одному – філософії (Л. Гнатюк), української мови і літератури (Г. Ковальчук), математики (М. Волос), сільськогосподарських дисциплін (О. Горбенко). Аспірантуру закінчили 5 осіб або 62,5%. Від так й рівень представництва кадрів вищої кваліфікації був не високим. На час приходу на посаду кандидатами наук були лише троє (Л. Гнатюк, О. Горбенко та В. Симоненко). Також Г. Ковальчук, який захистив кандидатську дисертацію під час роботи на посаді проректора підняв цей рівень з 37,5% до половини. Вчене звання доцента мали лише двоє (Л. Гнатюк і В. Симоненко) або 25%. Знову ж таки, Г. Ковальчук здобув це вчене звання перебуваючи на посаді. Отже, якісний склад піднявся до 37,5%.

Також немає певної тенденції із місцем народження проректорів. Двоє з них (М. Волос, Г. Ковальчук) – були уродженцями Вінниччини, ще двоє Сумщини (П. Карпенко, І. Терещенко). Решта народилися у Київській і Тернопільській областях.

²⁸ ВА ГНПУ ОС Карпенка П.М., арк. 1.

Від так, семеро або 87,5% були українцями, а В.Симоненко – росіянином, бо народився у м. Кондопога Карело-Фінської АСРР Російської федерації. За соціальним походженням: по троє були із селян та службовців, а двоє – із робітників.

Наступний ректор Глухівського державного педагогічного інституту Л. Гнатюк – був призначений на цю посаду з 17 травня 1985 р. Нагадуємо, до цього він 5 років працював проректором. Також у 1986–1990 рр. обіймав посаду доцента, завідувача кафедрою марксизму–ленінізму. 12 травня 1990 р. він був звільнений з посади очільника, у зв'язку з обранням секретарем Сумського обласного комітету КПУ з питань ідеології (до серпня 1991 р).

Природньо, наприкінці навчального року на посадах проректорів залишилися менеджери, призначені ще попередником: В.Симоненко (з навчально-наукової роботи), О.Горбенко (по заочній освіті) та П.Карпенко (по адміністративно-господарській роботі). Два останніх пропрацювали весь період каденції нового ректора і навіть за наступного – Володимира Михайловича Куриленка. До слова, О.Горбенко, навіть виконувала обов'язки ректора з жовтня 1995 по березень 1996 р., поки не було призначено наступного – Володимира Федоровича Чирву²⁹.

У той же час за 5 років ректорства Л.Гнатюка на посаді проректора з навчально-наукової роботи працювало три особи. Вже 31 жовтня 1985 р. був звільнений В.Симоненко. Цю посаду обійняла 47-річна Тетяна Володимирівна Гуренкова – кандидат технічних наук (1971), доцент (1975), згідно з наказом міністерства освіти Української РСР за № 1231-К від 30.10.1985 р. та на підставі рішення колегії міністерства освіти Української РСР від 30.10.1985 р. Перед тим вона обіймала посаду доцента кафедри загальнотехнічних дисциплін.³⁰ Незабаром у наказі ректора Л. Гнатюка за № 45 від 14.05.1986 р. їй було оголошено зауваження за слабкий контроль виконання заходів з усунення недоліків і порушень, виявлених контрольно-ревізійним відділом міністерства освіти УРСР³¹. Однак працювала далі ще понад 4 роки. Була звільнена з посади проректора з 14 грудня 1989 р. за станом здоров'я, згідно поданої заяви та залишена на посаді доцента кафедри ЗТД³². За успішну роботу в справі навчання і виховання студентської молоді та активну участь у громадському житті наказом міністерства народної освіти УРСР № 868-К від 12.12.1989 р. була нагороджена Почесною грамотою міністерства народної освіти УРСР³³.

А з 14 грудня 1989 р. її змінив кандидат фізико-математичних наук (1983), доцент (1989) М.Волос, який до цього в 1981–1982 рр. обіймав посаду в.о. проректора по заочному навчанню. Він був призначений наказом ректора Л. Гнатюка № 157-К від 13.12.1989 р. та за погодженням із міністерством народної освіти УРСР (лист № 1/29–270

²⁹ ВА ГНПУ ОС Горбенко О.І., арк. 39–41.

³⁰ ВА ГНПУ ОС Гуренкової Т.В., арк. 35–37.

³¹ ВА ГНПУ ОС Гуренкової Т.В., арк. 34.

³² ВА ГНПУ ОС Гуренкової Т.В., арк. 38–39.

³³ ВА ГНПУ ОС Гуренкової Т.В., арк. 39.

від 12.12.1989 р.) за підписом заступника міністра В. Лугового³⁴. Потім Микола Петрович працював віце-ректором найдовше: з 12 травня по 28 листопада 1990 р. був призначений в. о. ректора, як проректор по навчальній і науковій роботі, а з 2002 по 2010 р. – працював першим проректором³⁵, тобто безперервно 19 років.

Таким чином за 5 років ректорства Л. Гнатюка на трьох посадах працювало 5 осіб, в середньому рівно 3 роки. Повний термін два проректори (О. Горбенко та П. Карпенко), 4 роки 1,5 місяця Т. Гуренкова та по 5 місяців В. Симоненко (був звільнений) і М. Волос (продовжував працювати далі)³⁶.

Крім того за каденції Леоніда Володимировича у січні 1987 р. було введено нову посаду (на громадських засадах, шляхом зменшення аудиторного навантаження) проректор з ідейно-виховної роботи. Першим її обійняв старший викладач Валерій Іванович Белашов³⁷, а потім з 17 травня 1988 р. такі обов'язки було покладено вже на колишнього проректора старшого викладача К. Ляшко³⁸.

Також у лютому 1990 р. було введено додаткову посаду проректора з наукової роботи, шляхом розведення обов'язків проректора з навчально-наукової роботи. У відповідності з наказом міністерства народної освіти Української РСР від 18.10.1989 року за № 189 в Глухівському педінституті з 1 лютого 1990 р. була створена наукова частина, згідно службової записки проректора по навчальній роботі М. Волоса та наказу по інституту за № 15-К від 30.01.1990 р. Тому для її функціонування до штатного розпису і було введено посаду проректора по науковій роботі, яку обіймала до 15 червня 1992 р. колишній проректор Т. Гуренкова³⁹.

Нами також був проведений аналіз основних біографічних показників осіб, що обіймали посади проректорів за ректорства Л. Гнатюка у 1985–1990 рр. Чотири з п'яти у різний час і протягом різного періоду обіймали ці посади за попередника. Новопризначеною була лише Т. Гуренкова. Від так, усі вони мали вищу освіту та були членами партії, а також одружені. У їх складі було двоє (40%) жінок. До того ж більшість часу (у період з листопада 1985 по грудень 1989 р.) вони становили більшість, або дві третини. Середній вік приходу на посаду проректора за каденції Л. Гнатюка складає 43,8 року. Після 5-річної каденції ректора середній вік виходу з посади зріс рівно на три роки. Це було викликано тим, практично відразу був звільнений В. Симоненко та працював менше року новопризначений проректор М. Волос. Серед більш старших колег (О. Горбенко працювала з 48 до 53 років та Т. Гуренкова – з 47 по 51) помітно молодим був П. Карпенко (мав вік 35 років при призначенні нового ректора), а М. Волос був на 2 роки його молодшим. За кваліфікацією всі, окрім Т. Гуренкової (інженер-промтеплотехнік) були викладачами

³⁴ ВА ГНПУ ОС Волоса М.П., арк. 30, 47, 69, 74, 75.

³⁵ ВА ГНПУ ОС Волоса М.П., арк. 47, 69, 72, 74–75.

³⁶ ВА ГНПУ ОС Куриленка В.М., арк. 110.

³⁷ ВАГНПУ ОС Белашова В. І., арк. 199–201.

³⁸ ВА ГНПУ ОС Ляшко К.С., арк. 57.

³⁹ ВА ГНПУ ОС Гуренкової Т.В., арк. 40–42, 49.

або вчителями: два – загальнотехнічних дисциплін (В. Симоненко та П. Карпенко), по одному – математики (М. Волос) та сільськогосподарських дисциплін (О. Горбенко). Аспірантуру закінчили четверо або 80% (окрім П. Карпенка). Відповідно і чотири були кандидатами наук: Т. Гуренкова – технічних (1971), О. Горбенко – біологічних (1972), В. Симоненко – економічних (1978), М. Волос – фізико-математичних (1982). На початку каденції не була доцентом серед них О. Горбенко. Вчену ступінь доцента по кафедрі трудового навчання вона здобула у 1986 р. Таким чином цей показник зріс з 60 до 80%.

Серед проректорів, що працювали за каденції Л. Гнатюк двоє були росіянами та там народилися, решта українці – з Сумщини, Вінниччини та Тернопільщини. За соціальним походженням по двоє були із селян (О. Горбенко та П. Карпенко) та службовців, а, відповідно, Т. Гуренкова – із робітників.

Отже, таким чином порівнюючи просопографічний портрет проректорів Глухівського державного педагогічного інституту за ректорства М. Великолуга (1980–1985) та Л. Гнатюка (1985–1990) можемо відзначити ряд тенденцій на користь другого. По-перше, відзначається наступність їх діяльності, що свідчить про набуття досвіду та професійної компетентності. Перш за все через цей фактор та з огляду на досвід Л. Гнатюка проректорський склад за його каденції був стабільнішим. Через вказані причини середній вік в цей час був також вищим: 43,8 року проти 40,2 року під час призначення й початку каденції ректорів та, відповідно, 46,8 року проти 42,8 року під час звільнення або завершення каденції ректорів.

Також більш якіснішим був показник кадрів вищої кваліфікації загалом в період 1985–1990 рр., як 80% проти 25% у попередньому періоді. До того ж, і гендерне співвідношення було на користь жінок за ректорства Л. Гнатюка, як 40% проти 12,5% в цілому. А в окремі періоди жінки мали перевагу (66,7%) у 1985–1989 рр., тоді як, у 1980–1982 рр. на посаді проректорів працювали виключно лише чоловіки.

Висновки. Таким чином проведений нами в цьому дослідженні порівняльний аналіз та створений колективний портрет проректорів Глухівського державного педагогічного інституту допоміг нам якісніше виявити особливості розвитку закладу вищої освіти за каденції М. Великолуга та Л. Гнатюка в суміжні історичні періоди 1980-х років.

REFERENCES

- Ashchaulova, T. (2024). Volodymyr Mykhailovych Kurylenko ta yoho vklad u rozbudovu Hlukhivskoho pedahohichnoho instytutu im. S.M. Serhieieva-Tsenskooho (1990–1995) [Volodymyr Mykhailovych Kurylenko and his contribution to the development of the S.M. Sergeev-Tsensky Glukhiv Pedagogical Institute (1990–1995)]. *Hlukhivski istoryko-filosofski chytannia: zb. nauk. pr.* 2, 69–71 [in Ukrainian].
- Byelashov, V.I. (2014). Istoriohrafichna tradytsiya ta dzherel'na baza vyvchennya istoriyi pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka (1874–2014 rr.) [Historiographical tradition and source base for studying the history of Oleksandr

- Dovzhenko Pedagogical University (1874–2014)]. *Istorychni studiyyi istorychnoho prohresu*, 2, 39–51 [in Ukrainian].
- Byelashov, V.I. (2014). Lyashko Ivan Mykhaylovych: lyudyna, pedahoh, doslidnyk [Lyashko Ivan Mykhailovych: man, teacher, researcher]. *Istorychni studiyyi suspil'noho prohresu*, 1, 116–117 [in Ukrainian].
- Holub, A. (2024). Viktor Zayika – vydatna osobystist' u istoriyi mista Hlukhova Sums'koyi oblasti [Viktor Zayka is an outstanding person in the history of the city of Hlukhova, Sumy region]. *«Hlukhivs'ki istoryko-filosofs'ki chytannya»: zb. nauk. pr.*, 2, 71–74. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2919> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. (2023). Krayeznavcha diyal'nist' istoryka Viktora Zayiky [Local history activities of historian Viktor Zayka]. *Pershi krayeznavchi chytannya v pam'yat' profesora Leva Bazhenova: materialy vseukr. nauk.-prakt. konferentsiyi (m. Khmel'nyts'kyy, 02 cherv. 2023 r.)*. Khmel'nyts'kyy, 76–79 [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. (2023). Pam'yati Valeriya Ivanovycha Byelashova (1949–2022) [In memory of Valery Ivanovich Belashov (1949–2022)]. *Siveryans'kyy litopys*, 3, 141–142. URL: <https://sl-journal.com.ua/index.php/journal/article/view/353/299> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. (2024). Dyrektorstvo Hryhoriya Sapitona u Hlukhivs'komu uchytel's'komu instytuti [Directorship of Hryhori Sapitona at the Hlukhiv Teachers' Institute]. *«Hlukhivs'ki istoryko-filosofs'ki chytannya»: zb. Nauk. pr.*, 2, 24–28. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2904> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. (2024). Hlukhivs'kyy doslidnyk sribnoho viku Viktor Zayika [Viktor Zayka, researcher of the Silver Age from Glukhiv]. *«Hlukhivs'ki istoryko-filosofs'ki chytannya»: zb. nauk. pr.*, 2, 28–33. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2905> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. (2024). Naukova diyal'nist' Mykoly Pavlovycha Stozhka [Scientific activity of Mykola Pavlovich Stozhko]. *«Hlukhivs'ki istoryko-filosofs'ki chytannya»: zb. nauk. pr.*, 2, 36–40. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2909> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. (2024). Postat' vydatnoho hlukhivs'koho filosofa Mechyslava Zarems'koho [The figure of the prominent Hlukhiv philosopher Mechyslav Zaremskyi]. *«Hlukhivs'ki istoryko-filosofs'ki chytannya»: zb. nauk. pr.*, 2, 99–103. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2929> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. (2024). V'yacheslav Kubyts'kyy: vydatnyy fizyk ta pedahoh [Vyacheslav Kubytskyi: outstanding physicist and teacher]. *«Hlukhivs'ki istoryko-filosofs'ki chytannya»: zb. nauk. pr.*, 2, 44–46. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2911> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. (2024). Viktor Stepanovych Prokopchuk – znanyi istoryk, doslidnyk pytan pam'iatkookhoronnoi diialnosti ta kraieznavchoho rukhu [Viktor Stepanovych Prokopchuk is a well-known historian, researcher of issues of monument protection and the local history movement]. *Siveryanskyi litopys*, 4, 182–184. URL: <https://sl-journal.com.ua/index.php/journal/article/view/494> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. P. (2022). Rozvytok Hlukhivs'koho pedahohichnoho instytutu u 1990–kh rokakh [Development of the Hlukhiv Pedagogical Institute in the 1990s]. *Sivershchyna v istoriyi Ukrainy*, 15, 140–147. URL: https://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/sivershuna/sivershuna_2022.pdf [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A.P. (2024). Svyatkuvannya 50-richchya vid dnya stvorennya Hlukhivs'koho uchytel's'koho instytutu u 1924 rotsi [Celebration of the 50th anniversary of the founding of the Hlukhiv Teachers' Institute in 1924]. *Nauka ta osvita v umovakh viyny: Hlukhivs'kyy*

- natsional'nyy pedahohichnyy universytet imeni Oleksandra Dovzhenka»: materialy zvitnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi*. Hlukhiv, 49–52 [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A., Holub, A. (2024). Istorychna shkola «Hlukhivs'koho periodu v istoriyi Het'manshchyny» V.I. Byelashova [Historical school "Hlukhiv period in the history of the Hetmanship" V.I. Belashova]. *«Hlukhivs'ki istoryko-filosofs'ki chytannya»: zb. nauk. pr.*, 2, 16–21. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2902> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A., Khrolenko, M. (2024). Lidiya Narochna – vydatna ukrayins'ka metodystka vykladannya pryrodoznavstva ta avtorka pidruchnykiv [Lydia Narochna is an outstanding Ukrainian natural science teaching methodologist and author of textbooks]. *«Hlukhivs'ki istoryko-filosofs'ki chytannya»: zb. nauk. pr.*, 2, 107–108. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2931> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A.P. (2014). Istoriya vprovadzhennya metodyky vykorystannya informatsiynykh resursiv u praktyku navchannya istoriyi u vitchyznyanykh shkolakh na rubezhi XIX–XX st. [The history of the introduction of the method of using information resources into the practice of teaching history in domestic schools at the turn of the 19th and 20th centuries]. *Siversshchyna v istoriyi Ukrayiny*, 7, 249–252. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sviu_2014_7_62 [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A.P. (2023). Kalendar znamennykh dat i podiy istoriyi Hlukhivshchyny: 2023 rik. Dovidkove vydannya [Calendar of significant dates and events in the history of Hlukhiv region: 2023. Reference edition]. Hlukhiv, 78 [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A.P. (2023). Mykola Pavlovych Stozhok (1923–2003) : biobibliohr. pokazhchyk do 100-richchya z dnya narodzhennya ta 20-richchya z dnya smerti [Mykola Pavlovych Stozhok (1923–2003): biobibliography. index to the 100th anniversary of the birth and the 20th anniversary of the death]. Hlukhiv. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2182> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A.P. (2023). Nekrolohy. Pam'yati Viktora Volodymyrovycha Zayiky [Obituaries. In memory of Viktor Volodymyrovych Zayka]. *Siveryans'kyi litopys*, 6, 147. URL: <https://sl-journal.com.ua/index.php/journal/article/view/413/356> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A.P. (2024). Diialnist Hlukhivskoho pedahohichnoho instytutu v 1954–2000 rr. [Activities of the Hlukhiv Pedagogical Institute in 1954–2000]. Hlukhivskiyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka: 150 rokiv rozvytku: monohrafiia. Hlukhiv [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A.P. (2024). Hlukhivskiyi period zhyttia M.F. Lavrynenka za materialamy Vidomchoho arkhivu Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka (do 30-richchia vid chasu obrannia narodnym deputatom Ukrainy) [The Hlukhiv period of M.F. Lavrynenko's life based on materials from the Departmental Archive of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (to the 30th anniversary of his election as a People's Deputy of Ukraine)]. *Siversshchyna v istorii Ukrainy. Zb. Nauk. prats*, 17, 194–203 [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A.P. (2024). Istorychnyi aspekt vynyknennia ta stanovlennia Navchalno-naukovoho instytutu filolohii ta istorii [Historical aspect of the emergence and formation of the Educational and Scientific Institute of Philology and History]. *Hlukhivskiyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka: 150 rokiv rozvytku: monohrafiia*. Hlukhiv, 406–431 [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A.P. (2024). Kalendar znamennykh dat i podiy istoriyi Hlukhivshchyny: 2024 rik. Dovidkove vydannya [Calendar of significant dates and events in the history of Hlukhiv region: 2024. Reference edition]. Hlukhiv, 78 [in Ukrainian].

- Hrytsenko, A.P., Ashchaulova, T.A. (2022). Porivnyal'na kharakterystyka sotsial'noho statusu ta rivnya zhyttya vykladachiv Hlukhivs'koyi cholovichoyi himnaziyi ta Hlukhivs'koho uchytel's'koho instytutu v 1870-kh-1900-kh rokakh [Comparative characteristics of the social status and standard of living of the teachers of the Hlukhiv Men's Gymnasium and the Hlukhiv Teacher's Institute in the 1870s-1900s]. *Sums'kyi istoryko-arkhivnyi zhurnal*, XXXIX, 26-32. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.25 [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A.P., Ashchaulova, T.A. (2023). Upravlintsi Hlukhivs'koho uchytel's'koho instytutu (1874-1991 rr.) [Managers of the Hlukhiv Teachers' Institute (1874-1991)]. *Istoryko-kraieznavchi doslidzhennya: tradytsiyi ta innovatsiyi: materialy VI Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi, 1*. Sumy: FOP Ts'oma S.P., 75-79 [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A.P., Chumachenko, O.A. (2024). Byelashov Valeriy Ivanovych: zhyttyepys, naukova i pedahohichna diyal'nist': do 75-richchya vid dnya narodzhennya [Valery Ivanovich Belashov: biography, scientific and pedagogical activity: to the 75th anniversary of his birth]. Hlukhiv [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A.P., Hohol', N.V. (2023). Volodymyr Mykhaylovych Kurylenko (1948-2012): biobibliohr. pokazhchyk do 75-richchya z dnya narodzhennya [Volodymyr Mykhailovych Kurylenko (1948-2012): biobibliography. index to the 75th birthday]. Hlukhiv [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A.P., Hrytsenko, V.A. (2024). Hryhoriy L'vovych Sapiton (1901-1954): biobibliohr. pokazhchyk do 70-richchya vid dnya smerti [Hryhoriy Lvovich Sapiton (1901-1954): biobibliography. index to the 70th anniversary of the death]. Hlukhiv [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A.P., Khrolenko, M.V., Koreneva, I.M. (2024). Lidiya Kyrylivna Narochna (1924-2015): biobibliohr. pokazhchyk do 100-richchya vid dnya narodzhennya [Lidia Kyrylivna Narochna (1924-2015): biobibliography. index to the 100th anniversary of the birth]. Hlukhiv [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A.P., Koliyenko, A.A. (2023). Hlukhivs'kyi uchytel's'kyi instytut: filosofs'ki zasady zasnuvannya ta funktsionuvannya [Hlukhiv Teacher's Institute: philosophical principles of establishment and functioning]. *Kul'turolohichnyy al'manakh*, 2, 157-162. URL: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.21> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A.P., Koliyenko, A.A. (2023). Osoblyvosti vykladannya istoriyi ta relihiynoho vykhovannya v Hlukhivs'komu uchytel's'komu instyutyt (1874-1917 rr.) [Peculiarities of teaching history and religious education at the Hlukhiv Teacher's Institute (1874-1917)]. *Kul'turolohichnyy al'manakh*, 3, 119-125. URL: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.3.16> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A.P., Koreneva, I.M. (2024). V'yacheslav Antonovych Kubyts'kyi (1924-2008): biobibliohr. pokazhchyk do 100-richchya vid dnya narodzhennya [Vyacheslav Antonovych Kubytskyi (1924-2008): biobibliography. index to the 100th anniversary of the birth]. Hlukhiv [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A.P., Kurok, O.I. (2022). Do pytannya periodyzatsiyi istoriyi Hlukhivs'koho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu na rubezhi XX-XXI stolit' [On the issue of periodization of the history of the Hlukhiv State Pedagogical Institute at the turn of the XX-XXI centuries]. *Osvita i nauka XXI stolittya: materialy zvitnoyi nauk.-prakt. konf. vykladachiv*. Hlukhiv, 48-49 [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A.P., Kurok, O.I. (2023). Tradytsiya provedennya nauko-vo-praktychnykh konferentsiy z istoriyi u Hlukhivs'komu natsional'nomu pedahohichnomu universyteti imeni Oleksandra Dovzhenka [The tradition of conducting scientific and practical conferences on history at the Hlukhiv National Pedagogical University named after Oleksandr Dovzhenko]. *Aktual'ni pytannya doslidzhennya istorychnoyi nauky y vykladannya predmetiv hromadyans'koyi ta*

- istorychnoyi osvith'nyi haluzi v umovakh reformuvannya: zb. nauk. pr., 2, 13–22. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2224> [in Ukrainian].*
- Hrytsenko, A.P., Prokopchuk, V.S. (2024). Transformatsiia istorychnoi ta suspilstvoznachchoi osvity v Hlukhivskomu natsionalnomu pedahohichnomu universyteti imeni Oleksandra Dovzhenka [Transformation of history and social studies education at the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University]. *Hlukhivskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka: 150 rokiv rozvytku: monohrafiia. Hlukhiv* [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A.P., ta in. (2023). Valeriy Ivanovych Byelashov (1949–2022): biobibliohr. Pokazhchyk [Valery Ivanovich Belashov (1949–2022): biobibliographic index]. *Hlukhiv. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/1959> [in Ukrainian].*
- Hrytsenko, A.P., Zarems'ka, I.M. (2023). Mechyslav Yosypovych Zarems'kyi (1951–2022): biobibliohr. Pokazhchyk [Mechyslav Yosypovich Zaremskyi (1951–2022): biobibliography. index]. *Hlukhiv. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/1958> [in Ukrainian].*
- Hrytsenko, A.P., Zayika, O.Ya. (2023). Viktor Volodymyrovych Zayika (1957–2020): biobibliohr. Pokazhchyk [Viktor Volodymyrovych Zaika (1957–2020): biobibliography. index]. *Hlukhiv. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/1957> [in Ukrainian].*
- Hrytsenko, V. (2024). Diyal'nist' yevreyiv u hlukhivs'komu pedahohichnomu instytuti [Activities of Jews at the Hlukhiv Pedagogical Institute]. *«Hlukhivs'ki istoryko-filosofs'ki chytannya»: zb. nauk. pr., 2, 84–88. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2924> [in Ukrainian].*
- Hrytsenko, V. (2024). Postat' dyrektora hlukhivs'koho pedahohichnoho tekhnikumy Platona Horiloho [The figure of Platon Gorily, director of the Gluhiv Pedagogical Technical School]. *«Hlukhivs'ki istoryko-filosofs'ki chytannya»: zb. nauk. pr., 2, 94–96. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2927> [in Ukrainian].*
- Hyrych, Ya.M. (2014). Istoryko-kul'turna spadshchyna ukrayino-rosiys'koho prykordonnya: dosvid tr'okh naukovykh konferentsiy [Historical and cultural heritage of the Ukrainian-Russian border: experience of three scientific conferences]. *Istorychni studiyi suspil'noho prohresu, 2, 120–130* [in Ukrainian].
- Hyrych, Ya.M. (2017). Materialy do biohrafichnoho slovnyka «Naukovo-pedahohichni pratsivnyky Hlukhivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1952–1991 rr.» (lityer «P, R, T, U, F, Ts, Ch, Ya») [Materials for the biographical dictionary "Scientific and pedagogical workers of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 1952–1991." (letters "P, R, T, U, F, C, Ch, Y")]. *Istorychni studiyi suspil'noho prohresu, 5, 180–217* [in Ukrainian].
- Khlyus, N.O., Hrytsenko, A.P., Kurilova, V.I. ta in. (2024). Z istorii stanovlennia ta rozvytku predmetnoi spetsialnosti «Serednia osvita (Fizychna kultura)» v Hlukhivskomu natsionalnomu pedahohichnomu universyteti imeni Oleksandra Dovzhenka [On the history of the formation and development of the subject specialty "Secondary Education (Physical Culture)" at the Oleksandr Dovzhenko Glukhiv National Pedagogical University]. *Hlukhivskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka: 150 rokiv rozvytku: monohrafiia. Hlukhiv* [in Ukrainian].
- Kryzhanivs'kyi, V.M. (2014). Materialy do biohrafichnoho slovnyka «Naukovo-pedahohichni pratsivnyky Hlukhivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1952–1991 rr.» [Materials for the biographical dictionary "Scientific and pedagogical workers of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 1952–1991."]. *Istorychni studiyi suspil'noho prohresu, 2, 99–112. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2014_2_16 [in Ukrainian].*

- Kryzhaniv'skyy, V.M. (2014). Spohady rodyny Polyarushiv pro Hlukhiv'skyy pedahohichnyy instytut (1964–1972 rr.) [Memories of the Polyarush family about the Hlukhiv Pedagogical Institute (1964–1972)]. *Istorychni studiyyi suspil'noho prohresu*, 1, 88–94. URL: <http://issp.gnpu.edu.ua/sites/default/files/doc/14.pdf> [in Ukrainian].
- Kryzhaniv'skyy, V.M. (2015). Materialy do biohrafichnoho slovnyka «Naukovo–pedahohichni pratsivnyky Hlukhiv's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1952–1991 rr.» (litera «K») [Materials for the biographical dictionary "Scientific and pedagogical workers of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 1952–1991." (letter "K")]. *Istorychni studiyyi suspil'noho prohresu*, 3, 113–125. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2015_3_16 [in Ukrainian].
- Kryzhaniv'skyy, V.M. (2016). Materialy do biohrafichnoho slovnyka «Naukovo–pedahohichni pratsivnyky Hlukhiv's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1952–1991 rr.» (lityer «L, O») [Materials for the biographical dictionary "Scientific and pedagogical workers of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 1952–1991." (letters "L, O")]. *Istorychni studiyyi suspil'noho prohresu*, 4, 149–158. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2016_4_16 [in Ukrainian].
- Kryzhaniv'skyy, V.M. (2017). Istoryia v systemi navchal'nykh dystsyplin Hlukhiv's'koho uchytel's'koho instytutu (1874–1914 r.) [History in the system of educational disciplines of the Hlukhiv Teacher's Institute (1874–1914)]. *Siversshchyna v istoriyi Ukrayiny*, 10, 310–312 [in Ukrainian].
- Kryzhaniv'skyy, V.M. (2017). Materialy do biohrafichnoho slovnyka «Naukovo–pedahohichni pratsivnyky Hlukhiv's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1952–1991 rr.» (lityer «S, Sh, Kh, Yu») [Materials for the biographical dictionary "Scientific and pedagogical workers of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 1952–1991." (letters "C, III, X, IO")]. *Istorychni studiyyi suspil'noho prohresu*, 5, 311–333. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2017_5_23 [in Ukrainian].
- Kryzhaniv'skyy, V.M. (2017). Vykladachi Hlukhiv's'koho instytutu (1874–1924 rr.). Biobibliohrafichnyy slovnyk [Teachers of the Hlukhiv Institute (1874–1924). Biobibliographic dictionary]. Hlukhiv; Kropyvnyts'kyy, [in Ukrainian].
- Kryzhaniv'skyy, V.M. (2018). Materialy do biohrafichnoho slovnyka «Naukovo–pedahohichni pratsivnyky Hlukhiv's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1924–1941 rr.» [Materials for the biographical dictionary "Scientific and pedagogical workers of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 1924–1941."]. *Istorychni studiyyi suspil'noho prohresu*, 6, 112–147. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2018_6_13 [in Ukrainian].
- Kryzhaniv'skyy, V.M. (2017). Istoryia v systemi navchal'nykh dystsyplin Hlukhiv's'koho uchytel's'koho instytutu (1874–1914 r.) [History in the system of educational disciplines of the Hlukhiv Teachers Institute (1874–1914)]. *Siversshchyna v istoriyi Ukrayiny*, 10, 310–312 [in Ukrainian].
- Kurok, O., Hrytsenko, A. (2024). Slavni yuvileyi hlukhiv's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu v 2024 rotsi [Glorious anniversaries of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University in 2024]. «*Hlukhiv's'ki istoryko–filosof's'ki chytannya*»: *zb. nauk. pr.*, 2, 11–15. <http://46.201.250.252/handle/123456789/2906> [in Ukrainian].
- Kurok, O., Hrytsenko, A. (2022). Zasnuvannya Hlukhiv's'koho uchytel's'koho instytutu [Foundation of the Hlukhiv Teacher's Institute]. *Aktual'ni pytannya doslidzhennya vitchyznyanoyi istoriyi y vykladannya predmetiv hromadyans'koyi ta istorychnoyi osvityni v umovakh NUSh*: *zb. nauk. pr.*, 1, 19–23 [in Ukrainian].

- Kurok, O., Hrytsenko, A. Kryzhanivskyi, V., Chumachenko, O. (2023). Hlukhivskyi instytut v 1917–1924 rr.: mizh derusyfikatsiyeyu ta ukrayinizatsiyeyu [The Hlukhiv Institute in 1917–1924: between Derussification and Ukrainization]. *Siveryans'kyi litopys*, 1, 37–43. DOI: <https://doi.org/10.58407/litopis.230105> [in Ukrainian].
- Kurok, O.I., Hrytsenko, A. (2024). Hlukhivskyi period naukovoï shkoly istorika Viktora Stepanovycha Prokopchuka [The Hlukhiv period of the scientific school of historian Viktor Stepanovych Prokopchuk]. *Suspilni transformatsii v umovakh viiny rosii proty Ukrainy: vyklyky chasu i zavdannia kraieznavtsiv (do 80-richchia Viktora Stepanovycha Prokopchuka): materialy Vseukr. naukovo-prakt. konf. (m. Khmelnytskyi, 26 lyp. 2024 r.)* / [redkol.: Yu. Teliachyi ta in.]. Khmelnytskyi: FOP Strykhar A.M., 88–105 [in Ukrainian].
- Kurok, O.I., Hrytsenko, A.P. (2022). Orhanizatsiya fakhovoyi pidhotovky maybutnikh pedahohiv u Hlukhiv'skomu uchytel'skomu instytuti u 1870–kh rokakh [Organization of professional training of future teachers at the Hlukhiv Teacher's Institute in the 1870s]. *Visnyk Hlukhiv'skoho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka*, 50, 12–24. URL : <https://drive.google.com/file/d/182VCBkC9qYdkozij2mGgLebtmGkpLdo/view> [in Ukrainian].
- Kurok, O.I., Hrytsenko, A.P. (2020). Dosvid formuvannya profesynoyi kompetentnosti maybutnikh uchyteliv istoriyi u Hlukhiv'skomu uchytel'skomu instytuti u 1874–1917 rokakh [The experience of forming the professional competence of future history teachers at the Hlukhiv Teachers' Institute in 1874–1917]. *Sivershchyna v istoriyi Ukrainy*, 13, 233–237 [in Ukrainian].
- Kurok, O.I., Hrytsenko, A.P. (2023). Tradytsiyi istoriko-filosof's'koyi shkoly Hlukhiv'skoho universytetu: rol' personaliy v yiyi rozvytku [Traditions of the historical and philosophical school of Hlukhiv University: the role of personalities in its development]. *«Hlukhiv's'ki istoriko-filosof's'ki chytannya pam'yati Valeriya Byelashova, Mechyslava Zarems'koho, Viktora Zayiky ta Yuriya Kovalenka»*: zb. nauk. pr., 1, 10–14 [in Ukrainian].
- Kurok, V.P., Hrytsenko, A.P., Tkachenko, N.M. (2024). Istoriia fakultetu tekhnolohichnoi i profesiinoi osvity [History of the Faculty of Technological and Vocational Education]. Hlukhivskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka: 150 rokiv rozvytku: monohrafiia. Hlukhiv [in Ukrainian].
- Kyrychenko, A.V. (2024). Istoriya Hlukhiv'skoho uchytel's'koho instytutu z 1874 po 1924 roky: biobibliohr. pokazhchyk do 150-richchya z chasu zasnuvannya universytetu [History of the Hlukhiv Teacher's Institute from 1874 to 1924: biobibliography. index to the 150th anniversary of the founding of the university]. Hlukhiv [in Ukrainian].
- Prokopchuk, V.S., Hrytsenko, A.P. (2023). Pam'yatkookhoronna robota v zakladakh zahal'noyi seredn'oyi osvity: navchal'no-metodychnyy posibnyk [Monument preservation work in general secondary education institutions: educational and methodological manual]. Hlukhiv. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2066> [in Ukrainian].
- Valiukh, O. (2024). Olena Horbenko – yedyna zhinka ochilnytsia Hlukhivskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu [Olena Horbenko is the only female head of the Hlukhiv State Pedagogical Institute]. *Hlukhivski chytannia-2024. Aktualni pytannia suspilnykh ta humanitarnykh nauk: zb. materialiv.* 143–147. URL: https://drive.google.com/file/d/1EaDzeY8irFNpXydPP_BdL4kSvSf2nRoI/view [in Ukrainian].
- Valiukh, O. (2025). Anna Kyrylenko-Kabanova – ochilnytsia zaachnoho viddilu Hlukhivskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu [Anna Kyrylenko-Kabanova – Head of the Correspondence Department of the Hlukhiv State Pedagogical Institute]. *Hlukhivski chytannia-2024. Osvita i nauka XXI st.*, 2, 99–103 [in Ukrainian].

- Zarems'kyi, M.Y. (2001). Istoriohrafiya Ya.M. Kolubovs'koho ta yiyi vplyv na rozvytok filosofs'koho protsesu [Historiography of Y.M. Kolubovsky and its influence on the development of the philosophical process]. *Materialy chetvertoyi Sums'koyi oblasnoyi naukovoï istoriko-kraïeznavchoyi konferentsiyi*. Sumy, 63-67 [in Ukrainian].
- Zayika, V.V. (2013). Hlukhivs'kyi vchytel's'kyi instytut v systemi osvitytstva pivnichno-skhidnoyi Ukrainy druhoï polovyny XIX – pochatku XX st. [Hlukhiv Teacher's Institute in the education system of northeastern Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Sums'ka starovyna*, 41-42, 51-52 [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-02/201-212>

УДК (UDC) 008 : 379.85 (477.51)

DEVELOPMENT OF LOCAL HISTORY TOURISM IN CHERNIHIV REGION AFTER 1991: HISTORICAL BACKGROUND, TRANSFORMATIONS AND CHALLENGES

Oleksandr Lozyskyi*

Abstract

The purpose of this study is to comprehensively analyze the formation, development and transformation of local history tourism in the Chernihiv region after 1991, and to identify the historical, sociocultural and political factors that have influenced tourism activities in the region amid Ukraine's independence, digitalization processes, and external aggression.

Methodology. The research employs an interdisciplinary approach, combining historical-genetic, comparative-analytical, and problem-chronological methods. The analysis is based on primary sources such as official statistics, regional tourism development programs, museum and archival materials, as well as academic and local history publications. In order to highlight modern challenges, elements of content analysis of digital tourism platforms and public reports from regional cultural authorities are used.

Scientific novelty. The scientific novelty of the article lies in the comprehensive coverage of the stages of development of local history tourism in Chernihiv Oblast in the post-Soviet period – from the early initiatives of local heritage communities to its institutionalization through national reserves and tourism routes. For the first time in scholarly literature, the impact of external factors such as the COVID-19 pandemic and the full-scale Russian invasion has been analyzed in relation to tourism infrastructure, including the destruction of heritage sites, the decline of visitor flows, and the increased importance of digital preservation and representation of historical memory.

Conclusions. Chernihiv region is one of Ukraine's richest territories in terms of historical and cultural heritage, maintaining tourism appeal even in times of crisis. The main stages of development include: the emergence of cultural and educational initiatives in the 19th century, mass school and trade union tourism in the Soviet era, post-Soviet commercialization, and the current digital transformation. Despite significant losses caused by war, the region retains a network of museums, reserves, and natural heritage sites, which may serve as a foundation for renewed routes, including memorial tourism. In the near future, key success factors will include the implementation of innovative digital navigation tools, the engagement of domestic tourists, and the development of partnerships between local communities and cultural institutions.

Keywords: local history tourism, Chernihiv region, post-Soviet period, historical heritage, transformations, challenges

---

* PhD student at the Department of Ukrainian History, Archaeology and Local History of the National University 'Chernihiv Collegium' named after T.H. Shevchenko, Chernihiv, Ukraine. E-mail: alex.l@cheitgroup.com.
ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9511-7990>

**РОЗВИТОК КРАЄЗНАВЧОГО ТУРИЗМУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ ПІСЛЯ 1991 РОКУ:
ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ, ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ВИКЛИКИ****Олександр Лозицький*****Анотація**

Мета дослідження полягає в аналізі процесів формування, розвитку та трансформації краєзнавчого туризму на Чернігівщині після 1991 року, а також виявленні історичних, соціокультурних та політичних чинників, які впливали на туристичну діяльність у регіоні в умовах державної незалежності, цифровізації суспільства та зовнішньої агресії.

Методологія. У процесі дослідження застосовано міждисциплінарний підхід, що поєднує історико-генетичний, порівняльно-аналітичний та проблемно-хронологічний методи. В основі дослідження – джерельний аналіз офіційної статистики, регіональних туристичних програм, музейних та архівних матеріалів, а також публікацій у наукових і краєзнавчих виданнях. Для висвітлення сучасних викликів використано елементи контент-аналізу цифрових туристичних платформ і публічних звітів регіональних управлінь культури.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному висвітленні етапів становлення краєзнавчого туризму Чернігівської області в пострадянський період – від первинної ініціативи локальних краєзнавчих осередків до інституціоналізації у вигляді національних заповідників та туристичних маршрутів. Уперше в науковій літературі проаналізовано вплив таких зовнішніх факторів, як пандемія COVID-19 та повномасштабне вторгнення РФ на туристичну сферу регіону, зокрема у вимірах руйнації пам'яток, падіння турпотоку та актуалізації цифрових форм збереження й репрезентації спадщини.

Висновки. Високий рівень концентрації історико-культурного потенціалу визначає Чернігівщину як один із провідних регіонів України в даному аспекті, що обумовило збереження її туристичної атрактивності навіть у періоди кризових явищ. Основними етапами розвитку краєзнавчого туризму стали: формування в XIX ст. культурно-просвітницьких ініціатив, радянський період масових шкільних та профспілкових подорожей, пострадянська комерціалізація та сучасна цифрова трансформація. Попри значні втрати, спричинені війною, в області зберігається мережа заповідників, музеїв і природоохоронних територій, які можуть слугувати основою для оновлених маршрутів, зокрема меморіального туризму. На перспективу визначальними чинниками стане впровадження інноваційних інструментів цифрової навігації, залучення внутрішніх туристів і розвиток партнерств між місцевими громадами та культурними інституціями.

Ключові слова: краєзнавчий туризм, Чернігівщина, пострадянський період, історична спадщина, трансформації, виклики

Цитування: Лозицький, О. (2025). Розвиток краєзнавчого туризму на Чернігівщині після 1991 року: історичні передумови, трансформації та виклики. *Консенсус*, 2, 201–212.
<https://doi.org/10.3110/consensus/2025-02/201-212>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/179>

* Аспірант кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Чернігів, Україна. E-mail: alex.l@cheitgroup.com.
ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9511-7990>

Постановка проблеми. Чернігівщина – один із найдавніших історико-культурних регіонів України, який ще за часів Київської Русі виступав важливим центром духовного та політичного життя. Туристичний потенціал області формувався протягом століть завдяки унікальному поєднанню природних ресурсів, архітектурних пам'яток і культурної спадщини. Після проголошення незалежності України у 1991 році, розвиток краєзнавчого туризму на Чернігівщині відбувався під впливом глибоких трансформацій політичного, соціального й економічного характеру. Водночас, цей процес супроводжувався як позитивними змінами – зростанням уваги до регіональної ідентичності, створенням національних заповідників («Гетьманська столиця», «Качанівка», «Чернігів стародавній»), розширенням музейної мережі, – так і викликами: руйнуванням інфраструктури, відсутністю сталого фінансування, низьким рівнем цифровізації та загрозами, спричиненими збройною агресією Російської Федерації.

Незважаючи на наявність понад 9 тисяч пам'яток культурної спадщини, з яких близько 200 мають світове значення, регіон досі не вичерпав свого туристичного потенціалу¹. Зокрема, зростаючий попит на локальні культурно-історичні маршрути, екологічні подорожі та меморіальні ініціативи створює сприятливі умови для переосмислення ролі краєзнавчого туризму в регіоні. У цьому контексті особливої ваги набуває аналіз історичних передумов, які формували туристичний образ Чернігівщини впродовж століть, а також виявлення сучасних тенденцій і перешкод, що впливають на ефективність реалізації туристичного потенціалу в умовах постіндустріального та поствоєнного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання історії та сучасного стану краєзнавчого туризму на Чернігівщині поступово набуває належного місця в українському науковому дискурсі, однак залишається недостатньо розробленим у контексті пострадянських трансформацій і викликів XXI століття. Класичні праці В. Тарновського та О. Марковича заклали основи вивчення культурної спадщини регіону, які стали фундаментом подальших туристичних концепцій. У радянський період дослідження мали переважно описовий характер і зосереджувалися на природно-рекреаційних ресурсах регіону².

Проблематика організованого туризму в регіоні знайшла відображення у публікаціях радянського періоду, що переважно мали описовий, статистичний або пропагандистський характер. Водночас у цей період були створені ключові туристичні маршрути – зокрема, «Чернігів стародавній» та «Батурин – Качанівка – Тростянець», які залишаються актуальними і дотепер. У незалежній Україні тематика краєзнавчого туризму на Чернігівщині стала предметом досліджень

¹ Гриценко Д. Розвиток туризму в Чернігівській області у 2022–2024 рр. Львівський національний університет імені Івана Франка. 2025. URL: https://geography.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2025/01/Hrytsenko-Diana_diploma_242_master_T_2024.pdf

² Птахів С. Чернігівщина: край туристичних скарбів. *Український туризм*. 2017. № 3. С. 32–35.

окремих істориків, музейників та краєзнавців. Зокрема, у працях С. Панкової³ розкрито роль природно-заповідного фонду регіону в розвитку зеленого туризму, а також охарактеризовано основні туристичні маршрути, що охоплюють архітектурні, археологічні та ландшафтні об'єкти.

У незалежній Україні увагу до туристичних можливостей Чернігівщини виявили окремі фахівці. У працях Є. Панкової висвітлено значення природно-заповідного фонду в розвитку зеленого туризму. Н. Алешугіна аналізує проблеми становлення сільського туризму в регіоні. Узагальнені матеріали представлено у виданнях «Музеї та заповідники Чернігівщини» (2019, 2021), «Туристичними шляхами Чернігівщини» (2017), які слугують практичним підґрунтям для туристичної інфраструктури. Сучасні аспекти розвитку туризму, зокрема цифровізацію, розглянуто в роботах Ю. Головчука, О. Худоби та Р. Боднара (2023). Вони звертають увагу на потенціал віртуальних екскурсій, електронних гідів і цифрових карт, особливо актуальних в умовах війни. Вагоме місце в новітніх публікаціях посідає аналіз впливу повномасштабного вторгнення РФ на туристичну сферу регіону, зокрема у статтях Д. Гриценко (2025) та у звітах профільних установ (2022–2024).

У згаданій вище роботі авторів Ю. Головчука, О. Худоби та Р. Боднара⁴ проаналізовані сучасні виклики цифрової трансформації туризму в Україні загалом і в регіонах зокрема. У цьому контексті Чернігівщина розглядається як приклад регіону, де цифрові сервіси (електронні гідів, віртуальні тури) можуть стати інструментом подолання кризових наслідків війни та стимулом для подальшого розвитку туризму. Істотний вплив на оновлення туристичного наративу Чернігівщини мала реалізація проекту «Туристичні магніти України» (2020), в якому було визначено основні точки зростання туристичного потенціалу регіону: Батурич, Качанівку, Чернігів, Новгород–Сіверський та парк «Беремицьке»⁵. Водночас у сучасній історіографії наявні прогалини, пов'язані з аналізом еволюції краєзнавчого туризму Чернігівщини у зв'язку з пострадянськими трансформаціями, зокрема змінами в туристичній політиці, соціальними уявленнями про культурну спадщину, а також впливом воєнних дій після 2022 року. Потребує подальшого опрацювання і питання меморіального туризму, пов'язаного з подіями російсько-української війни, зокрема створенням «маршрутів пам'яті», які сьогодні стають новими формами краєзнавчої діяльності.

Метою статті є з'ясування історичних передумов, основних етапів становлення та трансформації краєзнавчого туризму на Чернігівщині після 1991 року, а також виявлення ключових чинників, які вплинули на його розвиток у період

³ Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство. Навчальний посібник. К.: Альтерпрес, 2003. 352 с.

⁴ Головчук Ю.О., Худоба О.М., Боднар Р.О. Діджиталізація у сучасній індустрії туризму та гостинності: проблеми і перспективні напрями. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*. 2023. № 8. С. 12–23.

⁵ Державне агентство розвитку туризму України (ДАРТ). Туристичні магніти України – 2024. URL: <https://www.tourism.gov.ua/blog/turistichni-magniti-ukrayini-2024>.

незалежності України, з урахуванням культурно-історичної спадщини регіону, сучасних соціально-економічних змін, цифровізації туристичної сфери та викликів, спричинених збройною агресією Російської Федерації.

Виклад основного матеріалу. Туризм на Чернігівщині почав розвиватися ще у період Київської Русі. Саме в цей час місто Чернігів перетворюється на потужний політичний, економічний і релігійний центр, другий за значенням після Києва. Уже в 11–13 ст. територія сучасної області привертала увагу мандрівників, паломників і купців завдяки численним культовим спорудам, монастирям, князівським резиденціям і майстерням. До найдавніших архітектурних пам'яток цього періоду належать Спасо-Преображенський собор (1030-і роки), Борисоглібський собор (12 ст.), Антонієві печери, Єлецький монастир. Уже тоді формувалися передумови для релігійного і пізнавального туризму в регіоні. У наступні століття суттєвий вплив на формування туристичного потенціалу Чернігівщини справив статус регіону як частини Гетьманщини. Батурин, столиця гетьманської України в 17–18 ст., відіграв ключову роль у формуванні історичної пам'яті та політичної культури українського суспільства. Тут збереглися палац Кирила Розумовського, Воскресенська церква, цитадель Батурина, будинок генерального судді В. Кочубея (здебільшого ці пам'ятки реконструювали у 2000-х рр., зокрема за президенства В. Ющенка). Ці об'єкти стали основою для подальшого розвитку історико-культурного та меморіального туризму⁶.

У 18–19 ст., у добу національного відродження та зростання наукового інтересу до минулого, краєзнавчий рух на Чернігівщині активізувався⁷. У цей час з'являються перші організовані форми туристичних подорожей, особливо серед освіченої інтелігенції. Створення Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського у 1896 р. стало знаковою подією, яка зміцнила музейну інфраструктуру регіону й забезпечила основу для культурно-пізнавальних маршрутів⁸.

У 19 ст. особливу роль у формуванні культурної спадщини відіграли окремі діячі:

- Василь Тарновський (молодший) – меценат, який зібрав унікальну колекцію козацьких реліквій, що згодом стала основою першого музею українських старожитностей;

- Опанас Маркович – етнограф, який досліджував побут Лівобережної України;

- Ілля Шраг – громадський діяч, що сприяв розвитку освіти й культури в регіоні⁹.

У 20 ст., особливо в радянський період (1950–1980-ті роки), туризм на Чернігівщині набув масового характеру. Було організовано регулярні шкільні та профспілкові екскурсії, відкрито туристичні бази, пансіонати, будинки відпочинку на берегах Десни й Дніпра. Популярними стали автобусні маршрути «Чернігів

---

⁶ Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство. Навчальний посібник. К.: Альтерпрес, 2003. 352 с.

⁷ Туристичний портал Чернігівської області.

⁸ Музеї та заповідники Чернігівщини. Чернігів: Департамент культури і туризму, 2021. 55 с.

⁹ Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство. Навчальний посібник. К.: Альтерпрес, 2003. 352 с.

стародавній», «Гетьманська столиця», «Качанівка – Тростянець – Сокиринці»¹⁰. Зростання туристичного руху супроводжувалося дослідженням археологічних пам'яток (зокрема, Мезинської палеолітичної стоянки), відновленням садибної архітектури та активізацією краєзнавчих товариств.

Природні передумови також відіграли значну роль у розвитку туризму. Чернігівщина розташована в межах українського Полісся й має мозаїчний природний ландшафт, що включає ліси, болота, річкові заплави. Площа області – 32,9 тис. км², із відносно низькою щільністю населення, що сприяє збереженню первозданої природи¹¹. На території регіону протікає 196 річок, серед яких – Дніпро, Десна, Сейм, Снов. Завдяки цьому сформувались умови для розвитку водного, екологічного та зеленого туризму¹². Станом на 2024 рік до системи природоохоронних об'єктів області входять:

- 528 об'єктів природно-заповідного фонду;
- Мезинський національний природний парк – місце унікальних археологічних знахідок;
- Міжкрічинський регіональний ландшафтний парк – найбільший в Україні;
- Тростянецький дендропарк – пам'ятка садово-паркового мистецтва;
- парк природи «Беремицьке» – майданчик для розвитку дикого туризму та фотосафари¹³.

Після здобуття Україною незалежності у 1991 р. Чернігівщина зберегла свій потенціал туристичного центру. У той же час, перехід до ринкових умов, розпад централізованих туристичних систем, економічна криза 1990-х років та відсутність державної політики в галузі туризму на початковому етапі значно уповільнили розвиток галузі.

- У 21 ст. передумови розвитку туризму в області дещо розширились:
- відновлення історичної пам'яті (створення музеїв, реконструкція Батуринської фортеці);
  - розвиток цифрових сервісів, електронних гідів, віртуальних екскурсій;
  - зростання популярності внутрішнього туризму після пандемії COVID-19;
  - актуалізація меморіального туризму після початку повномасштабної агресії РФ у 2022 році.

На кінець 2021 р. в області зареєстровано понад 9 000 пам'яток культурної спадщини, з яких 1 779 мають загальнонаціональне значення. До Списку історичних населених пунктів України включено 14 міст Чернігівщини, серед яких – Чернігів, Батурин, Ніжин, Новгород-Сіверський, Прилуки, Остер, Любеч, Седнів¹⁴.

¹⁰ Алешугіна Н.О. Стан та проблеми розвитку сільського туризму в Чернігівській області. *Вісник ДІТБ*. 2013. № 17. С. 264–268.

¹¹ Птахів С. Чернігівщина: край туристичних скарбів. *Український туризм*. 2017. № 3. С. 32–35.

¹² Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство. Навчальний посібник. К.: Альтерпрес, 2003. 352 с.

¹³ Туристичний портал Чернігівської області.

¹⁴ Туристичний портал Чернігівської області.

В цілому, трансформаційні процеси у сфері туризму Чернігівської області після 1991 р. відображають загальноукраїнські тенденції пострадянської перебудови, адаптації до ринкових умов, формування інституційних структур у сфері культури та гостинності, а також глибоких соціально-політичних змін, зокрема спричинених пандемією COVID-19 та повномасштабною війною Росії проти України (табл. 1).

Таблиця 1
Етапи трансформації туризму на Чернігівщині (1991–2024 рр.)¹⁵

Період	Характер трансформації	Особливості
1991–2000	Інституційна перебудова, спад радянської туристичної системи, поява нових ініціатив	Декомунізація, знищення держтуристу, створення перших нац. заповідників (Чернігів, Батурин), руйнування інфраструктури
2000–2010	Відновлення культурно-пізнавального туризму, активізація музейної сфери	Реставрація об'єктів спадщини, відкриття нових маршрутів, шкільні екскурсії, розвиток музейної мережі (понад 30 музеїв)
2010–2019	Комерціалізація та тематизація туризму (поява нових видів туристичних послуг), пошук нових форматів	Розвиток зеленого, гастро- й подієвого туризму, фестивалі, маршрути: «Гетьманська столиця», «Літературна Чернігівщина», локальні туристичні сайти
2020–2022	Цифрова трансформація туристичної галузі у відповідь на пандемію COVID-19	Віртуальні екскурсії, електронні гіді, онлайн-карти, участь регіону у проекті «Туристичні магніти України», розвиток локальних ініціатив
3 2022 року – дотепер	Вплив війни, руйнування, меморіалізація туризму, нові формати безпечних подорожей	Меморіальні маршрути (Крути, оборона Чернігова), спад туристичного потоку, цифровізація для збереження пам'яті, часткове відновлення у 2023–2024 рр.

Як видно із табл. 1, першим етапом трансформації стала поступова декомунізація і переосмислення туристичного наративу, який у радянські часи ґрунтувався на уніфікованих маршрутах, колективних поїздках профспілок і школярів. У 1990-х роках туристична галузь зазнала структурної кризи: зруйнувалися

¹⁵ Розроблено автором.

державні туристичні підприємства, скоротилися обсяги організованого туризму, втрачено фінансову підтримку з боку профспілок. Туризм став стихійно комерціалізованим і фрагментованим, в основному зосередженим на самодіяльності окремих людей біля водойм та «дачному» оздоровленні. Саме в цей період почали формуватися нові підходи до репрезентації історико-культурної спадщини, зокрема створення національних і регіональних заповідників: «Чернігів стародавній», «Гетьманська столиця» (Батурин), «Качанівка». Почалася інституціоналізація нових форм туризму – історико-патріотичного, екологічного, освітнього.

На початку 2000-х років відбулося поживлення внутрішнього туризму, зокрема шкільного, сімейного й екскурсійного. Було модернізовано матеріально-технічну базу кількох ключових об'єктів (відновлення Батуринської фортеці, реставрація церков і соборів у Чернігові та Ніжині, розвиток експозицій у музеях М.М. Коцюбинського, О.П. Довженка, В.В. Тарновського).

Суттєву роль у підсиленні пізнавального туризму відігравала діяльність музейних установ. До 2010 р. в області функціонувало понад 30 музеїв різних профілів, які проводили екскурсії, культурно-освітні акції, науково-популярні заходи. Налагоджувалися зв'язки з освітніми установами, громадськими об'єднаннями, туристичними клубами. Чернігівщина поступово перетворювалася на центр тематичного туризму, пов'язаного з іменами видатних діячів (М.В. Гоголя, Т.Г. Шевченка, П.О. Куліша, О.П. Довженка, П.Г. Тичини, О.Г. Розумовського).

У період із 2010–2019 років туризм на Чернігівщині зазнав економічної адаптації: зросла частка приватного сектору, зокрема зеленого туризму. Активно розвивалися садиби сільського туризму, етнофестивалі, гастрономічні свята, реконструкторські заходи¹⁶. В області почали діяти стійкі маршрути: «Чернігівщина князя», «Козацька Чернігівщина», «Чернігівщина літературна», «Шляхами Шевченка»¹⁷. У 2017–2019 рр. створено єдиний туристичний портал області¹⁸.

З'явилися нові форми подієвого туризму – «Ніч музеїв», екологічні фестивалі в Мезинському національному парку, літні історичні школи. Туристичні локації залучали волонтерів, молодіжні організації, ініціативи громад. Туристична галузь залишалась низькорентабельною через слабку інфраструктуру, відсутність системної реклами, недостатнє транспортне сполучення з віддаленими громадами, а також низький рівень цифрової інтеграції.

Пандемія COVID-19 суттєво змінила характер туристичних практик: відбулося різке зменшення масових поїздок, популярності набули індивідуальні, сімейні та віртуальні форми туризму. Зросла потреба в онлайн-гідах, мобільних додатках, цифрових картах і інтерактивних сервісах. Водночас розвивалися ініціативи зі створення віртуальних екскурсій по Чернігову, Батурину, Качанівці, що дало змогу зберегти зацікавленість до культурної спадщини навіть у період карантину.

¹⁶ Русанов Ю. Дворянські садиби Чернігівщини як об'єкт краєзнавчо-туристичної роботи. 2013.

¹⁷ Туристичний портал Чернігівської області.

¹⁸ Туристичний портал Чернігівської області.

Початок повномасштабного вторгнення Російської Федерації в лютому 2022 р. спричинив радикальну зміну туристичної картини області. Було зруйновано або пошкоджено низку об'єктів (наприклад, Чернігівський обласний художній музей імені Григорія Галагана), скоротилася кількість туристів, а сам регіон тривалий час був зоною бойових дій, але з 2023 р. спостерігається тренд на відновлення туристичного руху, зокрема в межах меморіального туризму, орієнтованого на осмислення подій війни, зокрема оборони Чернігова. Розроблено тематичні «маршрути пам'яті», які стали новим інструментом культурної дипломатії. У 2024 р. надходження від туристичного збору в області зросли на 9% порівняно з 2023 р.¹⁹

Підвищився інтерес до цифрових форм відвідування, зокрема інтерактивних карт, віртуальних музеїв, QR-гідів, що поєднують функцію навігації, безпеки й історичної пам'яті.

Таким чином, трансформації туризму на Чернігівщині характеризуються: багатовекторністю (від масового радянського до цифрового і меморіального); послідовним переходом від пасивного до інтерактивного туризму; зростанням ролі культурної спадщини як основного активу розвитку; поступовим впровадженням цифрових і безпечних форматів; адаптацією до викликів війни та нових форматів культурного відвідування.

Після 2022 р. розвиток краєзнавчого туризму на Чернігівщині відбувається в умовах глибокої деструкції безпекової, економічної та інфраструктурної систем. Головною проблемою стало безпосереднє руйнування туристично значущих об'єктів внаслідок бойових дій. Як зазначалось вище, у березні-квітні 2022 р. постраждали пам'ятки Чернігова (Єлецький монастир, Катерининська церква тощо), артобстрілів зазнали садиби у Седневі, а також заповідні території поблизу Остра²⁰. У комплексі споруд Троїцько-Іллінського монастиря внаслідок бойових дій були вибиті вікна в Іллінській церкві та пошкоджено уламками тинькування в Троїцькому соборі та одному із келійних корпусів монастиря. Окрім пам'яток заповідника обстрілами російських військ знищено будівлю музею українських старожитностей В.В. Тарновського (пам'ятка кінця 19 ст.), альтанку на території Болдиних Гір (початок 20 ст.), пошкоджено споруду Дворянського та селянського земельного банку (кінець 19 ст.) будівлю державного банку (початок 20 ст.)²¹. Туристична інфраструктура – зокрема садиби зеленого туризму, кемпінги, приватні готелі – або згоріла, або припинила роботу²².

З огляду на прикордонне розташування області (межує з Білоруссю та РФ), Чернігівщина досі перебуває у зоні підвищеної небезпеки. Через це скасовано

¹⁹ Туристична галузь Чернігівщини за рік повномасштабного вторгнення. *Чернігівщина туристична*. 2023. URL: https://chernihivregion.travel/blog/skotssvtsstvs?utm_source

²⁰ Архітектурні пам'ятки Чернігова за часів військових конфліктів: екскурсія у минуле.

²¹ Архітектурні пам'ятки Чернігова за часів військових конфліктів: екскурсія у минуле.

²² Гриценко Д. Розвиток туризму в Чернігівській області у 2022–2024 рр. Львівський національний університет імені Івана Франка. 2025.

більшість організованих туристичних маршрутів, закрито низку музейних локацій, обмежено доступ до природних об'єктів (зокрема частини Мезинського нацпарку). Відвідуваність регіону туристами у 2023 р. впала більш ніж на 70% порівняно з довоєнним періодом. Внаслідок скорочення місцевих бюджетів майже повністю згорнуто програми фінансування розвитку туризму, а реставраційні проекти (наприклад, у Качанівці, Батурині, Тростянці) призупинені. Державна субвенція на культуру в Чернігівській області у 2023 р. скоротилася майже втричі²³. Кадрова ситуація також критична: у 2022–2024 рр. з музеїв та туристичних офісів звільнилося понад 30% працівників, особливо в прикордонних громадах²⁴.

Перспективи розвитку туризму на Чернігівщині в нових умовах пов'язані з адаптивними та недорогими у матеріальному аспекті рішеннями. Передусім, мова йде про цифровізацію. У 2023 р. створено перші інтерактивні мапи для віртуальних мандрівок по Чернігову, Ніжину, Седневу. Запроваджено QR-навігацію в «Чернігові стародавньому» (понад 30 об'єктів), а також мобільні аудіогіди у межах проекту «Туристичні магніти України». Пілотні версії віртуальних музеїв розробляються на базі музеїв у Батурині та Тростянці. Другим напрямом є розвиток меморіального туризму, який не потребує масштабної інфраструктури, але має високу символічну та просвітницьку цінність. У 2023 р. розроблено туристичний маршрут «Оборонна Чернігівщина», який включає об'єкти сучасної героїки: зруйновані школи, мости, блокпости, братські могили та меморіали захисникам. Активізовано екскурсійні програми для молоді, волонтерів, внутрішньо переміщених осіб – зокрема на місця боїв у Сновську, Корюківці, Бахмачі, Крутах²⁵.

Третій напрям – підтримка локального туризму на рівні громад. У 2023–2024 рр. понад 15 громад ініціювали відновлення локальних подій, ярмарків, культурних маршрутів. Наприклад, у Коропській, Олишівській, Парафіївській громадах зростає попит на короткі маршрути вихідного дня (1–2 дні) з елементами етнотуризму, гастротуризму та водних прогулянок. У Сосниці знову відкрито еко-табір «Сеймська долина», а в Березнянській ОТГ організовано цикл екскурсій на байдарках по річці Десна. Зазначені формати потребують мінімальних вкладень, але дозволяють утримати інтерес до регіону.

Перспективним інструментом залишається грантова підтримка, зокрема від Українського культурного фонду, програм ЄС (Interreg, Creative Europe) і проектів USAID. У 2023–2024 рр. громади Чернігівщини подали понад 60 заявок на гранти у сфері культури й туризму, зокрема на цифрову інвентаризацію спадщини, створення відкритих баз даних та візуалізацію маршрутів²⁶.

²³ Туристична галузь Чернігівщини за рік повномасштабного вторгнення. *Чернігівщина туристична*. 2023.

²⁴ Туристичний портал Чернігівської області.

²⁵ Туристичний портал Чернігівської області.

²⁶ Туристичний портал Чернігівської області.

Висновки. Краєзнавчий туризм на Чернігівщині після 1991 року зазнав значних трансформацій – від дезінтеграції радянської інфраструктури до поступового формування інституційно оформленої, локально орієнтованої моделі. Його становлення базувалося на наявній історико-культурній спадщині: понад 9 000 пам'яток, з яких понад 1 700 мають статус національного значення, а також ключові заповідники – «Чернігів стародавній», «Гетьманська столиця», «Качанівка». У 2000–2010-х роках були відновлені музейні комплекси, розроблено тематичні маршрути, активізовано подієвий і зелений туризм. Після 2014 р. зросла роль меморіального та історико-патріотичного туризму, а з 2020 р. – цифрових форматів представлення спадщини.

Після 2022 р. туризм в досліджуваному регіоні опинився в критичному стані через бойові дії, руйнування об'єктів, падіння відвідуваності та обмеження безпеки. Фінансування галузі зменшено, реставраційні проекти зупинено, музейні заклади зазнали кадрових втрат. Разом із тим у регіоні зберігаються точки своєї стійкості: цифровізація (QR-навігація, онлайн-карти, віртуальні тури), нові формати меморіального туризму («Оборонна Чернігівщина», маршрути на Крути, Сновськ, Корюківку), підтримка громад (відновлення локальних подій, маршрутів вихідного дня), активність у грантових конкурсах та поступова інтеграція в національні туристичні програми. Відповідно, Чернігівщина за умов мінімального ресурсного забезпечення має потенціал для адаптивного розвитку туризму на основі локальних ініціатив, цифрових інструментів і новітніх меморіальних практик. Подальше зростання можливе за умови розширення горизонтальних партнерств, підтримки з боку культурних фондів і стабілізації безпекової ситуації в регіоні.

REFERENCES

- Aleshuhina, N.O. (2013). Stan ta problemy rozvytku silskoho turyzmu v Chernihivskii oblasti [Condition and problems of rural tourism development in Chernihiv region]. *Visnyk DITB*, 17, 264–268 [in Ukrainian].
- Voroh. (2024). Voroh poshkodyv 7 chernihivskykh muzeiv – pro vtraty ta zdobutky muzeinoi i turyzchnoi haluzi Chernihivshchyny. *Chas Chernihivskyi*. Retrieved from <https://cntime.cn.ua/vorog-poshkodyv-7-chernihivskih-muzeiv-pro-vtraty-article/> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, D. (2025). Rozvytok turyzmu v Chernihivskii oblasti u 2022–2024 rr. [Tourism development in Chernihiv region in 2022–2024]. Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. Retrieved from https://geography.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2025/01/Hrytsenko-Diana_diploma_242_master_T_2024.pdf [in Ukrainian].
- Holovchuk, Yu.O., Khudoba, O.M., & Bodnar, R.O. (2023). Didzhytalizatsiia u suchasniy industrii turyzmu ta hostynnosti: problemy i perspektyvni napriamy [Digitalization in modern tourism and hospitality industry: problems and prospects]. *Problemy suchasnykh transformatsii. Seriya: Ekonomika ta upravlinnia*, 8, 12–23 [in Ukrainian].
- Derzhavne ahentstvo rozvytku turyzmu Ukrainy (DART). (2024). *Turystychni mahnyty Ukrainy – 2024* [Tourism magnets of Ukraine – 2024]. Retrieved from <https://www.tourism.gov.ua/blog/turystichni-magniti-ukrayini-2024> [in Ukrainian].

- Department. (2021). Departament kultury i turyzmu Chernihivskoi ODA. (2021). *Muzei ta zapovidnyky Chernihivshchyny* [Museums and Reserves of Chernihiv Region]. Chernihiv: Departament kultury i turyzmu [in Ukrainian].
- Department. (2019). Departament kultury i turyzmu Chernihivskoi ODA. *Muzei ta zapovidnyky Chernihivshchyny: Turystychnyi katalog* [Museums and Reserves of Chernihiv Region: Tourist Catalog]. Chernihiv: Chernihivskiy oblasnyi turystychno-informatsiyni tsentr [in Ukrainian].
- Marshruty. (2022). Marshruty pam'iaty, diloviy turyzm ta inozemtsi: yak mynuv 2022 rik dlia chernihivskoho turyzmu. Retrieved from <https://www.o462.ua/news/3537316/marsruti-pamati-dilovij-turizm-ta-inozemci-ak-minuv-2022-rik-dla-chernigivskogo-turizmu> [in Ukrainian].
- Pankova, Ye.V. (2003). *Turystychni kraieznavstvo* [Tourism Local Lore]. Kyiv: Alterpres [in Ukrainian].
- Ptakhiv, S. (2017). Chernihivshchyna: krai turystychnykh skarbiv [Chernihiv region: land of tourist treasures]. *Ukrainskyi turyzm*, 3, 32-35 [in Ukrainian].
- Rusanov, Yu. (2013). Dvorianski sadyby Chernihivshchyny yak ob'ekt kraieznavcho-turystychnoi roboty [Noble estates of Chernihiv region as an object of local history tourism]. *Kraieznavstvo*, 1, 131-139 [in Ukrainian].
- Turystychnyi portal Chernihivskoi oblasti. (n.d.). Retrieved from <https://chernihivregion.travel/> [in Ukrainian].
- Turystychna haluz Chernihivshchyny za rik povnomasshtabnoho vtorhnennia. (2023). *Chernihivshchyna turytychna*. Retrieved from https://chernihivregion.travel/blog/skotssvtstvs?utm_source [in Ukrainian].
- Chernihiv starodavnii. (2023). Arkhitekturni pam'iatky Chernihova za chasiv viiskovykh konfliktiv: ekskursiia u mynule. Retrieved from <https://oldchernihiv.com/arhitekturni-pam-yatky-chernigova-za-chasiv-vijskovykh-konfliktiv-ekskursiya-u-mynule/> [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-02/213-224>

УДК (UDC) 94 (477.51) «2022» : 001.8 : 338.48-6 : 008

ORAL HISTORY RESEARCH IN THE CHERNIHIV REGION AND THE DEVELOPMENT OF MEMORIAL TOURISM AMID THE ONGOING RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Svitlana Shcherbyna*

Abstract

This article offers a comprehensive analysis of the role of oral history research in documenting the experience of the Russian-Ukrainian war in the Chernihiv region and its significance for the development of memorial tourism amid the ongoing full-scale conflict.

The purpose of the research of the article is to examine the mechanisms for integrating oral history testimonies about the war events in the Chernihiv region into memorial tourism practices, as well as to determine the role of this interaction in preserving collective memory, strengthening local identity, and enhancing civic engagement. It also examines methodological and ethical aspects of recording wartime experiences, the representation of traumatic narratives in public space, and mechanisms for integrating oral history into memorial routes.

The research methodology combines general scientific methods (analysis, synthesis, comparison, generalization) with those based on oral history, including the collection, transcription, and interpretation of individual eyewitness testimonies.

The scientific novelty lies in the comprehensive analysis of the synergy between oral history research on wartime events in a specific region that experienced occupation (Chernihiv) and its direct application in the development of memorial tourism during an active phase of the conflict. For the first time, a critical perspective is offered on the integration of oral history into memorial tourism practices, focusing on the ethical and methodological challenges of documenting traumatic experiences. The study highlights the potential of oral history as a tool for consolidating national memory, strengthening local identity, and effectively countering historical distortion—particularly relevant in the context of information warfare.

Conclusions: The analysis demonstrates that oral testimonies serve as an invaluable source for reconstructing a comprehensive picture of the Russian-Ukrainian war in the Chernihiv region. Their integration into memorial routes and tourism initiatives has significant potential for preserving historical memory, reinforcing local identity, and encouraging civic engagement.

Keywords: oral history, Chernihiv region, Russian-Ukrainian war, memorial tourism, documentation, memory, war crimes

---

* Candidate of Historical Sciences, Associate professor of History of Ukraine, Archaeology, and Local History Department of T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium», Chernihiv, Ukraine.

E-mail: s-scherbyna@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3983-8148>

УСНОІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ ТА РОЗВИТОК МЕМОРІАЛЬНОГО ТУРИЗМУ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Світлана Щербина*

Анотація

Статтю присвячено комплексному аналізу ролі усноісторичних досліджень у документуванні досвіду російсько-української війни на Чернігівщині та їх значення для розвитку меморіального туризму в регіоні в умовах триваючого повномасштабного збройного конфлікту.

Мета дослідження полягає у вивченні механізмів інтеграції усноісторичних свідчень про воєнні події на Чернігівщині в практики меморіального туризму, а також у визначенні ролі цієї взаємодії в процесах збереження колективної пам'яті, зміцнення локальної ідентичності та посилення участі громадян у суспільному житті. У межах дослідження також проаналізовано методологічні та етичні аспекти фіксації досвіду війни, окреслено можливості репрезентації травматичних наративів у публічному просторі та шляхи поєднання усної історії з меморіальними маршрутами.

Методологічну основу становить поєднання загальнонаукових методів (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення) із методами усної історії, що передбачають збір, транскрипцію та інтерпретацію індивідуальних свідчень очевидців.

Наукова новизна полягає в комплексному аналізі взаємодії між усноісторичними дослідженнями воєнних подій у регіоні, що зазнав окупації (Чернігівщина), та їх практичним застосуванням у розвитку меморіального туризму в умовах активної фази бойових дій. Уперше запропоновано критичний погляд на інтеграцію усної історії в практики меморіалізації, зосереджений на виявленні складних етичних та методологічних викликів документування травматичного досвіду. Продемонстровано потенціал усної історії як чинника консолідації національної пам'яті, укріплення локальної ідентичності та протидії спотворенню історичних фактів, що набуває особливого значення в умовах інформаційної війни.

Висновки. Проведений аналіз засвідчив, що усноісторичні свідчення є незамінним джерелом для відтворення багатовимірної картини подій російсько-української війни на Чернігівщині. Їх інтеграція в меморіальні маршрути й туристичні ініціативи має потужний потенціал для збереження історичної пам'яті, укріплення локальної ідентичності та стимулювання громадської активності.

Ключові слова: усна історія, Чернігівщина, російсько-українська війна, меморіальний туризм, документування, пам'ять, воєнні злочини

Цитування: Щербина, С. (2025). Усноісторичні дослідження Чернігівщини та розвиток меморіального туризму в умовах російсько-української війни. *Консенсус*, 2, 213–224.
<https://doi.org/10.3110/consensus/2025-02/213-224>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/180>

* кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Чернігів, Україна.

E-mail: s-scherbyna@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3983-8148>

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну, яке розпочалося 24 лютого 2022 року, стало поворотним моментом в історії українського народу та світового порядку. Безпрецедентні за своїм масштабом та жорстокістю події вимагають негайного і всебічного документування, осмислення та збереження для прийдешніх поколінь. Чернігівщина, одна з областей, що першою зустріла ворога і пережила окупацію значної частини території, жорстокі бої та численні руйнування, є яскравим прикладом як трагедії, так і неймовірної стійкості українського суспільства.

Питання збереження усних свідчень набуває особливої актуальності в регіонах, які безпосередньо зазнали бойових дій та перебували під окупаційним контролем, зокрема на території Чернігівської області. У цьому контексті фіксація індивідуального та колективного досвіду постає не лише як етична вимога чи предмет дослідницького інтересу, але й як стратегічно важливий інструмент формування історичної пам'яті, що сприяє реконструкції подій у публічному просторі, зміцненню локальної ідентичності та забезпеченню інтелектуального ресурсу для довгострокових процесів постконфліктної трансформації суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика усної історичної пам'яті в контексті збройних конфліктів останніх десятиліть є предметом системної уваги як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. У низці досліджень проаналізовано значення фіксації індивідуального досвіду війни як важливого джерела для реконструкції історичних подій, осмислення соціальних трансформацій та меморіалізації колективної пам'яті. Особливий інтерес дослідників викликає потенціал меморіального туризму як форми збереження національної пам'яті, репрезентації травматичного досвіду в публічному просторі та консолідації локальних спільнот.

Перші концептуальні спроби осмислення військової агресії Російської Федерації проти України та пов'язаних із нею загроз історико-культурній спадщині відносяться до періоду після окупації Криму й частини Донбасу у 2014 р. Значний внесок у проблематизацію цієї тематики зроблено Українським інститутом національної пам'яті, зокрема у форматі аналітичних матеріалів щодо деокупованих територій, практик комеморації та збереження нематеріальної спадщини в умовах війни¹.

Серед актуальних аспектів, що набувають поширення у фаховому дискурсі, варто відзначити зростання інтересу до включення усної історичної пам'яті у систему освіти, музейну справу та патріотичне виховання. Публікація зібраних свідчень, проведення тематичних конференцій і воркшопів сприяють не лише формуванню емпіричної бази, а й відкривають перспективи для подальшої ідентифікації, персоніфікації та деколонізації історичних наративів.

¹ Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/>

Значну увагу проблематиці усноісторичних свідчень російсько-української війни, їх ролі у збереженні національної пам'яті та розвитку меморіального туризму присвятили сучасні дослідники: О. Колястрок², А. Гончаренко³, О. Табенська⁴, Л. Божко та К. Кислюк⁵ та інші. Ці розвідки окреслюють як концептуальні підходи до фіксації травматичного досвіду, так і практичні форми його впровадження в публічну історію, зокрема у форматі екскурсійної діяльності, шкільних програм та регіональних ініціатив пам'яті.

Водночас, незважаючи на зростаючий інтерес до документування російсько-української війни та обговорення питань меморіалізації, досі бракує комплексних досліджень, які б інтегровано аналізували синергію між усноісторичними дослідженнями конкретних воєнних подій у регіонах, що пережили окупацію (як Чернігівщина), та їх безпосереднім застосуванням у розвитку меморіального туризму під час активної фази конфлікту. Попри зростаючий інтерес до теми, у сучасних дослідженнях усе ще недостатньо уваги приділяється складним етичним і методологічним аспектам документування травматичного досвіду в умовах триваючого збройного конфлікту. Особливо гостро постає питання відповідального підходу до меморіалізації, яка б не перетворювала страждання на елемент емоційного споживання чи туристичної атракції. Стаття має на меті частково заповнити зазначену прогалину, запропонувавши критичний погляд на інтеграцію усної історії в практики меморіального туризму на прикладі Чернігівської області.

Мета статті – дослідити, як усноісторичні свідчення про події війни на Чернігівщині інтегруються у формування практик меморіального туризму та як ця взаємодія сприяє збереженню пам'яті, локальної ідентичності та громадської мобілізації в умовах триваючого повномасштабного конфлікту. У фокусі дослідження – осмислення методологічних та етичних аспектів фіксації воєнного досвіду, можливості репрезентації травматичних наративів у публічному просторі, а також пошук механізмів поєднання усної історії з меморіальними маршрутами. Такий підхід дозволяє розглянути потенціал усноісторичних практик як чинника консолідації національної пам'яті, посилення локальної ідентичності та протидії спотворенню історичних фактів.

Виклад основного матеріалу. Усна історія є незамінним інструментом для фіксації недавнього минулого, особливо в умовах воєнних конфліктів. На відміну від

---

² Колястрок О. Вислухати – Почути – Зрозуміти – Передати: актуальний досвід сучасних усноісторичних досліджень. *Усна історія: теорія, практика та перспективи* : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції, Вінниця, 25-26 жовт. 2022. Вінниця, 2022. С. 14-21.

³ Гончаренко А. Меморіалізація у контексті війни в Україні: історія, форми та роль сучасних технологій у збереженні колективної пам'яті (на прикладі Києва). *Київський збірник історії, археології, мистецтва та побуту*. 2024. Вип. 5. С. 82-90. URL: <https://doi.org/10.55389/2786-5797.2024.01.08>

⁴ Табенська О. Меморіальний туризм як елемент збереження національної ідентичності України. *Економіка та суспільство*. 2024. Вип. 59. С. 227-232. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-59-01>

⁵ Божко Л., Кислюк К. Меморіальний туризм як складова меморіальної культури. *Культура України*. 2022. Т. 78. С. 7-17.

офіційних документів, вона дозволяє зафіксувати суб'єктивний досвід, емоції, повсякденні практики виживання, локальні ініціативи, форми опору, досвід окупації та звільнення, а також свідчення про воєнні злочини й злочини проти людяності, що часто залишаються поза межами офіційного наративу. Ця інформація є критично важливою для комплексного осмислення подій російсько-української війни⁶.

Під час повномасштабного вторгнення Чернігівщина стала одним з епіцентрів бойових дій і воєнних злочинів, що зумовлює особливу наукову й суспільну значущість усноісторичних досліджень у регіоні. Населені пункти області постають як простори перетину крайньої жорстокості з боку окупаційних сил і проявів солідарності, опору й гуманізму з боку цивільного населення. У цьому контексті збирання та аналіз усних свідчень дозволяє дослідити ключові тематичні блоки: хроніку бойових дій та життя під час облоги; досвід цивільних в умовах окупації, включно з примусовим утриманням, фільтраційними заходами, психологічним тиском; діяльність волонтерів, медиків, рятувальників; факти мародерства, знищення, вбивств; а також наслідки травматичного досвіду – емоційні, соціальні та психологічні. Такий корпус свідчень не лише формує джерельну базу для історичних реконструкцій, а й відіграє важливу роль у збереженні пам'яті та репрезентації національного спротиву.

Серед осередків спротиву на Чернігівщині ключову роль відіграли Чернігів, Лукашівка, Количівка, Новоселівка. Ці населені пункти стали не лише аренами інтенсивних боїв, а й символами громадянської стійкості. Зокрема, оборона Чернігова в березні 2022 р. супроводжувалася тривалим оточенням, блокуванням гуманітарних коридорів, систематичними обстрілами. У селах Лукашівка та Новоселівка відбулися стратегічні бої, які зупинили наступ на Київ. У локальній пам'яті ці події часто осмислюються як «позиція Спарти»⁷. Усноісторичні інтерв'ю з учасниками оборони, мешканцями, волонтерами фіксують не лише хронологію, а й емоційну глибину подій і специфіку громадського спротиву.

Чернігівщина має значний потенціал для розвитку меморіального туризму на основі досвіду повномасштабної війни. Міста й села, що стали символами опору – зруйновані мости, блокпости, місця запеклих боїв – можуть функціонувати як простори колективної пам'яті. Поруч із цим, трагічні локації, пов'язані з воєнними злочинами проти цивільних, також набувають меморіального значення. Йдеться про масові поховання, катівні, зруйновані об'єкти цивільної інфраструктури, які є маркерами вразливості та гідності⁸.

⁶ Коляструк О. Вислухати – Почути – Зрозуміти – Передати... С. 14–21.

⁷ Слобожаніна Н. Рік визволення: Чернігівщина. *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/vyzvoleni-regiony-materialy-do-richnyci-deokupaciyi/rik-vyzvolennya-chernigivshchyna>

⁸ Свідчення про війну: у Чернігові відкрили виставку просто неба. *Український інститут національної пам'яті*. 07.09.2023. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/svidchennya-pro-viynu-u-chernigovi-vidkryly-vystavku-prosto-neba>

Чернігівщина – регіон, який зазнав масштабних руйнувань і став ареною інтенсивних бойових дій, потребує негайного документування досвіду його мешканців. Попри складність і психологічну чутливість цього процесу, він є вкрай необхідним з кількох причин. Усні свідчення виступають цінним джерелом, яке дає змогу зафіксувати унікальний індивідуальний погляд на війну – «голос» звичайної людини в умовах надзвичайної ситуації. Вони також є незамінним матеріалом для встановлення фактів воєнних злочинів, зокрема тих, що не залишають письмових доказів. Крім того, особисті історії, зібрані та осмислені у ширшому контексті, стають основою для формування колективної пам'яті та національного наративу, що зміцнює ідентичність та опірність суспільства. Нарешті, сам акт розповідання та слухання може виконувати психотерапевтичну функцію, сприяючи емоційному розвантаженню й відновленню внутрішньої рівноваги респондентів.

Проведення усноісторичних досліджень в умовах війни супроводжується низкою складних викликів та етичних дилем. Насамперед це стосується роботи з травмованими респондентами, адже інтерв'ю з людьми, які пережили насильство, втрати або бойові дії, вимагає від дослідника не лише емпатії та делікатності, а й базових психологічних знань, дотримання принципу «не нашкодь» і створення безпечного простору для вільної розповіді. Дотримання принципів етичної безпеки передбачає особливу увагу до збереження конфіденційності та повагу до права респондента залишатися анонімним. Водночас важливо пам'ятати, що суб'єктивний характер усної історії не звільняє дослідника від потреби верифікації отриманих даних через порівняння з іншими джерелами. Нарешті, до ключових етичних принципів належить прагнення забезпечити репрезентативність опитаних – охоплення різних вікових, гендерних, соціальних груп, що дозволяє сформувати повноцінну й багатоаспектну картину колективної пам'яті.

У відповідь на ці виклики важливою ініціативою стало впровадження системного збору свідчень у межах освітніх програм. Починаючи з 2022 р., студенти Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М.Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка беруть участь в етнографічній практиці, орієнтованій на збір усноісторичних свідчень про події повномасштабної війни на Чернігівщині. Така форма польового досвіду не лише поглиблює фахову підготовку студентів, а й сприяє становленню локальних механізмів збереження пам'яті про травматичні події. У процесі роботи здійснюється систематичне документування свідчень мешканців Чернігівської, Седнівської, Київської та Тупичівської територіальних громад, що дозволяє відтворити регіонально специфічні аспекти воєнного досвіду. Зібрані інтерв'ю включають свідчення місцевих мешканців, волонтерів, учасників оборони та представників громадського сектору, що дозволяє простежити як індивідуальні

переживання, так і колективні практики спротиву⁹. Участь у польовій роботі сприяє розвитку емпатійного підходу до минулого, усвідомленню етичної відповідальності дослідника та глибшому розумінню локальних контекстів. Частина свідчень використовується для наукових конференцій, презентацій, освітніх виставок і поповнення цифрових архівів пам'яті, інтегруючись у ширший процес публічної історії.

Усноісторичні практики виходять за межі суто академічного інструментарію вивчення війни, відіграючи вагомую роль у формуванні колективної пам'яті поза рамками наукового середовища. Вони закладають підґрунтя для публічної рефлексії над пережитим досвідом та сприяють активній імплементації зібраних свідчень у музейні експозиції, освітні програми та туристичні маршрути. У зазначеному контексті особливої значущості набуває розвиток меморіального туризму як ефективної форми опрацювання травматичного минулого, яка інтегрує етичну рефлексію щодо війни із збереженням просторово-ландшафтних маркерів пам'яті.

Меморіальний туризм є важливою складовою сучасної культури пам'яті. Його суть полягає у свідомому відвідуванні місць, пов'язаних із масштабними трагедіями, воєнними конфліктами, актами насильства, геноцидами, з метою вшанування жертв, переосмислення історичного досвіду та формування етичного ставлення до минулого. Це не лише спосіб збереження історичної пам'яті, а й канал публічного діалогу, через який суспільство осмислює травматичне минуле в публічному просторі.

У контексті повномасштабного вторгнення Росії в Україну з 2022 року меморіальний туризм набуває нових форм. Простори, позначені воєнними злочинами, поступово починають виконувати функцію місць пам'яті. Одним із найяскравіших прикладів такої трансформації є школа в селі Ягідне на Чернігівщині¹⁰. У березні 2022 р., під час окупації села російськими військами, понад 350 місцевих мешканців, серед яких були діти, люди похилого віку, хворі та особи з інвалідністю, були примусово замкнені у тісному підвалі місцевої школи. Протягом 27 днів вони перебували в умовах, що порушували базові права людини: без доступу до вентиляції, питної води, санітарії чи медичної допомоги. Для частини ув'язнених перебування в підвалі мало фатальні наслідки – окремі особи загинули в умовах ізоляції, інші зазнали тяжких фізичних ушкоджень або психологічної травми¹¹.

Особливу цінність становить спосіб, у який самі мешканці Ягідного фіксували досвід примусового утримання: зроблені на стінах підвалу написи з датами смерті,

⁹ Підсумкова конференція з етнографічної практики «Усна історія сьогодення: Чернігівщина в умовах російської військової агресії 2022–2024 рр. за матеріалами усноісторичних досліджень». *Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка*. URL: <https://surl.li/cfgtdp>

¹⁰ «Концтабір Ягідне»: смерть і життя в селі на Чернігівщині. *Українформ*. 08.06.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3502380-konctabir-agidne-smert-i-zitta-v-seli-na-chnigivsini.html>

¹¹ Литвин К. «Не стріляйте тільки в сина»: Окупація с. Ягідне на Чернігівщині – свідчення з підвалу (3–30 березня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2023. Т. 5. С. 35–49. URL: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.035>

кількістю днів ув'язнення та іменами загиблих стали не лише трагічними свідченнями пережитого, а й формою спонтанного пам'ятання в умовах постійної загрози життю. Ці «стіни пам'яті» сьогодні мають не лише емоційний, а й історико-документальний вимір: вони функціонують як автентичне джерело, де поєднуються усна історія, матеріальна культура та травматичний досвід.

Після деокупації села школа стала об'єктом уваги журналістів, правозахисників, представників міжнародних інституцій, а згодом – і звичайних громадян, які прагнули побачити на власні очі наслідки злочинів, вчинених під час окупації. Важливим є рішення не реставрувати приміщення, а залишити його у стані, максимально наближеному до того, в якому воно було після звільнення: понівечені меблі, сліди на стінах – усе це збережено як матеріалізоване свідчення пережитої травми.

Таким чином, простір школи в Ягідному перетворився на меморіал живої історії, що фіксує не лише саму подію, а й емоційні, тілесні, моральні аспекти досвіду війни. Він функціонує як локальне місце пам'яті, де відбувається процес трансформації травми в колективний наратив¹².

Місцева громада відіграє ключову роль у цьому процесі. Свідки подій беруть активну участь у створенні екскурсій, співпрацюють з документалістами, правозахисними організаціями, дослідницькими та культурними ініціативами. Відбувається не лише збереження, а й активне переосмислення пережитого, що перетворює локальну травму на частину ширшого національного дискурсу пам'яті.

Разом із процесом включення локацій, пов'язаних із масовими стражданнями, до туристичних маршрутів, постають складні етичні виклики. Популяризація таких місць здатна сприяти збереженню історичної достовірності, формуванню глибшого розуміння воєнної реальності та розвитку громадянської свідомості. Водночас вона потребує надзвичайно обережного підходу до організації простору, комеморативної практики та способів презентації травматичних досвідів.

У довгостроковій перспективі Ягідне може стати інтегрованим елементом національного та міжнародного маршруту меморіального туризму в Україні. Уже сьогодні волонтерські ініціативи, представники культурних інституцій та освітніх закладів співпрацюють для збереження цього простору як відкритого меморіального об'єкта, доступного для освітніх екскурсій, досліджень, комеморативних практик. Відвідування таких місць студентами, учнями, молодіжними групами дозволяє поєднати історичну освіту з формуванням ціннісного ставлення до війни, миру, людської гідності.

Поряд із місцями, що уособлюють безпосередні трагедії, в Україні з'являються й інші символічно навантажені об'єкти – інфраструктурні споруди, будівлі чи публічні місця, які зазнали руйнувань під час війни, але були відновлені. Їхня присутність у ландшафті надає нових сенсів: вони символізують не лише шкоду, завдану конфліктом, а й стійкість, незламність українського народу та його здатність

¹² «Концтабір Ягідне»: смерть і життя в селі на Чернігівщині. *Ukrinform*. 08.06.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3502380-konctabir-agidne-smert-i-zitta-v-seli-na-chernigivsini.html>

до відбудови. Таким чином, культура пам'яті після війни охоплює не тільки минуле як джерело болю, а й майбутнє – як простір надії та сили. Залучення шкіл, університетів, молодіжних ініціатив до організованого відвідування таких місць сприяє не лише глибшому розумінню війни, а й формуванню відповідального ставлення до колективної пам'яті. Об'єкти інфраструктури, що зазнали руйнувань унаслідок бойових дій, але вже були відновлені, набувають особливого символічного значення як утілення стійкості, незламності та прагнення до життя.

У цьому сенсі, вони можуть стати потужними маркерами відновлення й життєствердження, підкреслюючи здатність громади протистояти трагедії та рухатися вперед. Такі місця мають не лише практичну, але й меморіально-виховну цінність, будучи візуальним свідченням того, що життя перемагає руйнування.

Паралельно із цим дедалі більшої ваги набувають музейні ініціативи, спрямовані на фіксацію, збереження та інтерпретацію досвіду війни. Зокрема, Чернігівський обласний історичний музей імені В.В.Тарновського активно займається збиранням артефактів, документів і свідчень, пов'язаних з воєнними подіями¹³.

Подібні інституції можуть відігравати ключову роль у формуванні нових постійних експозицій, які фіксують воєнний досвід не лише через артефакти, а й через особисті історії, свідчення, цифрові архіви. Таким чином, вони стають не лише зберігачами пам'яті, а й просторами діалогу, рефлексії та формування громадянської свідомості.

Не менш важливим аспектом є питання безпеки й доступності. Території, що перебували під окупацією, можуть залишатися замінованими або мати критично пошкоджену інфраструктуру. Отже, перш ніж відкривати такі місця для відвідування, необхідно провести ретельну інженерну розвідку, забезпечити розмінування, відновити дороги, транспортне сполучення, базові умови логістики та медичної допомоги. Водночас, важливим завданням залишається формування виваженого, правдивого й етичного наративу про події, що відбулися.

Ключову роль у цьому процесі відіграє повноцінна взаємодія з місцевими громадами, які безпосередньо пережили окупацію, руйнування, насильство. Їхня участь у процесі проектування, концептуалізації та презентації таких об'єктів повинна бути не формальною, а центральною. Саме голоси очевидців, їхня пам'ять, їхнє бачення минулого й майбутнього мають стати основою для створення автентичного та етичного меморіального ландшафту.

У зазначеному напрямі вже здійснюються цілеспрямовані кроки: результати усноісторичних досліджень, присвячених подіям повномасштабної війни на Чернігівщині, презентуються в рамках міждисциплінарних наукових форумів, які об'єднують фахівців з історії, соціології, культурології, музейної справи та представників громадянського сектору. Зокрема, воркшоп «Війна, наука та емоції:

---

¹³ Російсько-українська війна. Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського. URL: <https://surl.li/qhdzng>

(не) проговорене» (2024 р.) та конференція «Війна, наука та емоції: від інтерв'ю до пам'яттєтворення» (2025 р.) включали окремі панелі, присвячені документуванню спротиву на Чернігівщині. Учасники презентували результати інтерв'ювання очевидців, аналізували наративні структури спогадів, порушували питання колективної пам'яті, травматичного досвіду, локальної ідентичності та форм солідарності в умовах війни¹⁴.

Важливу роль у цьому процесі відіграють викладачі Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М.Лазаревського, які ініціювали збирання усної історичної свідчень, а також організовують круглі столи, конференції, присвячені дослідженню досвіду територіальних громад Чернігівської області в умовах російсько-української війни. Подібні формати не лише сприяють обміну досвідом і методологічному збагаченню дослідників, а й забезпечують сталість, академічну верифікацію та публічну легітимність зібраних свідчень¹⁵.

Усна історія, інтегрована в простір меморіального туризму, виконує функцію каталізатора символічного та комунікативного переозначення травматичного минулого. Перевага усної історичної наративу полягає в його здатності втілювати автентичний суб'єктивний досвід, який протистоїть стандартизованій репрезентації історії, характерній для офіційних меморіальних практик. Завдяки цьому відбувається гуманізація історичної пам'яті: простори, що в минулому були ареною насильства чи страждання, набувають нової сенсової наповненості як місця міжособистісного діалогу та емпатії. Така взаємодія не лише поглиблює освітню функцію меморіального туризму, але й активізує механізми соціальної інтеграції, сприяючи тривалому формуванню культури пам'яті.

Усна історія надає меморіальному туризму необхідний людський вимір та автентичність, а меморіальний туризм, у свою чергу, надає усній історичній матеріалі просторову прив'язку та широку аудиторію.

Висновки. Російсько-українська війна актуалізувала потребу в оперативному, системному й методологічно обґрунтованому документуванні її впливу на українське суспільство, з особливим акцентом на регіонах, які зазнали прямої окупації або

---

¹⁴ Міжнародний воркшоп "Війна, наука та емоції: (не)проговорене". *Україна Модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис*. URL: <https://uamoderna.com/notice/mizhnarodnyj-vorkshop-vijna-nauka-ta-emociji-neprogovorene/>; Війна, наука та емоції: від інтерв'ю до пам'яттєтворення. *Телеканал «Новий Чернігів»*. 21.02.2025. URL: <https://newch.tv/vijna-nauka-ta-emotsii-vid-interv-iu-do-pam-iattietvorennia-99661/>

¹⁵ Круглий стіл «Тупичівська територіальна громада: повсякденне життя під час російської агресії 2022 року за матеріалами усної історії». *Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М.Лазаревського*. 05.06.2025. URL: <https://surl.li/xuimbr>; Круглий стіл «Усна історія сьогодення: Київська територіальна громада в умовах російської військової агресії 2022–2024 рр. За матеріалами усної історичної досліджень» (2 грудня 2024 р., с.Київка). *Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М.Лазаревського*. 06.12.2024. URL: <https://surl.li/vyopsi>; Круглий стіл: «Об'єднані територіальні громади Чернігівщини в умовах російської військової агресії 2022 року за матеріалами усної історичної досліджень». *Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М.Лазаревського*. 12.05.2023. URL: <https://surl.li/qhidqr>

масштабних бойових дій. У цьому контексті усноісторичні дослідження на території Чернігівщини відіграють важливу роль як інструмент фіксації індивідуального досвіду та формування корпусу джерел для подальшого аналізу соціокультурних і гуманітарних наслідків війни. Усні свідчення надають подіям глибоко особистісного, людського виміру, дозволяючи реконструювати повсякденність у стані кризи та ідентифікувати локальні форми опору, солідарності й травми. Водночас такий тип джерел є надзвичайно цінним для фіксації воєнних злочинів і порушень прав людини. Інтеграція усноісторичних свідчень у загальний історичний дискурс не лише розширює джерельну базу воєнної історії, а й сприяє формуванню поліфонічного, емоційно насиченого та інклюзивного наративу, чутливого до досвіду індивідуального суб'єкта історії.

Водночас, Чернігівщина, з її трагічним, але героїчним досвідом, має значний потенціал для розвитку меморіального туризму. Цей напрямок не лише сприяє економічному відновленню, але й є потужним інструментом збереження та трансляції пам'яті про війну. Синергія між усною історією та меморіальним туризмом постає як ключовий чинник у формуванні глибокого історико-культурного досвіду. Інтеграція усних свідчень у структуру меморіальних просторів сприяє їхній динамізації та гуманізації, перетворюючи ці локації на багатовимірні простори колективної пам'яті. Такий підхід не лише поглиблює інтелектуальне та емоційне залучення відвідувачів, а й сприяє розвитку емпатійного розуміння минулого, формуванню стійкої та критично осмисленої історичної свідомості.

Відповідальне документування свідчень та процес меморіалізації відіграють принципово важливу роль у збереженні національної пам'яті, забезпечуючи не лише фіксацію історичних фактів, а й створення простору для колективного осмислення травматичних подій сучасності. У цьому контексті меморіалізація постає як дієвий інструмент культурної трансформації, що сприяє формуванню критичної історичної свідомості, розвитку емпатії, а також зміцненню громадянської ідентичності. Така діяльність є не лише способом реагування на минуле, але й важливою інвестицією у майбутнє: вона забезпечує основу для діалогу, порозуміння та суспільної згуртованості в поствоєнний період. Відтак, системна підтримка ініціатив у сфері усної історії та меморіального туризму має стати невід'ємним компонентом державної політики пам'яті, що орієнтована на побудову стійкого, відкритого й рефлексивного суспільства в Україні.

REFERENCES

- Bozhko, L., & Kysliuk, K. (2022). *Memorialnyi turizm yak skladova memorialnoi kultury [Memorial tourism as a component of memorial culture]*. *Kultura Ukrainy*, 78, 7–17 [in Ukrainian].
- Chernihivskiy istorychniy muzei im. V.V. Tarnovskoho. (n.d.). *Rosійsko-ukrainska viina [Russian-Ukrainian War]*. May 26, 2025. Retrieved from <https://surl.li/qhdzng> [in Ukrainian].
- Honcharenko, A. (2024). *Memorializatsiia u konteksti viiny v Ukraini: istoriia, formy ta rol suchasnykh tekhnolohii u zberezhenni kolektyvnoi pam'iaty (na prykladi Kyieva) [Memorialization in the context of the war in Ukraine: history, forms and the role of modern technologies in preserving*

- collective memory (on the example of Kyiv)*]. *Kyivskiy zbirnyk istorii, arkhelohii, mystetstva ta pobutu*, 5, 82–90. Retrieved from <https://doi.org/10.55389/2786-5797.2024.01.08> [in Ukrainian].
- Koliastruk, O. (2022). *Vyslukhaty-Pochuty-Zrozumity-Peredaty: aktualnyi dosvid suchasnykh usnoistorychnykh doslidzhen*. [Listen – Hear – Understand – Convey: Contemporary Experience of Modern Oral History] Research In *Usna istoriia: teoriia, praktyka ta perspektyvy: materialy VIII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, Vinnytsia, 25–26 zhovtnia 2022 r.*, 14–21. Vinnytsia [in Ukrainian].
- Lytvyn, K. (2023). «*Ne striliaite tilky v syna*»: Okupatsiia s. Yahidne na Chernihivshchyni – *svidchennia z pidvalu* (3–30 bereznia 2022 r.) [«*Just Don't Shoot My Son*»: The Occupation of Yahidne Village, Chernihiv Region – Testimony From the Basement (March 3–30, 2022)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 35–49. Retrieved from <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.035> [in Ukrainian].
- Kruhlyi stil: «Obiednani terytorialni hromady Chernihivshchyny v umovakh rosiiskoi viiskovoi ahresii 2022 roku za materialamy usnoistorychnykh doslidzhen». June 1, 2025. Retrieved from <https://surl.li/ghidqr> [in Ukrainian].
- Kruhlyi stil «*Usna istoriia sohodennia: Kyinska terytorialna hromada v umovakh rosiiskoi viiskovoi ahresii 2022–2024 rr.*». May 31, 2025. Retrieved from <https://surl.li/vyopsi> [in Ukrainian].
- Kruhlyi stil «*Tupychivska terytorialna hromada: povsiakdenne zhyttia pid chas rosiiskoi ahresii 2022 roku za materialamy usnoi istorii*». June 7, 2025. Retrieved from <https://surl.li/xuimbr> [in Ukrainian].
- Pidsumkova konferentsiia z etnografichnoi praktyky «*Usna istoriia sohodennia: Chernihivshchyna v umovakh rosiiskoi viiskovoi ahresii 2022–2024 rr. za materialamy usnoistorychnykh doslidzhen*». June 4, 2025. Retrieved from <https://surl.li/cfgtdp> [in Ukrainian].
- Viina, nauka ta emotsii: vid interv'iu do pamiattietvorennia [Television broadcast]. May 26, 2025. Retrieved from <https://newch.tv/viyna-nauka-ta-emotsii-vid-interv-iu-do-pamiattietvorennia-99661/> [in Ukrainian].
- Tabenska, O. (2024). *Memorialnyi turyzm yak element zberezhenia natsionalnoi identychnosti Ukrainy* [Memorial tourism as a prospective direction of post-war tourism in Ukraine]. *Ekonomika ta suspilstvo*, 59, 227–232. Retrieved from <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-59-91> [in Ukrainian].
- Ukraina Moderna. (n.d.). *Mizhnarodnyi vorkshop «Viina, nauka ta emotsii: (ne)prohovorene»*. May 30, 2025. Retrieved from <https://uamoderna.com/notice/mizhnarodnyj-vorkshop-vijna-nauka-ta-emocziyi-neprogovorene/> [in Ukrainian].
- Ukrainskyi instytut natsionalnoi pam'iaty. (n.d.). *Holovna storinka*. June 1, 2025. Retrieved from <https://uinp.gov.ua/> [in Ukrainian].
- Ukrainskyi instytut natsionalnoi pam'iaty. (2023, September 7). *Svidchennia pro viinu: u Chernihovi vidkryly vystavku prosto neba* [Testimonies of War: An Open-Air Exhibition Opened in Chernihiv]. June 2, 2025. Retrieved from <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/svidchennya-pro-viynu-u-chernigovi-vidkryly-vystavku-prosto-neba> [in Ukrainian].
- Slobozhanina, N. (2023). *Rik vyzvolenia: Chernihivshchyna* [A Year of Liberation: The Case of Chernihiv Region]. *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pam'iaty*. June 2, 2025. Retrieved from <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vyzvoleni-regiony-materialy-do-richnyi-deokupaciyi/rik-vyzvolennya-chernigivshchyna> [in Ukrainian].
- Ukrinform. (2022, June 8). «*Kontstabil Yahidne*»: smert i zhyttia v seli na Chernihivshchyni [The Yahidne Concentration Camp: Death and Life in a Chernihiv Region Village]. June 2, 2025. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3502380-konctabir-agidne-smert-i-zitta-v-seli-na-cernigivsini.html> [in Ukrainian].